

MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ

LEKSİKA

İKİNCİ HİSSƏ

ÜÇÜNCÜ NƏŞR

LÜGGƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

LŪĖT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

U163
C50

252246

SƏLİM CƏFƏROV
MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ

LEKSİKA

İKİNCİ HİSSƏ
ÜÇÜNCÜ NƏŞR

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən təsdiq edilmişdir*

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ŞƏRQ-QƏRB

BAKI 2007

Bu kitab "Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika" (Bakı, Maarif, 1982) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

*Dərslük Azərbaycan Respublikasının
Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür*

Redaktoru:

Bayram Əhmədov

ISBN 978-9952-34-108-9

494.361014-dc22

Azərbaycan dili – Leksika

Salim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika.
Bakı, "Şorq-Qorb", 2007, 192 səh.

Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin müəllimləri və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslik iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə – "Leksikologiya" böhsində leksikologiyanın məqsədi və vəzifələri, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, leksikasi, idiom və ifadələri, leksikoqrafiyası və s. izah olunur. İkinci hissə "Söz yaradıcılığı" böhsidir ki, burada leksik, morfoloji və sintaktik yolla düzələn söz yaradıcılığından, o cümlədən ad, fel, zorf şəkildələri və s. haqqında geniş məlumat verilir.

© "Şorq-Qorb", 2007

BİR NEÇƏ SÖZ

Respublikamızın ali məktəblərinin filologiya fakültələrində "Müasir Azərbaycan dili" fənni əsas yerlərdən birini tutur.

"Müasir Azərbaycan dili" fənninin elmi əsaslar üzərində dərinlən mənimlənilməsi nəticəsində tələbələr aşağıdakı imkanları ödə edə bilərlər: ünsiyyət və mübarizə vasitəsi olan dilin yaranması və inkişafı konkret material üzərində öyrənilib mənimlənilir; müasir ədəbi dil normalarının şüurlu dərk edilməsi ilə əmələ gələn dil hadisələri asan başa düşülür, tələffüz və yazı qaydaları mənimlənilir; ədəbi dilin ayrı-ayrı üslub xüsusiyyətləri öyrənilir və düzgün qiymətləndirilir; müasir ədəbi dilimizin qohum və ya qeyri-qohum dillərlə olan əlaqə və münasibəti dərk edilir; dilimizin gələcək inkişafı yolları aydın təsvir edilir; müasir Azərbaycan dili ilə yanaşı olaraq keçilən başqa dil fənlərinin – ümumi dilçilik, Azərbaycan dili tarixi, Azərbaycan dilinin dialektologiyası, bu və ya digər ixtisas kurslarının dərinlən mənimlənilməsinə şərait yaradılır; tələbələrin öyrəndiyi başqa dillərin – rus dili, Şərqi və Avropa dillərindən hər birinin daha tez və yaxşı öyrənilməsinə imkan yaranar və s.

"Müasir Azərbaycan dili" fənninə aşağıdakı şöbələr daxildir: 1) fonetika; 2) leksikologiya; 3) söz yaradıcılığı və 4) qrammatika (morfolojiya və sintaksis).

Azərbaycan dilçiliyinin bütün bu sahələrinə aid bir çox elmi-nəzəri ədəbiyyat və tədris vasitələri nəşr edilmişdir. Lakin bunların heç biri mövcud proqram əsasında bu kursun sistemli keçilməsini təmin edə bilmir. Kursun bütün tələblərini əhatə edən stabil dərsliklərin olması ehtiyac hiss edilir. "Müasir Azərbaycan dili" (leksika) adlı həmin dərslik də möhtəmə ehtiyac nəticəsində meydana gəlmişdir.

Müəllif

GİRİŞ

§1. Müasir Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ədəbi dilidir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin ən yüksək mərhələsidir. Bu və ya digər xalqın dili ümumbəşər dilinin bir formasıdır. Ona görə də ümumbəşər dilinin inkişaf yolları, eyni zamanda, ayrı-ayrı xalqların dilinə, həmçinin Azərbaycan dilinə də aiddir.

Marksizm klassikləri bəşər dilinin insan cəmiyyətində ünsiyyət zəruriyyətindən doğduğunu və eyni zamanda həqiqi, praktik şüur olduğunu göstərmişlər. "Dil də şüur kimi qədimdir, dil başqa insanlar üçün mövcud olan və yalnız bununla da mənim özüm üçün də mövcud olan praktik real şüurdur, dil də şüur kimi ehtiyacdan, insanların bir-biri ilə zəruri olaraq əlaqəyə girmək ehtiyacından doğmuşdur"¹.

K.Marks və F.Engels dil və təfəkkürün inkişafı prosesini insan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqələndirərək göstərirlər ki, o da insanın özü kimi əmək prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir. "Əvvəlcə əmək, sonra isə onunla birlikdə aydın nitq iki ən başlıca amil olmuş və bunların təsiri altında meymunun beyni tədricən insan beyninə çevrilmişdir... Beynin daha da inkişaf etməsi ilə yanaşı olaraq, onun ən yaxın alətləri, hiss orqanları daha da inkişaf etmişdir. Nitqin tədrici inkişafı eşitmə orqanının müvafiq surətdə daim təkmilləşməsi ilə yanaşı davam etdiyi kimi, ümumiyyətlə beynin də inkişafı, birlikdə bütün hissələrin təkmilləşməsi ilə yanaşı davam etmişdir...

Beynin və ona tabe olan hissələrin, getdikcə daha çox aydınlaşan şüurun, abstraksiya və əqli nəticə çıxarmaq bacarığının inkişafı əməyə və dilə əks-təsir göstərərək, bunların hər ikisinə daha da inkişaf etmələri üçün getdikcə yeni-yeni tokanlar vermişdir"².

Bütün bunlar göstərir ki, dil və təfəkkür ictimai əməkdən doğmuş olan ictimai hadisədir. İstər dil və istərsə də təfəkkür cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar inkişaf edir, bir-birinə təsir göstərir və eyni zamanda cəmiyyətin inkişafına xidmət edir.

¹ K.Marks və F.Engels. Əsərləri, III cild, Moskva, 1955, səh.29.

² F.Engels. Meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu. Bakı, 1956, səh.7-8.

V.I.Lenin "Dil insanların ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir"¹ deməklə K.Marks və F.Engelsin bu barədəki fikirlərini bir daha təsdiq etmiş olur. V.I.Lenin dil və təfəkkürün tarixini dilin tarixi kimi götürür və dialektikanın təkə təfəkkürə deyil, eyni zamanda dilə də xas olduğu fikrini irəli sürür. Deməli, ictimai hadisə, ünsiyyət, mübarizə və inkişaf vasitəsi olan dil bilavasitə təfəkkürə əlaqədardır. Dil şüurun, sözlər şoklində və onların birləşməsi olan cümlələr şoklində təzahürüdür. O, həqiqi həyatı bilavasitə əks etdirir. Sözlərin və təfəkkürün bu cür daimi əlaqəsi dili təyin edən mühüm vasitələrdən biridir. Əlaqələri yaranan üzvlərdən biri olmayan yerdə heç bir əlaqə də ola bilməz. Beləliklə, sözlərsiz təfəkkürdən ibarət, yaxud təfəkkürsüz sözlərdən ibarət bir danışıq dili yoxdur.

Bilavasitə fikir gerçəkliyindən ibarət olan dilin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun üzvlərə ayrılmasıdır ki, bu da danışıq əmələ gətirən sözlərin və cümlələrin hissələrə ayrılması kimi, dildə olan sözlər və onların birləşmələri ilə ifadə edilən məfhumların üzvlərə ayrılması kimi başa düşülməlidir.

"Dil" termininin özü insanın nitqi mənasında bir sıra anlayışlara malikdir: a) ümumiyyətlə insanın danışıq qabiliyyəti; b) hər hansı bir xalqın dili; c) ləhçə və şivələrdən fərqli olan ümumi ədəbi dil; ç) məcazi mənada işlənan dil (biri digərindən fərqli olan ayrı-ayrı şöxlərin, yazıçıların dili) və s.

Şüur və təfəkkürün bütün xalqlarda həqiqi varlığını inkası, dərk edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Lakin onun təzahür forması olan danışıq dili xalqların müxtəlif inkişaf şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Nəticədə hər xalqın dili özünəməxsus inkişaf yolu keçirir, lüğət tərkibinə və formal əlamətlərə malik olur, ədəbi dil səviyyəsinə qədər yüksəlir. Ona görə də bir xalqın dilini o xalqın inkişaf tarixi ilə əlaqədar öyrənmək və tədqiq etmək zəruridir.

§2. Ədəbi dil məfhumu sinifli cəmiyyətdə hər sinfin öz dünyagörüşündən asılı olaraq, müxtəlif anlayışlara malikdir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin yüksək formasıdır.

Başqa sözlə desək, müasir ədəbi dil ümumi, vahid milli bir dildən ibarətdir. Bu dil dövlət sənədlərində, elm və sənət əsərlərində əsrin

¹ V.I.Lenin. Əsərləri, XX cild. Bakı, 1951, səh.408.

yüksək düşüncələrini təmsil edən dil olaraq formalaşır, məktəblərdə tədris edilir, bədi əsərlərdə təkmilləşir və cıralanır.

Bütün xalqların ədəbi dilləri məhz belə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Böyük rus xalqının dili də belə yaranmış və XIX əsrdən başlayaraq get-gədə qabaqçıl rus ziyalıların, fəhlə sinfi və kəndlilərin ən yaxşı nümayəndələrinin, rus elminin, böyük rus bədi ədəbiyyatının dili olmuşdur. Sonra bu dil tamamilə geniş xalq kütlələrinin dilinə çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dili də məhz belə bir inkişaf yolu keçmiş, sonra dövrlər dilinə yüksəlmişdir.

Daha sonra Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı üçün şərait və imkan yaranmış, onun lüğət tərkibi durmadan zənginləşməyə, qrammatik quruluşu təkmilləşməyə başlamışdır.

Azərbaycan yüksək mədəni respublikaya – Şorqin qapısında doğan bir günəşə çevrildi. Hərtərəfli ümumi inkişaf: sənayeləşmə, kənd təsərrüfatının yenidən qurulması, elm və texnikanın sürətlə inkişafı, şəhər və kəndlərimizdə mədəni müəssisələrin çoxalması, ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, ali məktəblərin get-gədə artması, Azərbaycanda Elmlər Akademiyasının yaradılması, bədi ədəbiyyatın inkişafı, rus sənətkarları və elm xadimlərinin yüzlərcə əsərlərinin tərcüməsi, ədəbi dilimizin də zənginləşməsinə, saflaşmasını və tarixdə görünməmiş bir səviyyəyə yüksəlməsinə təmin etdi.

Buna görə də bugünkü ədəbi dilimiz özündən qabaqkı dövrləri müqayisə edilməyəcək dərəcədə geridə və kölgədə buraxmışdır. Bugünkü ədəbi dilimiz bir xalqın, bir millətin dilidir.

§3. Azərbaycan dili öz morfoloji quruluşu etibarilə iltisacı (aqlü-tinativ) dillər qrupuna daxildir. Belə ki, iltisacı dillər qrupunda sözlər (söz kökləri) əsasən öz bütövlüyünü mühafizə edir, onların sonuna şəkilçilər artırılmaqla yeni sözlər düzəldilir, yaxud sözlər arasında özünəməxsus əlaqə yaradılmaqla söz birləşmələri və cümlələr əmələ gətirilir.

Genealoji (mənsə) mənsubiyyəti etibarilə Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz-səlcuq dilləri qrupuna daxildir.

§4. Azərbaycan dilinin leksik, fonetik və qrammatik quruluşunda türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərin bir sıra ümumi əlamətlərinə rast gəlirik. Bunlardan qıpçaq qrupu dillərinə məxsus (qazax, Qara-

qalpaq və s.) xüsusiyyətlər, karluq və bulqar qrupu dillərinin (özbək, çuvaş və s.) xüsusiyyətləri nisbətən çox olduğu kimi, oğuz qrupu dillərindən olan türk, türkmən və qaqauz dillərinə məxsus xüsusiyyətlərin oxşarlığı və birliyi daha çox üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə ümumi lüğət fondu və qrammatik quruluşuna malik olması faktı türk dillərinin bir mənsədən törədiyini və getdikcə müəyyən tarixi səbəblər nəticəsində parçalanıb müxtəlif coğrafi mühitdə, müxtəlif əlaqə və münasibətlər nəticəsində inkişaf edərək, müstəqil dillər kimi formalaşdığı göstərir.

Azərbaycan dili türk dilləri içərisində xüsusi bir yer tutur. Azərbaycan dilinin başqa sistemli dillərlə olan əlaqə və münasibəti çox genişdir. Bu dil bir tərəfdən ərəb, fars və rus dilləri, başqa tərəfdən İran qrupu (talış, kürd, tat) dilləri, digər tərəfdən müxtəlif iber-Qafqaz (gürçü, saxur, ləzgi, avar, udin, qırz, buduq, xinaluq və s.) dilləri, eyni zamanda erməni dili ilə əlaqədə olmuşdur.

Müasir dövrimizdə bu əlaqələrin izləri ədəbi dilimizdə, xüsusilə həmin xalqlarla həmsərhəd olan dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində müşahidə olunur.

I. LEKSİKOLOGİYA

1. LEKSİKOLOGİYA, ONUN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

§5. Leksikologiya yunanca iki sözdən (*lexikos* – lüğət və *logos* – təlim) ibarətdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir vəziyyətində və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə danışıqda rol oynayan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər daxildir. Bununla belə, lüğət tərkibi, sadəcə söz yığımindan ibarət olmayıb, leksik vahidlərin mürəkkəb bir sistemini təşkil edir.

Azərbaycan dilinin leksikologiyası *müasir və tarixi leksikologiya olmaq* üzrə iki qismə ayrılır.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası o dildə danışan xalqın tarixi ilə əlaqədar olaraq yaranmış lüğət tərkibinin əsas söz qruplarını və onların müasir vəziyyətini öyrədir. Tarixi leksikologiya isə lüğət tərkibinin əmələ gəlməsindən və onun inkişaf yollarından bəhs edir.

Leksikologiyanın bu bölgüləri şərti xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı bir dilin lüğət tərkibini, onun müasir vəziyyətini, əmələgəlmə tarixini və inkişaf yollarını nəzərə almadan, düzgün müəyyənləşdirmədən öyrənmək olmaz. Bunun kimi, lüğət tərkibinin inkişaf tarixini, müasir dilin lüğət tərkibini, onun söz qruplarını və leksik kateqoriyaları, onların əlaqə və münasibətlərini, bir sözlə, dilin müasir leksik sisteminin vəziyyətini nəzərə almadan öyrənmək qeyri-mümkündür.

Leksikologiyanın əsas məqsədi dilin lüğət tərkibini bir sistem kimi öyrənməkdən ibarətdir. Odur ki, leksikologiyaya, eyni zamanda sözlərin mənə xüsusiyyətlərindən danışan bəhs də daxil edilir ki, bu bəhs ayrılıqda *semasiologiya* adlanır.

Əslində semasiologiya hər hansı bir dildə sözlərin mənasından bəhs edən bir elmdir. Semasiologiya sözü yunanca olub (*semosion*) əlamət, (*logos*) təlim deməkdir.

§6. Dillər öz leksik tutumu etibarilə eyni deyildir. Dil inkişaf etdikcə onun leksik tərkibi də zənginləşir. Leksik tərkibcə müasir Azərbaycan dili zəngin dillərdən biri sayılır. Onun lüğət tərkibi, mənşəyi, təşəkkülü və inkişafı, quruluşu və işlənmə dairəsi eyni səviyyədə deyildir. Ona görə də, bu dilin leksik tutumunu müxtəlif səviyyədə öyrənmək lazımdır.

Leksikologiyanın əsas məqsədi sözün mahiyyətini və tərkibini, sözlərin mənasını və çoxmənalılığını aydınlaşdırmaqdan, sözün inkişaf qanunlarını dəqiqləşdirməkdən və sözlərin mənacə qruplarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Burada, eyni zamanda, sözlərin əmələgəlmə tarixi və müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin necə yarandığı və inkişaf etdiyi də nəzərdən keçirilir.

Leksikologiya, həmçinin dilin leksik tərkibini onun aktiv və passiv fondu baxımından tədqiq edir, öyrənir. Burada köhnəliklə yenilik arasında, istifadədən çıxmaqda olan sözlərlə yeni yaranmaqda olan sözlər arasında gedən bir mübarizənin nəticəsi kimi arxaizmlər, tarixizmlər nəzərdən keçirilir, neologizmlərin yaranması qanunauyğunluğu müəyyənləşdirilir.

Leksikologiyada lüğət tərkibinin ifadəliliyi və üslubi cəhətləri, dildə onun şifahi və yazılı nitqə aid xüsusiyyətlərini əks etdirən üslubi formalar nəzərdən keçirilir. Burada müasir Azərbaycan dilinin leksik tərkibi ondan istifadə baxımından da öyrənilir.

Leksikologiyanın tərkib hissəsini təşkil edən frazeologiya bölməsində frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi, inkişafı və istifadə yollarından danışılır.

2. SÖZ VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

§7. İnsan öz fikrini cümlələr vasitəsilə ifadə edir. Cümlələr sözlərdən ibarətdir. Odur ki, sözsüz bir cümlə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bununla belə, söz də cümlə kimi dilin əsas vahididir. Ona görə də sözün mahiyyətini, onun məzmun dolğunluğunu və mənə dairəsini müəyyənləşdirmək zəruridir.

Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilmiş, gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik

tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz, lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiiatının dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində bütünə verir.

Bu o deməkdir ki, hər hansı bir müəyyən söz tərkibinin sözün leksik vahid olması üçün onun hər hansı bir kollektivin üzvləri tərəfindən anlaşılması, qrammatik cəhətdən formalaşması lazımdır. Odur ki, hər hansı bir sözün həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır.

§8. Sözün leksik mənası. Sözün materiyasını ifadə edən xarici tərəfi – fonetik tərkibi olduğu kimi, daxili forması da vardır. Sözün bu daxili forması şüurumuzun xarici ələmə olan münasibəti və onun dərk edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Deməli, hər hansı bir söz bu və ya digər bir anlayışın adı, təfəkkür kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə edir.

Sözlərə məhz bu baxımdan yanaşıldıqda, aydın olur ki, onlar çox rəngarəng mənə variantlarını özündə əks etdirir.

Sözlərin rəngarəng mənə variantlarına malik olması onun ifadə etdiyi məfhumların əmələ gəlməsini təmin etmiş varlığın çoxcəhətli və rəngarəng olması ilə izah edilir.

Sözün fonetik tərkibi onun "təbiət materiyasını" təşkil etsə də, bu fonetik tərkibin sözün ifadə etdiyi şeyanın məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu o deməkdir ki, şeyə ilə onun tələffüz forması arasında, həmçinin söz kompleksli ilə məfhum arasında heç bir eyniyyət yoxdur. Bu fikri K.Marks hələ çoxdan söyləmişdir. O demişdir: "Hər bir şeyin adı onun təbiəti ilə əsla əlaqədar deyildir. Əgər mən bir adamın adının ancaq Yakov olduğunu bilirəmsə, deməli, onun haqqında heç bir şey bilmirəm"¹.

Əgər sözün söz tərkibi ilə ifadə etdiyi şeyanın məzmunu arasında bir eyniyyət olsa idi, o zaman dünyada müxtəlif dillər yox, yalnız bir dil olardı.

Müəyyən bir məfhum bütün xalqlarda təqribən eyni cür dərk olunduğu halda, hər xalq bu məfhumu müxtəlif söz tərkibi ilə ifadə edir. Məsələn, 5 rəqəmi bütün xalqlar üçün eyni bir komiyət bildirdiyi halda, azərbaycanca – *beş*, rusca – *пять*, ərəbcə – *xəmsin*, farsca – *pənc*, almanca – *fünf*, gürcüçə – *xoti*, avarca – *şuğu*, lakca – *xüvə*, ləzgiçə – *vad*, saxurca – *xholle* və s. sözlər ilə ifadə olunur.

¹ K.Marks. Kapital, I kitab. Bakı, 1949, səh.59.

Bundan başqa, bir dilin özündə belə eyni məfhum müxtəlif münasibətlərlə əlaqədar olaraq müxtəlif söz tərkibi ilə (sözlərlə) də ifadə oluna bilər. Məsələn, *simic* – *xaxis* – *bark* – *göy* və s. kimi sözlər pul toplamağa olduqca həris, xərcləməkdən boyun qaçıran adam mənasında işlədilir.

Məfhum əşyaya aid əsas və mühüm əlamətlərin məcmusudur. Əşyanın əlamətləri bizim təfəkkürümüzdə keyfiyyət, xüsusiyyət, münasibət və proses kimi dərk edilir. Deməli, müəyyən bir məfhum təfəkkürün yalnız hər hansı bir kateqoriyasını ümumiləşmiş şəkildə ifadə etdiyi halda, bilavasitə bu məfhumu bildirən sözdən başqa, onu aydınlaşdırın bir sıra qeyri sözlər də ola bilər. Məsələn, arıların istehsal etdiyi maddə məfhumunu ifadə edən *bal* sözündən başqa, onun xüsusiyyətlərini (dadını, qoxusunu, rəngini) ifadə edən *şirinlik*, *ətirlilik*, *sarılıq* və s. kimi sözlər də vardır. Digər tərəfdən, *ətirlilik*, *sarılıq*, *şirinlik* sözləri təkə balın deyil, bir sıra başqa şeylərin, məsələn *halva*, *alma*, *heyva*, *qovun* və s. də xüsusiyyətlərini ifadə edə bilər.

Məfhum və sözə aid olan bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, söz məfhumun təbiət materiyası olsa da, müəyyən dərəcədə ondan fərqlənir, sözün dairəsi məfhumun dairəsinə nisbətən daha genişdir. Belə ki, bir məfhum bir çox müxtəlif söz kompleksinə malik sözlə ifadə olunduğu kimi, bir söz müxtəlif məfhumların oxşar əlamət, hərəkət və xüsusiyyətlərini ifadə etmək xarakterinə də malikdir.

Sözün bütün bu leksik xüsusiyyətləri onun leksik mənasını təşkil edir.

§9. Sözün qrammatik mənası. Sözlərdə məfhumlardan fərqli bir xüsusiyyət də vardır ki, onlar müxtəlif fonetik dəyişmələr nəticəsində, bilavasitə müəyyən bir məfhumu və ya onun müəyyən konkret əlamətlərindən birini ifadə etmək vəzifəsini itirir. Məsələn, *Mən Şəfiqə ilə kinoya getdim* cümləsində *mən*, *kinə*, *Şəfiqə*, *getmək* sözləri məfhumları ifadə etdiyi halda *ilə* sözü bilavasitə heç bir konkret məfhumu və ya məfhumun konkret bir əlamətini ifadə etmir. *ilə* sözü ancaq iki konkret məfhum arasında əlaqə yaratmaq işinə xidmət edir.

Beləliklə, dildə uzun bir inkişaf prosesi ilə əlaqədar olaraq elə bir qrup sözlər əmələ gəlir ki, bu sözlər, vaxtilə nisbətən bu və ya digər konkret mənə daşmışlarsa da, indi ən mücərrəd bir məfhumu belə bilavasitə ifadə etmək xüsusiyyətini itirmişdir. Belə sözlər,

olsa-olsa, ancaq mücərrəd məthumların ümumi xüsusiyyətlərini ifadə etməyə xidmət edir.

Dilimizdə olan bütün sözlər bu cəhətdən *müstəqil* və *qeyri-müstəqil* sözlər olmaq üzrə iki qrupa ayrılır.

Müstəqil sözlər qrupuna ümumi bir məthumla bağlı xüsusiyyətləri ifadə edən sözlər daxildir; məsələn, *dağ, ev, böyük, uzun, yaxşı, qırmızı, beş, üç, mən, sən, gəlmək, yazmaq, tez-tez, birdən-birə* və s.

Qeyri-müstəqil sözlər qrupuna isə, mücərrəd anlayışların ümumi və qeyri-müəyyən xüsusiyyətlərini ifadə edən sözlər daxildir; məsələn, *ilə, üçün, amma, və, ki, da, mən, nə, bəs, əlbəttə* və s.

İstər müstəqil sözlər və istərsə də qeyri-müstəqil sözlər öz mənalarına görə eyni deyildir. Məsələn, müstəqil sözlərdən *ev* sözü öz mənasına görə *böyük, beş, mən, yazmaq* sözlərindən, həmçinin bunlar da bir-birindən fərqli olduğu kimi, qeyri-müstəqil sözlərdən *üçün* və *bəs* sözləri də bir-birindən fərqlidir. Ona görə də, müstəqil və qeyri-müstəqil sözlər, ifadə etdiyi mənalarına və morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərinə görə qruplara ayrılır ki, bunlara nitq hissələri deyilir.

Azərbaycan dilində müstəqil sözlər altı (isim, sifət, say, əvəzlilik, fəl, zərf), qeyri-müstəqil sözlər dörd (qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər) nitq hissəsi ətrafında qruplaşır. Bunlardan əlavə müasir Azərbaycan dilində iki xüsusi sözlər qrupu da vardır: nida və təqlidi sözlər (mimemlər).

Hər bir müstəqil nitq hissəsinə mənsub olan söz özünəməxsus mənə xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, eyni zamanda forma xüsusiyyətlərinə də malikdir.

Azərbaycan dilində sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifi həm onların daşdığı mənalarına, həm şəkli əlamətlərinə, həm də bir-biri ilə olan münasibətlərinə görə aparılır. Xüsusilə müxtəlif mənaya malik olan eyni fonetik tərkibli sözlərin hansı mənə daşdığı və hansı nitq hissəsinə mənsub olduğu ancaq mətni içərisində aydınlaşır; məsələn, *yağ, köç, dolu* kimi sözlər *Çoraya yağ sürür; Maşın köç aparırdı; Bu gün dolu yağdı* cümlələrində isim olduğu halda, *Yağ, ey yağış, yağ! Yeni mənzilə tez köç! Otaq adamla dolu idi* cümlələrində *yağ, köç* sözləri fəl, *dolu* sözü sifətdir.

Dilimizdə nitq hissələrinin müxtəlif vasitələrə – şəkilçilərə və söz sırası ilə əlaqəyə girməsi nəticəsində dəyişikliyə uğradığını və

birinin digərinə keçdiyini müşahidə edirik. Bu cəhətdən onlar quruluş etibarilə kök sözlərə (məsələn, *at, dava, yağ, bil, ağ, sarı* və s.), düzəltmə sözlərə (məsələn, *atlı, dəvəçi, yağlı, bilik, ağırtı, sarılıq* və s.) və mürokkəb sözlərə (məsələn, *atlıqarışqa, dəvəquşu, ağciyər* və s.) ayrılır.

Sözün bütün bu qrammatik xüsusiyyətləri onun qrammatik mənasını təşkil edir.

Sözlərin morfoloji quruluşu və onun qrammatik xüsusiyyəti sözün qrammatik təbiətindən ibarətdir.

3. FORMA VƏ MƏZMUNCA SÖZ QRUPLARI

ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

§10. Müəyyən bir əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət və sairəni ifadə edən sözlər dildə birdən-birə, hazır şəkildə, haradansa alınma bir yolla meydana gəlməmişdir. Bunlar müəyyən bir ictimai hadisə, əlaqə və münasibət nəticəsində, bu və ya digər şəkildə ortaya çıxmışdır. Beləliklə, dildə sözlərin yaranması prosesi tarixi bir xarakterə malikdir. Bu baxımdan dilimizdə mövcud olan bütün sözləri nəzərdən keçirərkən, hər sözün özünəməxsus bir tarixə malik olduğu müəyyən edilə bilər.

Söz nə zaman, nə münasibətlə və nə cür ömələ gəlir-gəlsin, fərqi yoxdur, onun ifadə etdiyi əşya, əlamət, kəmiyyət və s. ilə səs kompleksində heç bir üzvi əlaqə yoxdur və ola da bilməz. Çünki belə bir əlaqə olsaydı, müasir dilimizdə mövcud bir səs kompleksi ilə müxtəlif əşyanı ifadə edə bilmək, bir sözün müxtəlif mənə çalarlığı verə bilmək, müxtəlif səs tərkibli ilə bir-birinə yaxın mənaları bildirmək xüsusiyyəti də ola bilməzdi.

Çox zaman müəyyən əşyaya onun bu və ya digər əlamətinə görə ad verilir; məsələn, *süzmə, ayran, çəkmə, düymə, dayça, əlcək, aşşızan, vintburan, istiot* və s.

Bəzi hallarda isə, oxşar xüsusiyyətlərinə görə, müxtəlif əşya və ya onların əlamətləri eyni səs tərkibi ilə ifadə edilir. Məsələn, *qaş* və *ağac* sözlərinin birincisi insanın gözləri üstündəki əyri şəkildə uzanan tükürləri (*Onun incə, gözəl qaşları var*), ikincisi, iri qol-budağı olan sər bitkini (*şam ağacı, qoz ağacı, alma ağacı*) bildirir.

Digər tərəfdən, üzüyün üst tərəfində yerləşən, ona bəzək verən hər hansı bir daşa, yəhərin qabaq və dal tərəfindəki çıxıntı hissəsinə, dağın çıxıq yerinə *qaş* deyilir. Məsələn, *Üzüyün qaş ı almazdır; Yəhərin qaş ı balacadır; Dağın qaş ında bir ağac bitmişdir*. Bu söz, eyni zamanda, *qaş qaralmaq, daş-qaş, belə-göz* və ya *göz-qaş* kimi birləşmələrdə də iştirak edir. Eləcə də *olağacı (Atam qocalıb ağac la gəzir)*, tikinti üçün ağacdan hazırlanmış bütün materiallar (*Bu binanın ağac ını çoxdan hazırlamışdılar*), müəyyən məsafə (*Arabamız on beş ağac yol getdikdən sonra bir mənzilə çatdı*) yenə də ağac adlanır. Aydındır ki, *qaş* və *ağac* sözlərinin ifadə etdiyi bu sonrakı mənalar onun ilk mənalarından törəmədir.

Hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun mənə çalarlığı adlanır. Bir məfhumun müxtəlif mənə çalarlığını ifadə edən sözlərə *çoxmənalı – polisemantik* sözlər deyilir.

İfade etdiyi müxtəlif mənə çalarlığına görə çoxmənalı sözlər eyni deyildir. Söz onun geniş və ya məhdu mənadə işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az mənə çalarlığına malik olur. Əgər sözün bir əsas mənadan başqa ikinci bir mənası olursa, belə sözlər *təkmənlik (monosemantik)* sözlər adlanır. Məsələn, heyvanın altında olan ağ bir ləkəni bildirən *qaşqa* sözü, habelə *mən, traktor, orqoqrafiya, kombayn, öz, hamı* və s. sözlər təkmənəlidir, insana aid orqanın adı olan *ağız* sözü isə çoxmənalıdır. Bu söz *qazanın ağız ı, qapının ağız ı, topun ağız ı, bıçağın ağız ı* və s. ifadələrdə müxtəlif mənələrə malikdir.

Müasir Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu onu göstərir ki, sözlərin çoxmənalılıq kəsb etmə prosesi, dilimizdə ən qədim dövrlərdən fəal şəkildə mövcud olmuşdur. Bu proses bu gün dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir.

Sözlərin çoxmənalılığı, görünür ki, türk dillərində də hələ qədim dövrlərdə böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilan *türkün sözü*¹ ifadəsi bunu isbat edir.

Çoxmənalı sözlərdə onun daşdığı mənələrdən biri öz konkret ifadəsini ancaq mətnin daxilində alır. Söz öz ilk müstəqim mənasından ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi mənə kəsb edir. Məcəzi mənada işlənən leksik vahidlər isə iki növ olur: a) leksik məcazlar; b) üslubi məcazlar. Leksik məcazlar lüğət tərkibində qeydə

alınmış, daşlaşmış ifadələrdir. Məsələn, *başə düşmək – anlamə, dərk etmək, ələ salmaq – lağ etmək, əldən düşmək – yorulmaq* kimi birləşmələr daxilində işlənən eyni mənanı saxlaya bilər, bəzən daha əlavə mənaların da açılmasına kömək edir. Üslubi məcazlar isə yazıcının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olan ifadələrdir. Bunlar mətn daxilində ayrılıqda öz məcazlığını saxlaya bilmir, lüğət tərkibində də qeyd edilmir. Məsələn, *Ürəyimin yağ ı arıdı. İşlərim yağ kimi gedir. Qələm lap yağ kimi yazır* cümlələrinin hər birində *yağ* sözünün özünəməxsus konkret mənası vardır. Bu cümlələrdə *ürəyimin yağ ı* birləşməsi leksik məcaz, ikinci və üçüncü cümlələrdə isə *yağ kimi* ifadəsi müqayisə məzmunu daşıdığı üçün üslubi məcazdır.

Çoxmənalı sözlərdə mənə çalarlığı nə qədər çox olursa olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi – müstəqim mənasını təşkil edir, başqa mənaları isə ilk mənaya az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş olan mənaları kimi özünü göstərir. Müstəqim mənə sözü əsas mənası olub, başqa mənaları isə, ikinci, üçüncü, hətta dördüncü dərəcəli yeri tutur.

Çoxmənalı sözlərdə sözün mənə çalarlıqlarından əsas mənası həqiqi, ikinci və sonrakı mənaları isə məcazi mənə adlanır.

§II. Dilimizdə sözlərin çoxmənalılığı söz yaradıcılığı prosesinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini meydana çıxarır:

1) Sözün sonradan kəsb etdiyi mənə çalarlığından (məcazi mənələrdən) biri öz inkişafı noticəsində əmələ gəlmiş həqiqi mənadan uzaqlaşaraq, müstəqim məfhum ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər; məsələn, *köç (mək), saç (maq), düz (mək)* kimi fəllərdən törəmiş olan *köç, saç, düz* isim və sifətləri tamamilə müstəqim mənə ifadə edir.

2) Sözlərin çoxmənalılığı dilimizdə, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, *ördəkburun* sözü bir heyvanın adıdır. Onun *ağız ı* ördəyin burnuna oxşadığı üçün bu ad ona verilmişdir.

İncəsənət mürəkkəb sözü dilimizdə insanın yaradıcılığı ilə əlaqədar onun ruhunu oxşayan, onda hiss və həyəcan oyada bilən hər hansı bir sənət kimi başa düşülür. Halbuki sözün tərkibində işlənən *incə* və *sənət* sözləri ayrılıqda hərsi başqa mənaya malikdir.

Danaburun (həşəratın bir növü), *balqabaq* (qabağın şirir növü), *istiqlal* (çox səmimi, yoldaş üçün ürəyi yanan və s.) kimi sözlər haqqında da bu fikri söyləmək olar.

¹ *Türkün sözü* ifadəsi dilimizdə bir sözün başqa mənada, xüsusilə mənfə mənada başa düşülməsi üçün işlədilir.

3) Çoxmənalı sözlərin məcazi mənaları dilimizdə sabit söz birləşmələrinin (idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözü və zərbi-məsəllər, tapmacalar) əmələ gəlməsi üçün əsas baza təşkil edir. Məsələn, *qaraqabaq*, *uzun elmək*, *başdan soymaq*, *ürəyi qopmaq*, *qurban olmaq* kimi idiomlarda; *polad quş*, *canlı insan*, *saf vicdan*, *möhkəm addım*, *işıqlı gün*, *xoş gördük* kimi ibarələrdə; *müvəffəqiyyətdən baş gicəllənmə*, *az olsun yaxşı olsun*, *ömrün balı cavanlıqdır* kimi hikmətli sözlərdə; *qaz vur*, *qazan doldur*; *nə tökərsən aşına*, *o çıxar qaşığına*; *nə ətdir*, *nə balıq*; *nə tufəngə çaxmaqdır*, *nə sümbəyə toxmaq* kimi atalar sözü və zərbi-məsəllərdə; *üstü zəmi biçərlər*, *altı bulaq içərlər* kimi tapmacalarda işlənən leksik vahidlər müəyyən situasiya, kontekst, hadisə ilə bağlı olub həqiqi mənasından uzaqlaşır, fərqli məcazi mənaya malik olur.

§12. Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf edilir. Bunların içərisində komiyyət etibarilə isimlər və fellər çoxluq təşkil edir. Bu cəhətdən ikinci yeri sifətlər, üçüncü yeri isə başqa nitq hissələri tutur.

İsim:

Əllərimi təmiz yudum.
Mən birçə əl oynadım.
Bu işdə onun əli vardır.
Bu bağ indi kimin əlindədir?
Belə fürsət ələ düşməz.
İş məni tamamilə əldən saldı.
Ömrümdə bir dəfə sənə əl açdım.
O indi bu işdə əl qatdı?

Sifət:

Bu döşək çox qalındır.
Azərbaycanda qalın meşələr çoxdur.
Saitlər qalın və incə olur.
Onun gönlü qalındır söz təsir etmir.

Say:

Doqquz Mənim doqquz kitabım var.
O həmişə mənə doqquz gəlir.

Fel:

Alma ağacdan yerə düşdü.
Maşın çoxdan yola düşdü.
O dediklərimi başa düşdü.
Küçədə vurhavur düşdü.
Hər tərəfə səs düşdü.
O hamının gözündən düşdü.
Düşmənin rotası əsir düşdü.
Onun saata gözü düşdü.
O mühəndis olmaq fikrinə düşdü.
Motor işə düşdü.

Çoxmənalılıq prosesində leksik vahidlərin semantik inkişafı bəzən omonimliliyə gətirib çıxarır:

Əvəzlilik:

Nə isə — Ona nə isə olmuşdu.
Nə isə, keçək əsas mətləbə!

Zərf:

Birdən — Birdən qapı açıldı, yoldaşım içəri girdi.
Birdən sən gəlmədin, onda necə olsun?

§13. Dilimizdə sözün mənə çalarlıqları bir sıra səbəblər nəticəsində meydana gəlir:

1. Əşyaların müxtəlif cəhətdən oxşarlığına görə:

a) forma etibarilə: *qaş* (adamda) — *qaş* (yehərdə); *baş* (adamda) — *baş* (kələmdə); *göz* (adamda) — *göz* (şkafda); *ayaq* (adam və ya heyvan ayağı) — *ayaq* (stolun ayağı) və s.;

b) rəng etibarilə: *qızıl* (saat) — *qızıl* (xətt); *gümüş* (qaşığı) — *gümüş* (üzük) — *gümüş* (saç); *qara* (paltar) — *qara* (dəniz) və s.;

c) dad etibarilə: *acı* (fındıq) — *acı* (söz); *şirin* (bal) — *şirin* (söz); *turş* (alma) — *turş* (üz); *dadlı* (xörək) — *dadlı* (söhbət); *duzsuz* (xörək) — *duzsuz* (hərəkət) və s.;

ç) hərəkətin oxşarlığı etibarilə: *döymək* (qapını) — *döymək* (əti); *açmaq* (kitabı) — *açmaq* (ürəyi) — *açmaq* (gözünü); *dəymək* (bir şeyə) — *dəymək* (xəstəyə) — *dəymək* (meyvənin doyması) və s.

2. Əşyaların müxtəlif cəhətdən yaxınlaşmasına görə:

a) məkan etibarilə: *dan* (yeri) – *dan* (ulduzu); *universitet* (ali məktəb) – *universitet* (ali məktəb yerləşən bina) və s.;

b) zaman etibarilə: *gün* (24 saat) – *gün* (keçirmək) – *gün* (qazanmaq) – *günü* (yaxşı keçmək); *il* (12 ay) – *il* (yarası) – *il* (keçirmək); *gecə* (gün batandan sonrakı vaxt) – *gecə* (şənlik gecəsi keçirmək); *qış* (ilin fəslisi) – *qış* (sarayı) və s.;

c) məntiq etibarilə: *adam* (insanlardan biri) – *adam* (məhsət xüsusiyətlərə malik insan); *quzu* (qoyun balası) – *quzu* (dinc uşaq); *kök* (yağlı) – *kök* (kefi kök) və s.;

ç) proses etibarilə: *dönüş* (dönmək prosesi) – *dönüş* (işdə); *dolanmaq* (fırlanmaq) – *dolanmaq* (yaşamaq); *gəzdirmək* (bir şeyi həmişə yanında götürmək) – *gəzdirmək* (uşağı, atı);

d) müxtəlif əşyanın eyni və ya oxşar funksiya daşmasına görə: *qanad* (quş qanadı) – *qanad* (təyyarə qanadı); *paltaruyun* (qadın) – *paltaruyun* (maşın); *ıçmək* (su) – *ıçmək* (kefli olmaq) və s.

OMONİMLƏR

§14. Eyni səs tərkibinə malik müxtəlif mənalı sözlərə omonimlər deyilir.

Omonimlər bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və ya məna əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edir.

Omonim sözü yunanca olub, dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Omonim yunanca *oxşar* (*homos*) *ad* (*onyma*) deməkdir.

İstər çoxmənalı sözlərdə, istər omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənalı ifadə edir. Çoxmənalı olmaq üçün söz, söz birləşmələrində və cümlələrdə əlavə mənalı kəsb edir. Çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalı, əsasən, bir məfhum ətrafında toplaşaraq onu müxtəlif məna çalarlıqları ilə ifadə edir. Məsələn, *göz* sözü həm adamın gözünü, həm də şəkaf, stol və sairənin içərisində ayrılmış hissələri bildirir (*Kitab stolun gözündədir*); *aşıq* sözü həm topuq sümüyünü, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının bir nümunəsini (*aşıq şeirləri*) bildirir. Göstərilən misallarda *göz* çoxmənalılığını ifadə edir, *aşıq* sözü isə omonimdir.

Omonim olan sözlər isə iki və daha çox, bəzən məntiqə yaxın *Ay* (peyk adı), *ay* (30 gün), bəzən də heç bir məntiqə yaxınlığı

olmayan *biz* (1 şəxs əvəzliliyinin cəmi), *biz* (çəkməçilikdə işlədilən alət) müxtəlif məfhumları ifadə edir.

§15. Omonimlərin əmələgəlmə prosesi dilimizdə yeni bir hadisə deyildir. Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur. Bu hadisə, xüsusilə bu gün, isim və fəllərə mənsüb olan omonim sözlərdə özünü daha çox göstərir. Müasir dilimizdə bir çox sözlər vardır ki, onlar həm isim, həm sifət, həm də fəll olurlar. Bundan əlavə, başqa nitq hissələrində də omonimləşmə özünü göstərir. Bütün bu proses leksik omonimlərin yaranması üçün əsas olmuşdur.

Deməli, leksik omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik vahidlərdə özünü göstərə bilər. Məsələn; *ac toyuq yuxusunda darı görər* (*ac* – sifət), *ac* (maq – fəll); *Düzdə qoyun otlayır* (*düz* – isim), *düz söz* (*düz* – sifət), *düz* (mək – fəll); *qara saç* (*saç* – isim), *saç* (maq – fəll); *ıç* (sifət), *ıç* (mək – fəll); *Sevil* (isim), *sevil* (mək – fəll); *qan* (isim), *qan* (maq – fəll) və s.

Azərbaycan dilinin omonimlərində əsas yer tutan bu xüsusiyyət rus dilinə aid ola bilər. Həmin dildə müxtəlif nitq hissəsinə mənsüb məfhumları ifadə edən omonim sözlər yoxdur. Rus dilində omonim sözlər nitq hissəsinin özündə ola bilər. Bu dildə *steklo* – şüşə (isim) və *steklo* – axdı (felin keçmiş zamanı), *tri* – üç (say), *tri* – sürət (felin ömr forması) kimi sözlər forma etibarilə eyni olsalar da kök və ya əsas təşkil etmədiyi üçün leksik omonim sözlər deyildir.

§16. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olan omonimlər əmələgəlməsinə görə iki qrupa ayrılır:

1. Daxili omonimlər; məsələn, *qol* (insanın çiyindən barmaqlarının ucuna qədər olan üzv) – *qol* (ağacın yoğun buduğu) – *qol* (imza); *lil* (suyun dibinə çökən çox narın qum) – *lil* (boyaq, kimyəvi maddə) və s.

Bunlardan biri və ya hər ikisi dilimizə başqa dillərdən gəlir.

Daxili omonimlər əsasən, altı yolla düzəlik, quruluşca sadə və düzəltmə olur. Eyni və müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gəlir:

1. Çoxmənalı sözlərdə mənalardan biri inkişaf edərək, müstəqim məfhum ifadə etməyə başlayan yeni sözlə çevrilməsi ilə; məsələn, *ay* (otuz gün) – *Ay* (yerə ən yaxın məsafədə olan peyk), hər ikisi isim; *bel* (insan və ya heyvan bədəninin arxa hissəsi) – *bel* (torpağı qazmaq üçün işlədilən alət), hər ikisi isim; *dil* (ağızda olan ət parçası) – *dil* (dantışq), hər ikisi isim; *yel* (hava cərəyanı) – *yel* (revmatizm),

hər ikisi isim; *kök* (ağacın torpaqda olan hissəsi) – *kök* (yer altında bitən tərəvəz) – *kök* (osas), hər üçü isim.

2. Düzəltmə sözün müxtəlif məthum ifadə edən sözlər kimi omonimləşməsi ilə; məsələn, *dolu* – sifət (su ilə dolu qab) – *dolu* – isim (göydən yağan yumru buz dənələri), *boğaz* (baş ilə bədəni birləşdirən hissə) – *boğaz* (iki donuzi birləşdirən dar bir keçid), *boğaz* (qarında balası olan heyvan), ikisi isim, biri sifət; *aynalı* – sifət (aynası olan) – *aynalı* (tütəngin bir növü) və s.

3. Müxtəlif nitq hissəsinə mənsub köklərə onlara məxsus şəkilçilərin artırılması ilə; məsələn, *ağla* (maq) felinə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi – *r* artırıldıqda *ağlar* (gözyaşlı) sifət, *ağ* sifətinə –*lar* cəm şəkilçisi artırıldıqda *ağlar* (Oktyabr inqilabının öleyhinə çıxmış çar tərəfdarları, əksinqilabçılar) isim, *quru* sözünə leksik – *m* şəkilçisi artırıldıqda *qurum* (isim) – tüstüdən əmələ gəlmiş maddə, *qur* (maq) felinə ömr şəkilinin *l* şəxsin təkinin –*um* şəkilçisi artırıldıqda yenə də *qurum* (qurulma prosesi) isim və s.

4. Müxtəlif mənşəli sözlərdə səs tərkibinin eyniləşməsi yolu ilə; məsələn, *qabaq* (ön tərəf) – *qabaq* (tərəvəz məhsulu); *Qax* (rayon adı, qəsəbə) – *qax* (qurudulmuş meyvə); *gürzə* (ilanın bir növü) – *gürzə* (xörəyin bir növü), *ləpə* (kiçik dalğa) – *ləpə* (qoz, fındıq kimi meyvənin içi); *Ay* (yerə ən yaxın olan göy cismi – peyk) – *ay!* (nida); *boylu* (qamətli) – *boylu* (hamilə) və s.

5. Kökdə olan səslərdən birinin düşməsi, yaxud köklərdən birinə səsini artırılması yolu ilə; məsələn, *alaq* sözündəki –*q* səsini düşməsi nəticəsində taxılın arasında bitən qanqal və göyörti mənasını verən söz dilimizdə rəngin çalırılığını bildirən *ala* (ala göz) sözü ilə omonimləşir.

Dilimizdə şalvarın və ya donun aşağı hissəsini bildirən *balaq* sözü, *bala* sözünə *q* səsini artırılması ilə düzəlib, camış balasını bildirən *balaq* sözü ilə omonimləşir.

6. Hər hansı bir kökdə bu və ya digər səsini dəyişməsi ilə; məsələn, dilimizdə həşərat qisminə mənsub *qurt* sözünün sonundakı *t* səsi *d* səsinə çevrilərək, canavar mənasındakı *qurd* sözünə omonim olan ikinci bir söz əmələ gəlmişdir. Dilimizdə paltar mənasında olan *don* sözünün omonimi kimi ikinci bir mənə (şiddətli soyuq) ifadə edən *don* sözü əmələ gəlmişdir.

§17. Xarici omonimlər; məsələn: *qaz* (yanacaq maddəsi – ruscadan) – *qaz* (ev quşlarından biri) və s.

Bunlardan biri və ya hər ikisi dilimizə başqa dillərdən gəlir.

Xarici omonimlər öz mənşəyi etibarilə əsasən üç qismə ayrılır: 1) ərəb dilindən gələnler; 2) fars dilindən gələnler; 3) rus dilindən gələnler. Belə omonimlərdə sözün biri ana dilinə, digəri gəlmişdi dilə və ya hər ikisi gəlmişdi dillərə aid ola bilər.

1. Ərəb dilindən gələn sözlərin Azərbaycan dili sözləri ilə qarışdırılması vasitəsilə düzələn omonimlər: *ağıl* (azərbaycanca, mal-qara saxlayan yer, tövlə) – *ağıl* (ərəbcə, düşünmə və anlama qabiliyyəti). Bu söz ərəb dilində عقل şəklində yazılır və təxminən *aql* formasının tələffüzünə yaxın bir tərzdə ifadə olunur; *aşıq* (azərbaycanca topuq sümüyü, –*ıq* şəkilçisi vasitəsilə *aşmaq* felindən düzəlmişdir) – *aşiq* (sazla oxuyub seir söyləyən). Bu söz ərəbcə عشق (eşq) sözündən düzəlib (dilimizdə bu yolla düzələn aşiq – eşqə düşmüş adam mənasında işləyən söz də vardır); *dava* (farsca, dərman mənasında) دوا – *dava* sözündən – *dava* (ərəbcə, vurusma mənasında) دعوا – *dəva* sözündən; *daf* (ərəbcə, xanəndələrin işlətdiyi çalğı aleti) دف – *daf* sözündən, *daf* (yenə də ərəbcə, konara itələmə, rəddetmə) دفع – *dəf* sözündən.

2. Fars dilindən gələn sözlər vasitəsilə düzələnler; məsələn, *bazar* (farsca, həftənin altıncı günü) – *bazar* (yenə də farsca, alver olunan gün və ya yer); *zar* (farsca, qızıl və ya qızılı rəng) – *zar* (yenə də farsca, sümük və s. materiallardan düzəldilib nörd oyununda işlədilan kub); *dad* (farsca, fəryad, fəğan) – *dad* (azərbaycanca, maddənin dilimizdə hiss olunan öləməti); *dar* (farsca, ölüme məhkum olunanları asmaq üçün hazırlanmış dirək) – *dar* (azərbaycanca, geniş olmayan); *dəstə* (farsca, bəzi şeylərdən bir neçəsinin bir yerdə olması) – *dəstə* (farsca, oltutan yer) və s.

3. Rus dilindən gələn sözlər vasitəsilə düzələnler; məsələn, *bal* (azərbaycanca, arıların istehsal etdiyi şirin maddə) – *bal* (rusca, şonlik gecəsi) – *bal* (yenə rusca, küləyin, dalğanın dərəcəsi və məktəblərdə qiymət dərəcəsi); *qaz* (azərbaycanca, ev quşlarından biri) – *qaz* (azərbaycanca, *qaz* (maq) feli) – *qaz* (rusca, havada yayılmaq qabiliyyətinə malik, yanan bir maddə); *divan* (osli farsca, məhkəmə, birinə qarşı sətir rəftar) – *divan* (yenə eyni mənbədən, bir şairin şeirlərinin müəyyən qaydada düzəlmüş külliyyatı) – *divan* (rusca, yuzum taxt); *tir* (azərbaycanca, kəsildikdən sonra budaqları yonulmuş uzun ağac) – *tir* (rusca, nişan atmaq üçün düzəldilmiş yer) və s.

Dilimizdə leksik omonimlərdən başqa, təsadüfi omonimləşən – əslində omonim olmayan, müəyyən morfoloji dəyişmələrə məruz qalan və başqa xüsusiyyətlər qazanan leksik vahidlər də mövcuddur. Bu tipli omonimləri *omograf*, *omofon*, *omoforn* və *leksik qrammatik* növlərə ayırmaq olar. Bunlara omonimə oxşar söz qrupları da deyilir.

§18. *Omoqraflar* – yalnız yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan leksik vahidlərin qarşılaşdırılması ilə yaranır, bunların omonimliyi təsadüfidir və hər leksik vahid başqa-başqa nitq hissəsinə aid olur, müxtəlif qrammatik dəyişməyə məruz qalır. Məsələn:

*Qoltuğunda bağlama,
Mən gedirəm ağlama,
Gedərəm, yenə gəlləm,
Yadlara bel bağlama.*

Bu bənddə birinci misrada *bağlama* sözü isimdir, vurğu son hecaya düşür; dördüncü misrada olan *bağlama* sözü isə felin ömr şəklinin inkarı olduğu üçün (inkar şəkilçi vurğu qəbul etmir) vurğu sonuncu hecadan əvvəlkinin üzərinə düşür.

Və ya:

*Sürüdən tez ayırıb əlli qoyun,
Dedi ki, bunları yol üstə qoyun.*

(S.Ə.Şirvani)

Bu bəndin birinci misradakı *qoyun* sözünün vurğusu sonda, ikinci misradakı *qoyun* sözündə isə birinci hecada olur.

Omofoflar (və ya fonetik omonimlər) – yalnız səslənməsinə görə omonimlər adlanır, əslində bunlar da omonim deyildir. Fonetik omonimlərin də omonimliyi təsadüfi, müvəqqətidir. Məsələn:

*Öz yarını yar düşünər, yar anar,
Saf məhəbbət ünsiyyətdən yaranar.*

(Qədir Törtərli)

*Bu dağları qoysaq əgər öz başına,
Dağlar bizi dolandırır öz başına.*

(B.Vahabzadə)

*Mən aşıq incimənəm,
Dürr mənəm, inci mənəm,
Baş qoyub dizin üstə,
Can versəm, incimənəm.*

(Xalq ədəbiyyatından)

Qeyd edilən *yar anar* – *yaranan*, *özbaşına* – *öz başına*, *inci mənəm* – *incimənəm* sözləri və söz birləşmələri yalnız səslənməsinə görə omonim olduğu üçün omofon adlanır.

§19. *Omoform* (və ya morfoloji omonimlər) – sözlərin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə uyğunlaşmasına deyilir. Omoformların omonimliyi təsadüfi səciiyyə daşıyır. Burada omonimlik qrammatik şəkilçilər hesabına təmin edildiyindən, həmin leksik vahidlər məndən ayrıldıqda omonim olmaq xüsusiyyətini itirir. Məsələn:

*Can evimə sığışmayan arzular,
Bu dünyada neçə dünya arzular.*

(S.Vurğun)

Bu bəndin birinci misradakı *arzular sözü* isim (arzu) olub, cəm şəkilçisi (-lar), ikinci misradakı *arzular* sözü isə fel (arzula) olub, kökünə III şəxs təkdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi olava edilməklə qrammatik şəkilçilər hesabına omoform olmuşdur.

Və ya:

*Gün getdi yatan yerə,
Ay getdi batan yerə.
Sınəmi nişan qoydum
Yar oxun atan yerə.*

(Bayatı)

1918-də vururdu; Danışmırdı rəncbər atan; rəncbər atam!
(M.Araz)

Birinci misaldakı *atan* sözü substantivləşmiş feli sifətə (*atan*) və ikinci misaldakı *atan* (sözü) – ismə (ata) mənsubiyyət şəkilçisinin artırılması noticəsində eyni fonetik tərkibə malik söz-omiform yaranmışdır.

§20. Leksik-qrammatik omonimləri səciyyələndirən xüsusiyyət odur ki, qarşılaşdırılan sözlərdən biri leksik, nominativ mənasını saxlayır, ikincisi isə qrammatik dəyişmə noticəsində öz qarşılıqlıma omonim hüququ qazanır. Bunların da omonimliyi təsadüfidir, yalnız mətn daxilində müəyyənəşir. Məsələn:

*Dağdan yel əsir yenə,
Sabrimi kəsir yenə,
Gəldim, məni eyelədin.
Yolunda əsir yenə.*

(Bayatı)

Bu bənddə *əsir* sözünün kökü (fel) *əs* olub, indiki zaman şəkilçisi – *ir* hesabına dördüncü misradakı *əsir* ismi ilə omonimləşir.

Və ya:

*Əzizim gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
İlə qurban bir olar,
Sənə qurban gündə mən.*

(Bayatı)

Bu bənddə birinci misradakı *gündə* sözündə yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isim (*gün*) dördüncü misradakı *gündə* (*hər gün*) mənada olan zərfinə fonetik tərkibə uyğun gəlmiş leksik-qrammatik omonim olmuşdur.

Bu omonimlər təsadüfidir. Yalnız mətn daxilində müəyyənəşir.

SINONİMLƏR

§21. Məzmunca bir-birinə yaxın mənə ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibə malik sözlərə *sinonimlər* deyilir. Sinonim yunan sözü olub, eyni adlı deməkdir.

Bəzən sinonim sözlərin eyni mənaya da malik olduğunu göstərir. Lakin bəzə sözlər sinonim deyil, dubletlər adlanır. Dubletlər dili lazımsız sözlərin təkrarı hesabına ağırlaşdırır və ifadənin solisliyini pozur.

Dubletlər forma və məna müxtəlif olan sözlərdir; onlar məna görə neytral olur, çünki mənaca bir-birinin tam eyni olan sözlərdir. Buna görə də müxtəlif şəraitdə (mətn, nitq, situasiya) mənə fərqi yaratmır və bir-birini əvəz edə bilər.

Məsələn, *universitet* – *darülfünun*, *eynək* – *çəşmək* – *gözlük*, *ağ* – *bəyaz*, *bahar* – *yaz*, *ad* – *san*, *dava* – *dərman*, *sağ* – *salamat*, *bica* – *yersiz*, *künc* – *bucaq*, *şərf* – *şan*.

Sinonim dubletlərin bir hissəsi arxaikləşmiş də ola bilər:

Ayaq – *qədəm*, *aydır* – *deyir*, *nəsnə* – *şey*, *dün* – *gecə*, *sayru* – *xəstə*, *tuş* – *yuxu*, *tanıq* – *şahid*, *sağ* – *əsnə* və s.

Sinonimlər eyni məfhumun ancaq çox yaxın və nisbətən fərqli mənalarını ifadə edə bilmək xüsusiyyətinə malikdir; məsələn, *gözlük* – *göyçək*, *qəlb* – *ürək*, *mat* – *məttəl*, *məsud* – *xoşbəxt* – *bəxtəvər* sözləri bir məfhumun çox yaxın mənalarını ifadə etdiyi kimi, *hündür* – *uca*, *qalın* – *yoğun*, *könül* – *qəlb*, *entli* – *gen* sözləri bir məfhumun nisbətən uzaq mənalarını bildirir. Dildə *ev* – *daxmə* – *koma* – *qazma*, *daş* – *qaya*, *çörək* – *lavas* – *fətir* kimi mənaca yaxın məfhumların ifadəsinə xidmət edən sözlərə də təsadüf edilir ki, bunları sinonim adlandırmaq olmaz.

Bununla bərabər, bozi dilçilər növbəli bəzə sözləri sinonim adlandırmır, hətta müxtəlif sözlər vasitəsilə ifadə olunan cüzi mənə xüsusiyyətlərinə malik sözləri (məsələn, *üz* – *qabıq*, *göz* – *nəzər*), bəziləri isə müəyyən dərəcədə eyni funksiya daşıyan və az oxşarı olan oşyanı ifadə edən (məsələn, *ev*, *imarət*, *saray*) sözləri sinonim hesab edirlər. Əlbəttə, məsələyə belə yanaşmaq səhvdir. Bir çox hallarda sözlərin sinonim olub-olmadığını müəyyənləşdirmək çətin olur. Məsələn, *meh*, *yel*, *külək* sözləri mənaca nə qədər yaxın olsalar da, onlar xalis sinonim hesab oluna bilməz. Çünki bu sözlərin müasir dilimizdə bir-birindən az və ya çox fərqli olan müstəqim mənaları vardır.

Sözlərin sinonim olması üçün onların eyni nitq hissəsinə mənsubiyyəti də şərtidir; məsələn, *ürək* – isim, *qəlb* – isim, *qulaq asmaq* – fel, *dinləmək* – fel, *neçə* – əvəzlik, *nə cür* – əvəzlik və s.

Sinonim sözlərə nitq hissələrindən ən çox isim, sifət, fel və zərflərdə təsadüf edilir. Başqa nitq hissələrində isə bunlara az rast gəlmək olur.

Ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə sinonim sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. İsimlər: *iqlim* – *ab-hava*; *arzu* – *istək* – *kam*; *aqibət* – *son* – *axır*; *yavanlıq* – *ağartı*; *xoşbəxtlik* – *səadət* – *ağ gün*; *xəstəlik* – *azar* – *ağrı*; *el* – *oba*; *duman* – *sis*; *raftar* – *xasiyyəti*; *danlaq* – *giley* və s.

2. Sifətlər: *gödək* – *alçaq*; *dəli* – *axmaq*; *qoca* – *yaşlı*; *babat* – *miyanə*; *qulın* – *six*; *səmimi* – *mehriban*; *gözəl* – *göycək*; *nazlı* – *şivəli*; *zərif* – *incə*; *qəfil* – *təsədüfi* və s.

3. Fəllər: *almaq* – *götürmək*, *öyrənmək* – *alışmaq*; *tullamaq* – *atmaq*; *tullanmaq* – *atılmaq*; *bağlamaq* – *qıfıllamaq*; *dolanmaq* – *dönmək*; *duymaq* – *hiss etmək* və s.

4. Zərflər: *tez-tez* – *sürətlə*; *ahəstə* – *yavaş-yavaş*; *pəsdən* – *alçaqdan*; *səhər* – *sabah*; *cəbrən* – *zorla* və s.

5. Say: *çox* – *xeyli*; *bir gün* – *bir vaxt*; *içəri* – *irəli*; *hər gün* – *hər vaxt*; *o gün* – *o vaxt*; *bir az* – *bir qədər* və s.

6. Əvəzlik: *bəri* – *bura*; *həmin* – *haman*; *bir* – *kim isə*; *bir* – *birisi*; *heç nə* – *heç şey*; *heç kəs* – *heç kim* və s.

7. Qoşma: *ayrı* – *başqa* – *qeyri* – *savayı*; *qabaq* – *əvvəl*; *qabaq* – *irəli*; *qədər* – *cən* – *cən* – *dək*; *tək* – *kimi*; *tərəf* – *sarı* və s.

8. Bağlayıcı: *amma* – *lakin* – *ancaq* – *fəqət*; *və ya* – *yəinki* – *yaxud* və s.

9. Ədat: *qətiyyəni* – *heç də* – *əsla*; *ki* – *da* – *də* və s.

10. Nida: *aman* – *ox*, *əfsus* – *heyif* və s.

Dilimizdə sinonimlər müxtəlif yollarla meydana gəlir:

1. Sinonim sözlərdən biri ədəbi dilə o dilin ləhcələrindən keçir: *bura* (ədəbi dildə) – *bəri* (ləhcələrdə); *qayıq* (ədəbi dildə) – *toqqa* (ləhcələrdə); *uca* (ədəbi dildə) – *qəlbi*, *hündür* (ləhcələrdə).

2. Sinonim sözlər çoxmənalı sözlərdə bir mənanın həmin mənanı ifadə edən başqa bir sözə uyğun gəlməsi yolu ilə düzəlir: *başlıq* – *sərlövhə*, *baş* – *nəfər* – *dənə*; *qol* – *imza*; *dal* – *arxa* və s.

3. Sinonim olan sözlərdən biri və ya hər ikisi başqa köklərdən sözdüzdöldüci şəkilçi vasitəsi ilə əmələ gəlir: *dəli* – *ağılsız*, *azar* – *ağrı*,

ahıl – *yaşlı*, *gen* – *enli*, *zillət* – *çətinlik*, *iri* – *böyük*, *qaytarmaq* – *döndərmək*, *qalamaq* – *yandıрмаq*, *varlı* – *dövlətli*, *qabiliyyət* – *bacarıq*, *qavrama* – *mənimləmə*; *düşüncəsiz* – *anlamaz*, *naxos* – *nasaz*, *cəsarətli* – *qoçaq* və s.

4. Sinonim olan sözlərin biri və ya hər ikisi mürəkkəb olur: *gəri* – *dalı-dalı*, *sürətlə* – *qaça-qaça*, *razılaşmaq* – *ümumi rəyə gəlmək*, *sakit* – *asta-asta*, *nahamar* – *kələ-kötür*, *cəld* – *tez-tez*, *başdan-baş* – *başdan-ayağa*, *göz görəsi* – *acıqdan-acığa*, *dalbadal* – *arasıkə-silmədən*, *üz-üzə* – *qabaq-qabağa* və s.

5. Sinonim olan sözlərdən biri, bəzən də hər ikisi idiomdan ibarət olur: *xoşbəxtlik* – *ağgün*, *dinləmək* – *qulaq asmaq*, *anlamaq* – *başla düşmək*, *ötəri* – *xala-xətrin qalması*, *qorxmaq* – *ürəyi qopmaq*, *getmək* – *sürüşquluya dam vermək*, *başına dolanmaq* – *başına dönmək*, *mən ölüm* – *sən allah*, *qurbanın olum* – *qabağında ölüm*, *zəhlə tökmək* – *baş-beyin aparmaq* və s.

6. Sinonim olan sözlərdən biri gəlmə söz olduğu halda, ikinci söz Azərbaycan dilinə məxsus olur: *dəli* (azərbaycanca) – *axmaq* (ərəbcə), *qanacaq* (azərbaycanca) – *mərifət* (ərəbcə), *ölçü* (azərbaycanca) – *miqyas* (ərəbcə), *azarlı* (azərbaycanca) – *naxos* (farsca), *anlamaz* (azərbaycanca) – *nadan* (farsca), *incə* (azərbaycanca) – *nazik* (farsca), *boş* (azərbaycanca) – *bica* (farsca), *yeni* (azərbaycanca) – *taza* (farsca), *qələm* (azərbaycanca) – *ruçka* (rusca) və s.

7. Sinonim olan sözlərin hər ikisi başqa dildən gəlmə sözlərdən ibarət olur: *şivə* (ərəbcə) – *naz* (farsca), *insan* (ərəbcə) – *adam* (ərəbcə), *məsarif* (ərəbcə) – *xərç* (ərəbcə), *masud* (ərəbcə) – *xoşbəxt* (farsca), *təziyə* (ərəbcə) – *yas* (ərəbcə), *hərb* (ərəbcə) – *dava* (ərəbcə), *fağır* (ərəbcə) – *kasıb* (ərəbcə), *sitayiş* (farsca) – *səcdə* (ərəbcə), *muzdur* (farsca) – *nökər* (azərbaycanca), *nüfuz* (ərəbcə) – *hörmət* (azərbaycanca), *möhtakir* (ərəbcə) – *alverçi* (azərbaycanca), *istiqrax* (ərəbcə) – *zayom* (rusca) və s.

§22. Bir mənə qrupunu ifadə edən sözlər sinonimik cərgə adlanır. Sinonim cərgələrdə iştirak edən sözlərin miqdarından asılı olaraq onların dairəsi dar və ya geniş olur. Bu cəhətdən dilimizdə aşağıdakı kimi sinonim cərgələrə rast gəllirik. Bunlardan biri dominant – aparıcı olur, əsas mənanı doğulmuş ifadə edir. Məsələn, *ürək*, *can*, *könül*, *qəlb*. Burada *ürək* dominant sözdür.

Və ya:

*Hanı o əvvəlki əqidə, məslək,
Əgər fikri yoxsa, özü sağmıdır?
Yaşamaq xətrinə fikri dəyişmək,
Məsləki dəyişmək – yaşamaqmıdır?*

(B.Vahabzadə)

Bu bənddə *əqidə, məslək* və *fikir* leksik sinonim, *məslək* sözü ilə dominantdır.

Bu cəhətdən dilimizdə aşağıdakı sinonim cərgələr vardır:

1. İki sözdən ibarət olan: *gen – enli, yiyə – sahib, nazik – incə* və s.
2. Üç sözdən ibarət olanlar: *zəngin – dövlətli – varlı*.
3. Dörd sözdən ibarət olanlar: *müharibə – hərəb – dava – vuruş*.
4. Beş və daha artıq sözdən ibarət olanlar: *xəstə – azarlı – naxoş – nasaz – kefsiz; məhzun – mükəddər – qəmli – dərqli – məyus – kədərli* və s.

§23. Sinonim sözlərin bəziləri ancaq ədəbi dildə işləndiyi halda, bəziləri canlı danışıq dilində daha çox işlənir. Məsələn, *qəmli – kədərli – dərqli – qəmgin* sinonimləri həm danışıq, həm də ədəbi dildə işləndiyi halda, onların sinonimi olan *məhzun* sözü ədəbi dildə, *sınıq* sözü isə canlı danışıq dilində işlənir. *Pulsuz* sözü həm ədəbi, həm də canlı danışıq dilində işləndiyi halda, onun sinonimi olan *məccani* sözü ən çox ədəbi dildə, *müftə* sözü isə danışıq dilində işlənir. Xəlif sözü ancaq ədəbi dildə, onun sinonimi olan *yüngül* sözü isə ən çox danışıq dilində işlənilir. Bunun kimi *xürrəm, hiddət, çevik, sabit, riyakar* sözləri ən çox ədəbi dildə işləndiyi halda, onların sinonimləri olan *şad, acıq, cəld, hərəkətsiz, ikiüzlü* sözləri ən çox canlı danışıq dilində işlənilir.

Ədəbi dilə məxsus olan sinonimlər, əsas etibarilə bədii dil üslubunda daha mühüm yer tutur. Ona görə də sinonimlər bədii dilin ifadə vasitələrindən biri sayılır.

Sinonimlər mütləq və nisbi mənalar ifadə edə bilər:

*Əsgər olmaq istəyərdim,
Sadəlikdə, adilikdə,
Gənclik adlı dahilikdə.*

(Qabil)

*Od kimi qoyunundan keçər odların,
Çəkilməz önündən boranın, qarın,
Əzəldən dostluğun, əhdin ilqarın,
Mayası ürəkdir, duzu ürəkdir.*

(Hüseyn Arif)

Ədəbi materiala xidmət edən üslubi sinonimlər birinci feirdə *sadəlikdə, adilikdə, dahilikdə* sözlərində, ikinci feirdə *mayası, duzu* sözlərində öz əksini tapmışdır. Ayrı-ayrı isə bu leksik vahidlər sinonim cərgə belə düzəldə biləz.

Üslub xüsusiyyətlərinə görə sinonim sözlərdən belə istifadə olunur.

§24. 1. İfadəni qüvvətləndirmək üçün hər hansı bir sözün sinonimi olan başqa bir söz işlənilir:

*Nəhəng maşınların gurlayır səsi,
Odur dalğalanır yarış bayrağı.*

(İ.Səforli)

*Car çəkir çarxların çaxnaşığı səsi,
Car çəkir, qışqırır nəhəng motorlar.
O daş, qumsallı, gilli torpağı
Udur, lay-lay udur ekskavatorlar,
Hay salır, qışqırır nəhəng motorlar.*

(S.Vurğun)

Bu misallarda *səs salır, böyük* sözləri əvəzinə onların *car çəkir, hay salır, qışqırır* və *nəhəng* sinonimləri işlənilmişdir.

Bunun kimi, ifadəni qüvvətləndirmək üçün *çağırmaq, qorunmaq, yaraq, dava, böyük, vəhşi, qul, qurtarmaq* və s. sözləri onların sinonimi olan *dəvət etmək, müdafiə etmək, müharibə, ulu, yırtıcı, kölə, xilas etmək* kimi sözlərlə əvəz etmək olar.

2. İfadəni qüvvətləndirmək üçün çox zaman hər hansı bir söz əvəzinə onun sinonimi olan idiom işlənilir.

*Qoca Şahdağın, ulu Qoşqarın
Ürək sərinlədən qarı bol olsun...*

(R.Rza)

Burada *soyuq* sözü əvəzinə *ürək sərinlədən* idiomu işlədilmişdir.

Əkin... göz işlədikcə əkindir yaxın, uzaq.

(Ə.Cəmil)

Bu misalda şair *baxdıqca* sözünü *göz işlədikcə* idiomu ilə əvəz etmişdir.

*Nə çoxdur qoynunda almalt bağlar,
Qüdrətim göylərin dilini bağlar...*

(S.Vurgun)

– *Nə var, yenə parkı nə başına almısan?* – *deyə Mövsümov növbətiyə tərəf gəldi.*

(M.Hüseyn)

Bu misallarda *susdurar* əvəzinə *dilini bağlar, səs salmısan* əvəzinə *başına almısan* idiomu işlədilmişdir.

3. Eyni məqsədlə, bəzi hallarda, bir idiom onun sinonimi olan başqa idiom yerinə işlədilir. Məsələn, *başdan eləmək* əvəzinə *başını əkmək; rəngdən-rəngə girmək* əvəzinə *rəng alıb, rəng vermək; zəhləsini tökmək* əvəzinə *baş-beynini aparmaq; baş çıxarmamaq* əvəzinə, *kələfin ucunu itirmək* idiomlarını onların sinonimi kimi işlətmək olar.

4. Bu və ya digər ifadə mənanı dəqiqləşdirmək üçün bir söz onun sinonimi kimi təsviri vasitə ilə məcazla verilir. Bədii dildə təyini xarakterə malik olan belə sinonimlər mənanı dəqiqləşdirməklə bərabər, eyni zamanda nitqdə bir höyəcanlılıq əmələ gətirir; məsələn:

*Ey günəş, ey göylərin əbədi nur çıraqtı
Xilqətin qadir əli həyat qaynağı günəş!*

(R.Mikayıl)

*Gül ey nazlı vətən! – Odlar torpağı,
Duz, çörək hazırla qəhrəmanlara.*

(S.Vurgun)

Burada *göylərin əbədi nur çıraqtı günəş* sözünün, *odlar torpağı vətən* sözünün metaforik sinonimləridir.

5. İfadəni qüvvətləndirmək və höyəcan əmələ gətirmək, fikri daha aydın və dəqiq vermək məqsədilə sinonim sözlərin təkrar edilərək işlədilməsi Azərbaycan dilinin şeir üslubunda mühüm yer tutur; məsələn:

*Ey səbə mən aşiqü dil xəstədən ol yara var.
Bülbülü zarın dilindən gülşanı gülzarə var.*

(Xətayi)

*Sordular məndən ki, neçün bidil oldum? Mən dedim:
Ol səbəbdən bidil oldum dilbərü dildar məst.*

(Xətayi)

*Bənövşə atr ahr zülfü muyundan,
Baxan doymaz qamətindən, boyundan.*

(M.P.Vaqif)

*Gəl danışıma müxəmməsdən, qəzəldən,
Şəri həqiqətdən, mədhi gözəldən.
Sənin ki, halım billəm əzəldən,
Elə deyib canan, dilbər ağlarsan.*

(Vidadi)

Bu misallarda *gülşən – gülzar, dilbər – dildar, qamət – boy, canan – dilbər* sinonimləri təkrar edilmişdir.

Müasir şeir dilində isə bu sinonim sözlərin təkrarından daha çox istifadə olunur.

*Bəli, budur sözün düzü,
Bir gəlinsən gözəl, göyçək,
Dünyanın dərdini, qəmini hər an,
Məna bir baxışda unutturursan.*

(S.Vurgun)

*İsti bir avqust günü bu evdə bir həyəcan var,
Qarşımda, kim bilməyir, ayrılıq var, hicran var...*

(S.Rüstəm)

*Bu məktubun hər sətirində
Ürək çırpırır.
Böyük arzu, böyük əməl
Dilək çırpırır.*

(R.Rza)

*Ey könül, fürsəti bədə vermə, gəl,
Gün keçir, ay ötür, il yaman gedir.*

(M.Rahim)

Bu misallarda *gözəl – göyçək, dərd – qəm, ayrılıq – hicran, arzu – əməl – dilək, keçir – ötür – gedir* sinonimləri təkrar edilmişdir.

6. Sinonim sözlərdən bədii dildə satıra və yumor yaratmaq üçün də istifadə edilir; məsələn:

*Lovğalanıb, a görməmiş, çox da belə fırlıdama,
Tərbiyasiz uşaq kimi boş-boşuna hırlıdama.
Baş-qulağın düzəlməyib, çox da basıb guruldama.
Dinmə, danışma, yat balam! Sən deyən olmayıb hələ!*

(M.Ə.Sabir)

Şair burada *öyünmək* əvəzinə *lovğalanmaq*, *acgöz* əvəzinə *görməmiş*, *özündən çıxma* əvəzinə *fırlıdama*, *gop elmə* əvəzinə *guruldama* sinonimlərini işlətmişdir.

*Hərzə-hərzə danışib gülməz idim,
Ər nə şey olduğunu bilməz idim.*

(M.Ə.Sabir)

*Əl çək yaxamızdan, itil idbar dilənçi,
Rədd ol qapıdan, aqlama zar-zar, dilənçi!*

(M.Ə.Sabir)

Burada *baş-boşuna* əvəzinə *hərzə-hərzə*, *bizi rahat burax* əvəzinə *əl çək yaxamızdan*, *get* əvəzinə *itil*, *rədd ol* sinonimləri işlədilmişdir.

7. Ləhcə xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq üçün də sinonim sözlərdən istifadə edilir.

Yazıçı əsərdə verdiyi surətlərin dil xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq üçün bəzən onları mənsub olduğu yerin ləhcəsi ilə danışdırır və bu zaman ədəbi dildə işlədilən bir sıra sözlər həmin ləhcədəki sinonimləri ilə əvəz edilir. Bu hadisə özünü ən çox dram əsərlərində göstərir. Məsələn, yazıçı əsərində Azərbaycanın Muğan rayonlarından olan bir surəti öz dilində danışdırmaq istəyirsə, surətin dilində *qayda* əvəzinə *vam*, *su qabı* əvəzinə *qobçax*, *paltarasan* əvəzinə *qıra*, *yüyürmə* əvəzinə *darbırma*, *göy* əvəzinə *accə* və s. kimi sözləri işlədəcəkdir.

Yazıçı bəzi surətləri canlandırmaq üçün *məgər* əvəzinə *bəgə*, *başdan-baş* əvəzinə *birəti*, *kök* əvəzinə *buğur*, *saxavətli* əvəzinə *qallac*, *mübahisə* əvəzinə *dələy*, *daş* əvəzinə *qənbər* və s.; şəkilli surətini canlandırmaq üçün *ana* əvəzinə *ciyi*, *dirilmişdir* əvəzinə *dirillitti* və s. kimi sözlərdən istifadə edəcəkdir.

ANTONİMLƏR

§25. Məna və şəkil etibarilə fərqlənən söz qruplarından biri də antonimlərdir.

Bir-birinə zidd məna ifadə edən sözlərə antonim deyilir; məsələn: şirin – acı, qara – ağ, səhər – axşam və s.

Antonim sözü yunanca olub *anti* – oks və *onyma* – ad sözlərindən törəmişdir. Antonimləri təşkil edən sözlər müxtəlif fonetik tərkibə malik olur. Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri əksmənalı anlayışlar silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsilə şərh edilir. Antonimlər oks qütblərdə duran leksik ifadə vasitələridir.

Antonim sözlərin dildə yaranmasına səbəb əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır. Antonimlər lüğət tərkibinin daha maraqlı bir qismini əhatə edir. Bununla belə, eyni fonetik tərkibə malik olan sözlər də bəzən bir-birinə zidd mənalar ifadə edə bilər, yəni çoxmənalı və ya omonim sözlər eyni zamanda antonim ola bilər. Məsələn, *O dostunun qədrini yaman bilir! Onun-bunun arxasınca yaman demək onun köhnə peşəsidir* cümlələrindən birincidəki *yaman* sözü yaxşı mənasında, ikincidəki *yaman* sözü isə pis mənasında işlədilmişdir. *O həmişə məni görəndə gülür! O həmişə mənə gülür* cümlələrindəki *gülmək* sözləri də müəyyən dərəcədə bir-birinə zidd məna (fəroh və istehza) ifadə edir.

Antonimlər bir leksik sahəni əhatə etməlidir, müxtəlif köklü olmalıdır.

§26. Antonimlərin tərkibində həm Azərbaycan dilinin özünəməxsus olan, həm də dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlərə təsadüf edilir. Məsələn, *uzaq* – *yaxın*, *uzun* – *gödək* antonim sözlər öz mənşəyi etibarilə dilimizə məxsusdur. *Vəfa* – *cəfa*, *etiraf* antonim sözlər dilimizə ərəbcədən gəlmişdir. Bu cəhətdən əmələ gəlməsinə görə dilimizdə olan antonim sözlər üç qismə ayrılır:

1. Ancaq Azərbaycan sözlərindən ibarət olan antonimlər: *isti* – *soyuq*, *höyük* – *kiçik*, *bərk* – *boş*, *biçin* – *əkin*, *gəc* – *tez*, *yığmaq* – *dağıtmaq* və s.

2. Biri Azərbaycan dilinin özünəməxsus olan, digəri başqa dillərdən gəlmiş antonimlər: *aydınlıq* (azərbaycanca) – *zülmət* (ərəbcə), *qarışıqlıq* (azərbaycanca) – *asayış* (farsca), *bacarıqlı* (azərbaycanca) – *aciz* (ərəbcə), *geniş* (azərbaycanca) – *müxtəsər* (ərəbcə), *sağlam* (azərbaycanca) – *xəstə* (farsca), *çalışqan* (azərbaycanca) – *tənbəl* (farsca) və s.

3. Dilimizə başqa dillərdən gəlmiş antonimlər: *avam* – *mədəni* (ərəbcə), *mərhəmət* – *qəzəb* (ərəbcə), *mədaxil* – *məxaric* (ərəbcə), *şad* – *pərişan* (məyus mənasında) (farsca), *bədbəxt* (farsca), *masud* (ərəbcə), *maksimum* – *minimum* (rusca), *konkret* – *abstrakt* (rusca) və s.

Qurulmuş etibarilə antonimlərin müxtəlif növləri vardır:

1. Sadə sözlərdən ibarət olan antonimlər: *gen* – *dar*, *gəc* – *tez*, *arıq* – *kök*, *az* – *çox*, *ağ* – *qara*, *bərk* – *boş*.

2. Biri sadə, digəri düzəltmə sözdən ibarət olan antonimlər: *kal* – *yetişmiş*, *gözəl* – *çirkin*, *ayıq* – *yatmış*, *axmaq* – *ağıllı*, *aciz* – *bacarıqlı* və s.

3. Hər ikisi düzəltmə sözdən ibarət olan antonimlər: *aclıq* – *toxluq*, *düzlük* – *əyrilik*, *bolluq* – *qıtlıq*, *əkin* – *biçin*, *girinti* – *çıxıntı*, *darısqal* – *geniş*, *varlı* – *yoxsul*, *qəmgin* – *fərəhli*, *keçmiş* – *gələcək* və s.

4. Mürəkkəb və tərkibi sözlərdən ibarət olan antonimlər. Belə antonimlərə ən çox fəl və zərflərin tərkibində təsadüf edilir: *qulaq asmaq* – *bənd olmaq*, *təşkil etmək* – *pozğunluq salmaq*, *qabaq-qabağa* – *dal-dala*, *tez-tez* – *gəc-gəc* və s.

§27. Antonimlərin bəzilərində biri digərinin tam ziddini təşkil etdiyi halda, bəzində bu ziddiyyət nisbi bir tərzdə ifadə edilir: *artıq* – *əskik*, *çox* – *az*, *gülmək* – *ağlamaq*, *almaq* – *vermək*, *ağıllı* – *dəli*, *ac*

– *tox*, *ağ* – *qara* və s. antonimləri tam ziddiyyətli, *azarlı* – *sağlam*, *avam* – *mədəni*, *yatmış* – *ayıq*, *avara* – *işgüzar*, *altı* – *piyada*, *zarafatvana* – *ciddi* və s. kimi antonimlərdə nisbi ziddiyyət ifadə olunur.

§28. Antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti və onu əhatə edən ələmə qarşı münasibət ilə əlaqədardır. Bu cəhətdən onların aşağıdakı mənə qruplarına təsadüf edilir:

1. Bilavasitə insanın özü və onun iş fəaliyyəti ilə əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *inkisaf* – *tənəzzül*, *yaxşılıq* – *pislik*, *çalışqan* – *tənbəl*, *gülmək* – *ağlamaq*, *yazmaq* – *pozmaq*, *yatmaq* – *durmaq*, *sağlam* – *xəstə*, *arıq* – *kök*, *qüvvətli* – *zəif*, *avara* – *işgüzar*, *adil* – *zalım*, *azad* – *məhkum*, *ağıllı* – *axmaq*, *cəvan* – *qoca*, *ac* – *tox*, *aciz* – *bacarıqlı*, *küsmək* – *barışmaq*, *sülh* – *müharibə*, *baha* – *ucuz*, *ziyan* – *xeyir*, *yoxsul* – *varlı*, *lovğa* – *təvazökar*, *mədaxil* – *məxaric*, *şad* – *pəşman*, *mühafizəkar* – *mütərəqqi*, *abstrakt* – *konkret*, *nikah* – *talad*, *nikbin* – *bədbin*, *simic* – *saxavətli*, *söndürmək* – *yandıрмаq*, *süvari* – *piyada*, *tamış* – *yad*, *toy* – *yas*, *sökmək* – *tikmək*, *cəfa* – *səfa*, *mərd* – *xəsis*, *doğma* – *yad*, *qıtlıq* – *bolluq* və s.

2. Təbiət hadisələri və varlıqla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *tünd* – *açıq*, *bərk* – *yumşaq*, *nazik* – *yoğun*, *işıqlı* – *qaranlıq*, *soyuq* – *isti*, *ağ* – *qara*, *ağarmaq* – *qaralmaq*, *çıxmaq* – *batmaq*, *quraqlıq* – *yağınlıq*, *quru* – *yaş*, *darın* – *dayaz*, *dolu* – *boş*, *yetişmiş* – *kal*, *zülmət* – *işiq*, *donmaq* – *ərimək*, *küləkl* – *sakit*, *işıqlı* – *qaranlıq*, *isitmək* – *soyumaq*, *yanmaq* – *cəvnmək*, *sulanmaq* – *qurumaq*, *şirin* – *acı*, *yüngül* – *ağır* və s.

3. Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *səhər* – *axşam*, *gəcə* – *gündüz*, *əvvəl* – *axır*, *tez* – *gəc*, *gələcək* – *keçmiş*, *qabaqca* – *sonra*, *yay* – *qış*, *həmişə* – *arabir* və s.

4. Məkanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *uzaq* – *yaxın*, *iç* – *çöl*, *dərəlik* – *təpəlik*, *üst* – *alt*, *ön* – *arxa*, *alçaq* – *hündür*, *quru* – *dəniz*, *darısqal* – *geniş*, *daxili* – *xarici*, *uzaq* – *yaxın*, *irəli* – *geri*, *yer* – *göy*, *sol* – *sağ*, *asağı* – *yuxarı*, *içəri* – *bayır*, *dar* – *gen*, *giriş* – *çıxış*, *bura* – *ora* və s.

§29. Əsas nitq hissələrinin hamısında antonimlərə təsadüf edilir.

1. İsim olan antonimlər: *işiq* – *zülmət*, *insanlıq* – *vəhsilik*, *gəcə* – *gündüz*, *mədaxil* – *məxaric*, *mərhəmət* – *qəzəb*, *biçin* – *əkin*, *qaranlıq* – *aydınlıq*, *igidlik* – *qorxaqlıq*, *nəşə* – *qüssə*, *qıtlıq* – *bolluq*, *sülh* – *müharibə*, *artırma* – *əskiltmə*, *asayış* – *qarışıqlıq*, *toxluq* –

acılıq, baş – ayaq, birlik – ayrılıq, obyekt – subyekt, toy – yas, xeyir – zərər, səfa – cəfa, üz – astar, tərəqqi – tənazzül və s.

2. Sifət olan antonimlər: *yaxşı – pis, bərk – boş, doğma – yad, qalın – nazik, şirin – acı, şad – qəmgin, mərd – xasis, iri – xırda, ağır – yüngül, xəstə – sağlam, qısa – uzun, uca – alçaq, təza – köhnə, təmiz – çirkin, müftə – pullu, geniş – müxtəsər, qaranlıq – işıqlı, pinti – təmiz, saf – çürük, seyrək – sıx, tənbal – çalısqan, ağıllı – səfeh, düz – yanlış, isti – soyuq, sığallı – kələ-kötür, sıx – aralı, avam – mədəni, işgüzar – avara, ağ – qara, ağlağan – gülləyən, ağıllı – dəli, yüngül – ağır, ədalətli – zalım, alçaq – hündür, açıq – örtülü, tox – ac, bacarıqlı – aciz, balaca – böyük, baha – ucuz, bərk – boş, qoca – cavan, igid – qorxaq, dar – enli, dariesqal – seyrək, dərin – dayaz, sakit – dəcəl, dinc – şuluq, boş – dolu, düz – əyri, kal – yetişmiş, asan – çətin, yüksək – alçaq, qəşəng – kifir, kök – arıq, uzun – gödək, lovgə – təvazökar, xoşbəxt – bədbəxt və s.*

3. Fel olan antonimlər: *gəlmək – getmək, yazmaq – pozmaq, durmaq – oturmaq, atmaq – tutmaq, düşmək – çıxmaq, enmək – qalxmaq, işə salmaq – dayandırmaq, əkmək – biçmək, gülmək – ağlamaq, birləşdirmək – ayırmaq, yamaq – sönmək, küsmək – barışmaq, danmaq – boynuna almaq, tapmaq – itirmək, susmaq – danışmaq, isinmək – soyumaq, irəliləmək – çəkilmək, tutmaq – buraxmaq, qovmaq – qaçmaq, soyunmaq – geyinmək, açmaq – bağlamaq və s.*

4. Zərf olan antonimlər: *irəli – geri, gec – tez, qabaqca – sonra, dünən – sabah, birgə – ayrı, axşam – səhər, əvvəl – axır, tez – gec, pəsdən – zildən, birdən – tədricən, sıx-sıx – seyrək, üz-üzə – daldala, çox-çox – az-az və s.*

5. Say olan antonimlər: *az – çox, xeyli – bir az və s.*

Köməkçi nitq hissələrində isə antonim sözlərə çox az təsadüf edilir: *hə – yox, xeyir – bəli (ədat), qətiyyətin – əlbəttə (modal söz).*

§30. Antonimlər dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rol oynayır. Belə ki, mürəkkəb sözlərin bir qismi antonim sözlərin birləşməsi nəticəsində düzülür: *az – çox, əvvəl – axır, baş – ayaq, uzun – gödək, var – yox, gec – tez, gecə – gündüz, dal – qabaq, ölüm – dirim, səhər – axşam, isti – soyuq, sual – cavab, üz – astar, alt – üst, pis – yaxşı, yaxşı – yaman və s.*

Antonimlik təkcə leksik vahidlərin vasitəsilə deyil, həm də məzmunə əkslik təşkil edən birləşmələrin hesabına da yarana bilər. Bu əkslik nisbi, üslubi antonimlik yaradır ki, o da *antiteza* adlanır.

Antiteza (yunanca *antithesis* – qarşı-qarşıya qoyulan deməkdir) təzadlı hadisələrin bir-birinə qarşı qoyulması, tutuşdurulması nəticəsində müəyyənləşir. Obyekt və obrazların karakterindəki müdərəconi, ziddiyyətləri açmaq üçün istifadə edilən təsirli ifadə vasitəsidir.

Antiteza nitqdə bədii ifadə vasitəsi kimi emosionallığı və obrazlılığı qiüvvətləndirir və daha geniş təzad yaradır. Antonimlər ancaq leksik mənaya görə, antitezalar isə həm leksik mənənin kontrastlığına, həm də anlayışların əksliyinə görə yaranır. Antitezanın bir tipi də oksimoronur.

Oksimoron (yunanca *oxymoron* – ağıllı dəli deməkdir) – bir məfhumun əks cəhətlərini ifadə edən iki antonim sözün mənəyə qarşılaşdırılıb birləşdirilməsindən yaranan ifadəyə deyilir. Məsələn, *ölü canlar, dilənçi milyoner, göz yaşını içində qəhqəhələr, buz baxışlarda hərərət* və s.

Oksimoron iki antonim sözdən əmələ gəlsə də, həmin əksmənalı sözlər yanaşı işlənərək bir ifadə kimi dörk edilir.

Bu ifadələr hadisələrin mahiyyətini, əks və mürəkkəb cəhətlərini açmağa imkan verir, bədii dildə təsir qiüvvəsini, mənə tutumunu artırır, nitqə emosionallıq verir: *ölü – diri, diri – ölü* kimi kəskin təzad yaradır. Epitetlə oksimoronun uyğunluğu olsa da, fərqli cəhətləri də vardır: epitetdə təyin edən söz məcazi, oksimoronunda isə hər iki söz məcazi olur.

Epitetdə müqayisə, bənzətmə olduğu halda, oksimoronunda qarşılaşdırma əsas sayılır. Məsələn:

Sevdaya düşməyən bir həyat heçdir,
İç onu, gör necə sərin atəşdir.

(M.Müşfiq)

İskəndər içərdi/Ləğəbi Kefli İskəndərdi.
Gecə-gündüz düşündürdü onu//*Diri ölülərin* dirdi.

Vurulmuşam dönizin//*Şirin duzlu* suyuna.

(R.Rza)

Bos qurtlan ümidin//Bir intizar gözlərin,
Zülmətli gündüzlərin//Günahı kimdədir.

(R.Rza)

Üslubi antonimlərin bir hissəsi şəkilçilər hesabına düşür. Bu morfoloji antonimlik üslubi, şərti səciyyə daşıyır və leksik vahid kimi lüğət tərkibində qeydə alınmır və sözün məzmununda müvəqqəti inkarlıq yaradır, üslubi səciyyə daşıyır, inkar şəkilçiləri düşün kimi sözdə inkarlıq da itir. Məsələn, *yazma, gəl – gəlmə, duz – duzsuz, könül – könülsüz* və s.

4. MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN MƏNŞƏ ETİBARILƏ LÜGƏT TƏRKİBİ

§31. Azərbaycan dili türk sistemli dillər ailəsinə mənsub olsa da, qədim zamanlardan bəri bir sıra Qafqaz (alban, gürcü) və başqa dillər (fars, ərəb, rus) ilə əlaqə və münasibətdə olmuş, istər mədəni və istərsə də məişət məsələlərində onlarla qaynayıb-qarışmışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlmişdir. Burada əsas yeri türk mənşəli sözlər tutsa da, başqa dillərdən gələn bir çox sözlər də vardır.

Məlum məsələdir ki, hər bir dilin leksikası cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesinin bütün cəhətlərini özündə əks etdirir. Məhz buna görə də meydana gələn yeni əşyalar, hadisələr öz əksini birinci növbədə sözlər şəklində dildə tapır. Bir sıra sözlər öz məzmununu dəyişərək yeni məzmun kəsb edir, bir qismi isə yeni cəmiyyətin qurulması ilə əlaqədar olaraq dildən çıxır. Bununla yanaşı, dildə olmayan bir sıra sözlər ehtiyac nəticəsində başqa dillərdən alınır. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan dilinin leksik tərkibini şərti olaraq, ilk növbədə, iki qrupa ayırmaq olar: 1) əsil Azərbaycan sözləri; 2) dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlər.

ƏSİL AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ VƏ QOHUM DİLLƏRƏ MƏXSUS SÖZLƏR

§32. Müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin əsasını onun bu dilə məxsus olan qədim sözləri tutur.

Azərbaycan dili türk mənşəli bir dil olduğu üçün onun qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu digər türk dilləri ilə ümumilik təşkil edir.

Azərbaycan	Monqol	Azərbaycan	Monqol	Azərbaycan	Monqol
<i>ağa</i>	<i>ağa</i>	<i>qonaq</i>	<i>qonuq</i>	<i>min</i>	<i>mingan</i>
<i>alma</i>	<i>alma</i>	<i>dal</i>	<i>dalu</i>	<i>narin</i>	<i>narin</i>
<i>altun</i>	<i>altun</i>	<i>damğa</i>	<i>tamğa</i>	<i>nökər</i>	<i>nökür</i>
<i>armud</i>	<i>armud</i>	<i>dəyirman</i>	<i>degerme</i>	<i>odun</i>	<i>modun</i>
<i>aslan</i>	<i>arslan</i>	<i>dəmir</i>	<i>demü (r)</i>	<i>ortaq</i>	<i>ortaq</i>
<i>bal</i>	<i>bal</i>	<i>dəmirçi</i>	<i>demürçi</i>	<i>ocaq</i>	<i>ocoq</i>
<i>bez</i>	<i>bez</i>	<i>erkək</i>	<i>ere</i>	<i>öküz</i>	<i>üküz</i>
<i>həkməz</i>	<i>bekmez</i>	<i>ərik</i>	<i>erük</i>	<i>pambuq</i>	<i>kamuq</i>
<i>birə</i>	<i>birik</i>	<i>iydə</i>	<i>cikdə</i>	<i>sovqat</i>	<i>souqat</i>
<i>buğ</i>	<i>buğ</i>	<i>yağı</i>	<i>yağı</i>	<i>su</i>	<i>usun</i>
<i>buğda</i>	<i>buğda</i>	<i>yara</i>	<i>yara</i>	<i>tanrı</i>	<i>tanır</i>
<i>qadın</i>	<i>qatun</i>	<i>yekə</i>	<i>yeka</i>	<i>tor</i>	<i>tor</i>
<i>qazan</i>	<i>qazgan</i>	<i>kir</i>	<i>kir</i>	<i>üzüm</i>	<i>üzüm</i>
<i>qala</i>	<i>qorğan</i>	<i>kishi</i>	<i>kishi</i>	<i>çaqqal</i>	<i>caqal</i>
<i>qalxan</i>	<i>qalqan</i>	<i>köynək</i>	<i>könglek</i>	<i>çitək</i>	<i>çecek</i>
<i>qara</i>	<i>qara</i>	<i>kürəkən</i>	<i>kürkən</i>	<i>çöl</i>	<i>cöl</i>
<i>qarğa</i>	<i>qarğa</i>	<i>kic</i>	<i>köcü</i>	<i>cida</i>	<i>cida</i>
<i>qarı</i>	<i>qari (ol)</i>	<i>göyərçin</i>	<i>kegerçi</i>	<i>canavar</i>	<i>cana</i>

Türk dilli xalqlar hələ yeni eradan əvvəl uzun əsrlər boyu monqol və tunqus-mancurlarla bir ictimai-siyasi birlik təşkil etdikləri üçün (Altay dövrü) onun (türk dillərinin) leksik tərkibinə həmin dillərdən külli miqdarda sözlər daxil olmuşdur. Türk dillərinə monqol sözlərinin daxil olması prosesi bir də orta türk dövründə (XIII-XV əsrlər) getmişdir.

Bu tarixi inkişaf prosesinin əlaməti kimi Azərbaycan dilində də monqol mənşəli sözlər hələ indi də mühafizə edilməkdədir.

§33. *Monqol dili ilə ortaq sözlər*. Bu sözlər öz mənşəyi etibarilə daha qədim olduğu üçün müasir dilimizdə onları müəyyənləşdirmək çətindir. Bununla belə bir sıra sözlərin monqol və türk dilləri üçün qədimdən ortaq olduğunu söyləmək olar. Bunlar ən çox insanın həyat və məişəti ilə əlaqədar sözlərdir (cədvələ bax).

§34. *Qıpçaq qrupu dilləri ilə ortaq sözlər*. Azərbaycan xalqının da daxil olduğu oğuz qəbilə ittifaqları uzun müddət bir sıra digər türk tayfaları, xüsusilə qıpçaqlarla ictimai-siyasi əlaqədə olmuşdur. Odur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu qrup dillərin leksik xüsusiyyətini daşıyan bir sıra sözlər təsadüf edilir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Çalağan, torağay, burulğan, yarılğan, kəsəyən, mişovul, qırqovul, Qıpçaq, Qorağan, (kənd adları), *ulu, anmaq, aş*, (yemək mənasında), *bağıracaq, sarımsaq, çayırtaq, süpürgə, yapalacaq, qılmaq* və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlərin bir qisminə işlənən sözdüzdüldüci şəkilçilər: *-ağan, -əyən, -ğa, -gə* müasir qıpçaq qrupu dillərində sözdəyidrici şəkilçilər funksiyasını daşıyır.

Qıpçaq qrupu dillərinin sözlərinə dilimizin dialekt və şivələrində daha çox təsadüf edilir. Bunlara misal olaraq *çin* (doğru mənasında), *tuq* (bayrağın bir növü mənasında), *duş* (yuxu mənasında), *ün* (səs mənasında), *erişmək* (yetişmək, çatmaq mənasında) sözlərini misal göstərmək olar.

§35. Oğuz qrupu dilləri ilə ortaq sözlər. Azərbaycan dilinin özü də türk dillərinin bu qrupuna daxil olduğu üçün, burada həmin qrupa məxsus dillərin leksikası üstünlük təşkil edir. Bununla belə, ədəbi dilimizdə bir sıra sözlər başqa oğuz dillərinə məxsus sözlərin əsas xüsusiyyətlərini saxlamışdır; məsələn, *dalğın, qaraca, qocaman, qaya, yastıq, satdıq, Tapdıq, sandıq* və s.

§36. Ümumtürk dilləri ilə ortaq olan Azərbaycan sözləri. Buraya, əsasən, şəxs əvəzliliklərini (*mən, sən, o, biz, onlar, belə, elə* və s.), sayları (*bir, iki, üç, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on* və s.), fellərin öksəriyyətini (*gəlmək, getmək, oturmaq, durmaq, atmaq, dirlənmək* və s.) daxil etmək olar. Həqiqətdə isə, belə sözlər müasir dil materialı əsasında müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki qədim dövrlərdən dilimizə keçmiş olan monqol, istərsə də qıpçaq və oğuz tayfa dillərinin sözləri dilimizin uzun əsrlər inkişafı nəticəsində bir-birinə qaynayıb-qarışmış və bir növ özünə məxsus xüsusiyyətlərə malik olan lüğət tərkibini əmələ gətirmişdir. Bunların hamısı birlikdə Azərbaycan dilinə məxsus olan qədim sözlər adlanır.

§37. Azərbaycan dilinə məxsus qədim sözlərin fonetik xüsusiyyətləri. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə başqa dillərdən keçmiş sözlərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilinə məxsus qədim sözlərin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sözlərin kökləri əsas etibarilə təkhecalı olur. İkihecalı sözlər az, üçhecalı sözlər nadir hallarda təsadüf edilir. İki və üçhecalı sözlər əslində təkhecalılardan törəmədir. Məsələn, *toxmaq* sözü *tox* felinin isimləşmiş mədəridir, dilimizdə həmin feldən düzəlmiş *toxumaq, toxmaq, toxa* kimi ikihecalı sözlər vardır. Eyni fikri qar felinin isimləşmiş *qarmaq* sözü haqqında da demək olar. Dilimizdə

yenə də *qar* felindən törəmiş *qarğı, qartmaq, qarşı, qarşılamaq* kimi iki və üçhecalı sözlərə rast gəlirik.

İstər *tox* və istərsə də *qar* sözləri müasir dilimizdə öz felliyini itirmiş və bu mənada arxaikləşmişdir.

2. Təkhecalı sözlərin öksəriyyəti samit, sait və samitli (*yat, süd, get, düz, bil, qal, xal, qar*), həm də sait və samitli (*ot, al, ol, il, at, at, az, iz, öz* və s.) olur.

Az miqdarda sözlər isə samit və saitdən, sait və iki samitdən, samit sait və iki samitdən ibarət olan sözlərin miqdarı çox azdır: *su, bu, ye, alt, üst, and, kənd, dörd* və s.

3. İki və üçhecalı sözlərdə ya arxa cərgə (qalın) və ya ön cərgə (incə) saitləri iştirak edir; məsələn, *ata, ana, qaya, durna, uzun, güzgü, donuz, nənə, bibi, sürü, ördək, elə, belə* və s.

4. İki və üçhecalı sözlərdə qoşa saitli (*aıla, saat, mətbəə* və s.) kimi sözlərə təsadüf edilmir.

5. Sözlərin sonunda ön cərgə (incə, saitlərdən sonra həmişə orta dil *k* samiti və arxa cərgə (qalın) saitlərdən sonra arxa dil *q* samiti işlənir: məsələn: *inək, sökük, hörük, üzük, dürrik, sök, məxmərək, çanaq, varpaq, baliq, ramazan, rayq, daraq, donuq, çatıq, yatıq* və s.

6. Əvvəldə *r* samiti olan (*Ramazan, razi* kimi) sözlərə təsadüf edilmir.

7. Əvvəldə *ı* saiti və *ğ* samiti olan sözlərə dilimizdə rast gəlinmir.

8. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində *j* samiti olan (*jaket, jurnal* və s.) sözlər Azərbaycan sözləri deyildir.

9. Sözlün əvvəlində qoşa samit olan (*klub, flot* və s.), *q* samitindən sonra *ş, ü* saitləri gələn (*qüdrət, qıraət* və s.), *m* samitindən sonra *ü, ö* saiti gələn (*mürəkkəb, möhkəm* və s.) sözlər Azərbaycan sözləri deyildir.

10. Sözlərin əvvəlində *a* saitindən sonra *k* və *f* samiti gələn (*aktyor, aqət* və s.), *ə* saitindən sonra *b, v, q, f, h* samiti gələn (*Əbil, əvvəl, əqidə, Ədil, Əflatun* və s.), *i* saitindən sonra *b, q, d, m, c* sahitləri gələn (*ibarə, iqlim, idman, imkan, icazə* və s.) sözlər Azərbaycan sözləri deyildir.

Azərbaycan dilinin özünəməxsus və qohum dillərlə ortaqlıq təşkil edən qədim sözlərin xüsusiyyətləri çoxdur. Bunlar başqa dillərdən dilimizə gəlmiş sözlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirdikdən sonra daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

DİLİMİZƏ BAŞQA DİLLƏRDƏN KEÇƏN SÖZLƏR

§38. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sözlərin bir qismi də dilimizə başqa dillərdən gəlmişdir. Bu sözlər müəyyən tarixi faktorlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişdir. Belə sözləri öz tarixiliyi etibarilə Qafqaz dillərindən, ərəb dilindən, fars dilindən, rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər olmaq üzrə dörd qrupa ayırmaq olar.

§39. *Qafqaz dillərindən keçən sözlər.* Azərbaycan xalqı, hələ çox-çox qədimlərdən başlayaraq, Qafqazda yaşayan müxtəlif xalqlarla – indiki Dağıstan dillərində danışan tayfalarla (bunlar qədimdə alban tayfaları adlanmışdır), gürcü və fars dilli xalqlarla əlaqə və münasibətdə olmuşdur. Azərbaycan xalqı, xüsusilə bu ərazidə yaşayan xırda iber-Qafqaz mənşəli (qədim alban, ləzgi, avar, saxur, udin, qırz, buduq, xinalıq, rutul və s.), qədim iber (gürcü, yengiloy və s.) xalqlarla həmişə təmasda olmuşdur. Azərbaycan dili bu xalqların dillərinə güclü təsir göstərdiyi kimi, bu xalqların bir qismi də azərbaycanlaşma nəticəsində öz dillərinin bir çox sözlərini bu dilə (yeni ana dilinə) götürmüşlər.

Bu proses nəticəsində elə bu dillərdən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər substrat adlanır və bunlara ən çox dialekt və şivələrdə təsadüf edilir. Bununla belə, ədəbi dilin özündə də bəzən belə sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Dilimizin əsasən dialekt və şivələrində, bəzən də ədəbi dildə iber-Qafqaz dillərindən keçmiş olan sözlərə misal olaraq bunları göstərmək olar: *xəncər, xuqarı* (ağac qabığından səbət), *xingol, sürhülü* (un xörəyi), *qoc* (şalban), *vidir* (dağda qoyunun açdığı ciğir), *qulp* (qab-qacaq dostəsi), *əxu* (dağda ökin yeri), *becid* (bacıd) və s.; saxur, udin və ya avar dillərindən; *cəçə, cincar* (gicitkən), *xarço, kinto, qavat* (mülkədar) və s. sözlər gürcü dilindən keçmədir.

Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası üzərindən iber-Qafqaz dil substratını axtarmaq baxımından xüsusi tədqiqat aparılmadığı üçün bu dillərdən gələn sözləri dürüst müəyyənləşdirmək hələlik çətindir.

§40. *Fars dilindən keçən sözlər.* Azərbaycan xalqı fars xalqı və fars dilinə qohum dillərdə danışan (talış, tat, kürd və s.) xalqlarla qədim dövrlərdən bəri müxtəlif əlaqə və münasibətdə olmuşdur. Bu münasibətlər nəticəsində fars dili uzun əsrlər boyu Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə güclü təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində

müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xeyli fars sözlərinə təsadüf edilir.

Fars dilindən dilimizə keçmiş olan sözlər həm ədəbiyyat və həm də sifahi danışığı dili vasitəsilə keçdiyi üçün burada müxtəlif sahələrə aid sözlərə təsadüf edilir: *cam, abğərdən, bada, zinət, xəkəndaz, çəftə, astana, avadan, həyəti, taxt, çarpayı, qənd, şəkər, şəkərbura, düşbərə, abqora, sirka, plov, kasa, fincan, nəlbəki, niza, şana, küling, noxud, xiyar, çovdar, mahud, aram, güzəst, büt, büsət, vadar, viran, qəm, dəm, dargah, dəst, dilbər, dildar, kuzə, külah, əgər, gərdən, girdab, gövhər, nazəndə, xanənda, nəzzinin, Natəvan, nard, zər, nuş, peyman, pəst, səbzə, sədə, fürsət, xaniman, xəndan, Xuraman, Xurşud, cəngavər, cahangir, şam, şiva, pərvərdigar* və s.

§41. *Ərəb dilindən keçən sözlər.* VII əsrdən başlayaraq ərəblər əvvəlcə İrani ələ keçirir, sonralar Qafqazı istila edirlər. Ərəblər islam dinini yayır, istila etdiyi ölkələrin xalqlarını öz dillərinin güclü təsiri altına alır və ərəb dilini müqəddəs bir kitabın – Quranın dili kimi təbliğ edirdilər. Deməli, VII əsrdən etibarən fars dilinin təsiri ilə yanaşı Azərbaycan dilinə ərəb dilinin təsiri də özünü göstərir. İlk dövrlərdən başlayaraq, XIII-XIV əsrlərə qədər ərəb dilinin dilimizə təsiri çox qüvvətli olmuşdur.

Ərəb dilinin islam dini təbliği ilə əlaqədar olaraq, uzun müddət göstərdiyi təsir nəticəsində bu dildən dilimizə bir çox sözlər keçmişdir. Bunlar hər şeydən əvvəl, din və mövhumatla, din elmlərlə əlaqədar olan mücərrəd mənalı sözlərdən ibarətdir; məsələn: *din, islam, Allah, mələk, molla, aqibət, sirat, mövhumat, ilahiyyat, vəhdət, Mikayıl, İsrail, Cəbrayıl, vücud, xalığı, məxluq, möcizə, qiyamət, əvvəl, axır, axirət, malik, hədis, ayə, şeytan, Rahim, Rəhim, adət, ələm, alim, əla, məlum, qəbul, qəbil, iqbal, qəlb, ərizə, ariz, məruzə, məlumət, müslim, salam, Səlim, aşıq, əməl, əməl, məchul, cahil, cəhalət, aciz, barq, qarq, şərq, bəsit, məlis, səxavət, qəşəm, qəsim, qisas, qəti, qatıl, məktub, kitab, kitab, məktəb, mədh, mədhyyə, mədaxil, məxaric, xərc, xaric, ixrac, idxal, daxil, dəxil, zahir, zühur, məzahir* və s.

Müasir dilimizdə işlənən şəxs adlarının müəyyən hissəsi ərəb dilindən keçmədir; məsələn: *Əli, Məhəmməd, Musa, Mustafa, Xəlil, Cəbrayıl, Süleyman, Səməd, Vəzifə, Zərifə, Zeynəb, Saltənət, Gülsüm, Zübeydə, Ayişə, Afət* və s.

§42. Ərəb və fars dillərindən dilimizə söz keçməsi dövrü müəyyən müddət paralel olduğu və ərəb dili eyni zamanda fars dilinə də

öz təsirini göstərdiyi üçün bu dillərdən gələn sözlər, köklər və şəkildə bəzən də sözlərin birləşməsi vasitəsilə dilimizdə ərəb və fars sözləri kimi sabitləşmişdir. Bunlara misal olaraq aşağıdakı sözləri göstərmək olar: *aləmarə, ələmpəsənd, amirənə, aqılanə, alimənə, arifənə, vəhşətgah, qanunpərəst, ədəbiyyatşünas, qəzəbnək, qəmküsar, qiblənəma* və s.

Çox zaman, ümumiyyətlə, ərəb-fars sözləri adı ilə işlənən istər fars, istər ərəb və istərsə də ərəb-fars sözlərinin əksər bir qismi, düşüdüyi yeni mühitdə, Azərbaycan sözlərinin və bu sözlərə aid fonetik qaydaların təsiri altında öz xüsusiyyətlərini itirərək, Azərbaycan sözlərindən seçilməyən bir şəkildə düşmüşdür. Bununla belə, hər iki dildən gələn sözlər gəldiyi dillərə məxsus olan fonetik xüsusiyyətləri də müəyyən dərəcədə saxlamışdır. Həmin bu fonetik xüsusiyyətlərə görə belə sözlərin fars və ya ərəb mənşəli olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Fars, xüsusilə ərəb dilindən alınma sözlərin fərqləndirilməsində saitlər əsas rol oynayır; bir qayda olaraq bu sözlər əhəmiyyətli dərəcədə təbə edilmişdir.

ƏRƏB VƏ FARS SÖZLƏRİNİ FƏRQLƏNDİRƏN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Ərəb sözlərində

§43. İkihecalı sözlərdə

1. Tərkibində *a* və *e* səsləri iştirak edən sözlər; məsələn, *qane, tabe, laqeyd, mane* və s.
2. Tərkibində *a* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *abid, alim, hakim, baqi, vahid, zahid, Vaqif* və s.
3. Tərkibində *e* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *Leyla, ehsan, mehman, eyham* və s.
4. Tərkibində *ö* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *mövta, övraq, rövzaq* və s.
5. Tərkibində *ü* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *vüsəl, dünya, bünyan, bürhan* və s.
6. Tərkibində *ü* və *u* iştirak edən sözlər; məsələn, *şüür, vücud, qürub, kürub* və s.

§44. Üçhecalı sözlərdə

1. Tərkibində *a*, *i* və *ə* səsləri iştirak edən sözlər; məsələn, *ailə, aqibat, Validə, vaqiə, qafiyə, qafila, Xalidə* və s.
2. Tərkibində *ə*, *a*, *ü* iştirak edən sözlər; məsələn, *təkamül, tənəb, təcavüz, təqəüd* və s.
3. Tərkibində *ə*, *ə*, *ü* iştirak edən sözlər; məsələn, *təbəssüm, təkəbbür, tənəzzül, təbəxür, təəssüb, təvəkkül, təəhhüd, tərəddüd, təfəkkür, təəmmül* və s.
4. Tərkibində *ə*, *i*, və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *təbliğət, təşviqət, təchizat, nəqliyyat, təxribat, əlvida, təfsilat* və s.
5. Tərkibində *a*, *a*, və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *məxariç, mədaxil, xəlayiq, vəsait, ərazi, əsatir, məsarif* və s.
6. Tərkibində *ə*, *u* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *matbuat, məlumat, Nəsrulla* və s.
7. Tərkibində *e*, *i* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *etiraz, ehtizaz, ehtiyat, ehtiram, ehtimal, etiqad, ehtişam* və s.
8. Tərkibində *ü*, *ə* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *müəllim, müstəntiq, münaqqid, müntəzir, müstəbid, müstəqim, müəzzin* və s.
9. Tərkibində *ü*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *müəyyən, müəkkəb, Müəzzər, Münəvvər, mükəddər, müsəlləh, mücərrəd* və s.
10. Tərkibində *ü*, *i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *qüdsiyyə, mülküyyə, ünsiyyə, ülvüyyə* və s.
11. Tərkibində *e*, *u* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *Seyfulla, Qeybulla, Beydulla* və s.
12. Tərkibində *ə*, *a* və *e* iştirak edən sözlər; məsələn, *Məraç, sənaye, mənafe* və s.
13. Tərkibində *ə*, *ə* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *əbədi, əzəli, səfəvi* və s.
14. Tərkibində *i*, *e* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *istehlak, istehkam, istehza* və s.
15. Tərkibində *ü*, *a* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *mübariz, mücahid, rübai* və s.
16. Tərkibində *ü*, *e* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *Züleyxa, Rütəylə, Hüveyda* və s.
17. Tərkibində *ü*, *a* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *mükafat, müsavət, münaçat* və s.
18. Tərkibində *ü*, *i* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *külliyyə, küfriyyə* və s.

Dilimizdə işlənən ərəb sözlərinin fonetik xüsusiyyətini göstərən cədvəl

19. Tərkibində *ü, u* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *Füyuzat, hürufat, fütut* və s.

20. Tərkibində *ü, u* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *xüşunət, üfunət, übudət* və s.

21. Tərkibində *ü, ü* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *üxüvvət, mürvüvət* və s.

§45. Dördhecalı sözlər

1. Tərkibində *a, i, a* və *ə* sözləri iştirak edən sözlər; məsələn, *alimənə, cahilənə, sakitənə, qaibənə, sədiqənə, malikənə* və s.

2. Tərkibində *ə, i, a* və *ə* iştirak edən sözlərdə; məsələn, *hakimənə, hərisənə, fəqirənə, zəlilənə, səfilənə* və s.

3. Tərkibində *ə, ə, i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *mədəniyyət, əqəliyyət, hələdiyyə, Ələviyyə* və s.

4. Tərkibində *i, i, a* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *istiqlamət, istixarə, istinadən, istifadə* və s.

5. Tərkibində *i, a, i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *icraiyyə, insaniyyət, ikramiyyət* və s.

6. Tərkibində *a, i, i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *qabiliyyət, hakimiyyət, malikiyyət* və s.

7. Tərkibində *ə, u, i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *mənsubiyyət, məhkumiyyət, məhrumiyyət, məsuliyyət* və s.

8. Tərkibində *e, a, i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *ezamiyyət, elxaniyyə, ehsaniyyə* və s.

Göstərilənlərdən əlavə, ərəb sözlərində saitin qoşa işlənməsinə görə də bir neçə növünə rast gəlirik:

1. Tərkibində qoşa *a* işlənən sözlər; məsələn, *maaş, saat, maarif* və s.

2. Tərkibində qoşa *ə* işlənən sözlər; məsələn, *təəssüf, təəssür, təəccüb, mənfəət, mətbəə* və s.

3. Tərkibində *ə* və *a* yanaşı yazılan sözlər; məsələn, *səadət, təam, fəal* və s.

4. Tərkibində *a* və *i* yanaşı işlənən sözlər; məsələn, *ailə, Nailə, şair, dairə, dair* və s.

Klassik ədəbiyyatımızın dilində işlənmiş və qismən müasir dilimizdə işlədilən ərəb sözlərinin əsas fonetik xüsusiyyətlərini konkret olaraq aşağıdakı cədvəldə görmək olar.

Sözün tərkibi	Miqdarı	İşlədilən saitlər	Misallar
İkihecalı sözlər	1	<i>a, e</i>	<i>qane, tabe, maye, valeh</i> və s.
	2	<i>a, i</i>	<i>abid, alim, hakim, vaqif, zahid</i> və s.
	3	<i>e, a</i>	<i>Leyla, ehsan, mehman, eyham</i> və s.
	4	<i>ə, a</i>	<i>mövta, övraq, övhat, rövzat</i> və s.
	5	<i>ü, a</i>	<i>visal, dünya, bünyad, bürhan</i> və s.
	6	<i>ü, i</i>	<i>mübin, münir, minsiif</i> və s.
	7	<i>ü, u</i>	<i>şüur, vücud, cianun, qürur</i> və s.
Üçhecalı sözlər	1	<i>a, i, ə</i>	<i>aqibət, vaqif, qəfilə</i> və s.
	2	<i>ə, a, ü</i>	<i>tənasüb, təcavüz, təqəddü</i> və s.
	3	<i>ə, a, e</i>	<i>sənaye, mənafe</i> və s.
	4	<i>ə, a, i</i>	<i>mədxəl, məxaric, ərazi</i> və s.
	5	<i>ə, ə, i</i>	<i>əbədi, əzəli, səfəvi</i> və s.
	6	<i>ə, ə, ü</i>	<i>tabəssüm, məkbür, təfəkkür</i> və s.
	7	<i>ə, i, a</i>	<i>təbliğət, təşviqət, təşkilat</i> və s.
	8	<i>ə, u, a</i>	<i>mətbuat, məktubat, Nəsrulla</i> və s.
	9	<i>e, i, a</i>	<i>ehtiyat, ehtimal, ehtişam</i> və s.
	10	<i>e, u, a</i>	<i>Seyfulla, Qeybullla, Feyzulla</i> və s.
	11	<i>i, e, a</i>	<i>istəhkam, istəhlah, istedad</i> və s.
	12	<i>ü, a, a</i>	<i>mükafat, müsavət, minacat</i> və s.
	13	<i>ü, a, i</i>	<i>mübariz, rübai, Müsəvi</i> və s.
	14	<i>ü, ə, ə</i>	<i>müəyyən, müəkkəb, mükəddər</i> və s.
15	<i>ü, ə, i</i>	<i>müəllim, müstantiq, mühərrik</i> və s.	
16	<i>ü, e, a</i>	<i>Züleyxa, rüteyla, hüveyda</i> və s.	
17	<i>ü, i, ə</i>	<i>qüdsiyyət, mülküyyət, ülvüyyət</i> və s.	
18	<i>ü, i, a</i>	<i>küllüyyət, küfriyyət</i> və s.	
19	<i>ü, u, a</i>	<i>Füyuzat, hürufat</i> və s.	
20	<i>ü, u, ə</i>	<i>üfunət, übudət</i> və s.	
21	<i>ü, ü, ə</i>	<i>mürüvvət, üxüvvət</i> və s.	
Dördhecalı sözlər	1	<i>a, i, a, ə</i>	<i>alimənə, cahilənə, sədiqənə</i> və s.
	2	<i>a, i, i, ə</i>	<i>qabiliyyət, hakimiyyət, nailiyyət</i> və s.
	3	<i>ə, ə, i, ə</i>	<i>mədəniyyət, əqəliyyət</i> və s.
	4	<i>ə, i, a, ə</i>	<i>hakimənə, hərisənə, fəqirənə</i> və s.
	5	<i>a, u, i, ə</i>	<i>mənsubiyyət, məhkumiyyət</i> və s.
	6	<i>e, a, i, ə</i>	<i>ezamiyyət, ehsaniyyə, Elxaniyyə</i> və s.
	7	<i>i, a, i, ə</i>	<i>insaniyyət, ikramiyyət</i> və s.
	8	<i>i, i, a, ə</i>	<i>istifadə, istiqamət, istirahət</i> və s.
Qoşasaitli sözlər	1	<i>aa</i>	<i>maaş, saat, maarif</i> və s.
	2	<i>ai</i>	<i>ailə, şair, dairə</i> və s.
	3	<i>əə</i>	<i>səadət, iddəə, təam</i> və s.
	4	<i>əə</i>	<i>təəssür, təəssüf, mətbəə</i> və s.

Fars sözlərində

- §46. 1. Sonunda *n* samitindən sonra *g* iştirak edən sözlər; məsələn, *nəhəng, səhəng, pələng, ahəng, tüfəng, qəşəng* və s.
2. Törkibində *i, u* iştirak edən sözlər; məsələn, *dilsuz, imruz, Firuz, nikun* və s.
3. Törkibində *u, ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *busə, buza, duzəx* və s.
4. Törkibində *u, a* iştirak edən sözlər; məsələn, *rubah, guya, tuba* və s.
5. Törkibində *a, ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *xanəndə, danəndə, ahəstə, sazəndə* və s.
6. Törkibində *i, a* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *xiyaban, firavan* və s.
7. Törkibində *ü, a* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *dübarə, Rüksarə* və s.
8. Törkibində *a, a* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *amadə, karxanə, kaşanə* və s.
9. Törkibində *a, a* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *asayış, barani, azadi* və s.
10. Törkibində *a, ə* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *asayış, payəndəz, bəzərgən* və s.
11. Törkibində *a, ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *xanəndə, danəndə, ahəstə* və s.
12. Törkibində *a, ə* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *ataşın, mandəki, şahpəriz* və s.
13. Törkibində *a, i* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *asiyab, aşıyan, ašina* və s.
14. Törkibində *a, i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *avizə, baricə, saldidə* və s.
15. Törkibində *a, i* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *amirziş, canişin* və s.
16. Törkibində *a, i* və *u* iştirak edən sözlər; məsələn, *danişcu* və s.
17. Törkibində *a, u* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *aludə, arzumənd* və s.
18. Törkibində *ə, ə* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *ənkəbin, zərxərid, sərsəri* və s.

19. Törkibində *ə, a* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *kəcavə, ləbaləl, fərasət* və s.

20. Törkibində *ə, i* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *dəricə, zərnigar, kəmingah* və s.

21. Törkibində *ə, u* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *Kəbutər, bərumənd* və s.

22. Törkibində *ə, ü* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *bərgüzər, kəcnüma, əsbüsvar* və s.

23. Törkibində *ə, u* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *bədgühər, məncumən, bədsuxən* və s.

24. Törkibində *u, i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *julidə, şuridə, Nuridə* və s.

Dilimizdə işlənən fars sözlərinin fonetik xüsusiyyətlərini göstərən cədvəl

Sözün törkibi	Miqdarı	İşlənən sait və samitlər	Misallar
İkihecali sözlər	1	ng	<i>pələng, qəşəng, nəhəng</i> və s.
	2	i, u	<i>dilsuz, imruz, Firuz</i> və s.
	3	u, a	<i>rubah, guya, Quba</i> və s.
	4	u, ə	<i>busə, buza, duzək</i> və s.
Üçhecali sözlər	1	a, a, ə	<i>amadə, karxanə, kaşanə</i> və s.
	2	a, a, i	<i>azadi, asayış, barani</i> və s.
	3	a, ə, a	<i>payəndəz, masəzər, ləlazər</i> və s.
	4	a, ə, ə	<i>xanəndə, danəndə, ahəstə</i> və s.
	5	a, ə, i	<i>ataşın, mandəki, şahpəriz</i> və s.
	6	a, i, a	<i>aşıyan, asiyab, ašina</i> və s.
	7	a, i, ə	<i>avidə, bəzicə, saldidə</i> və s.
	8	a, i, i	<i>amirziş, canişin</i> və s.
	9	a, i, u	<i>danişcu</i> və s.
	10	a, u, ə	<i>aludə, arzumənd</i> və s.
	11	a, u, ə	<i>azuridə, aşıftə, ağıştə</i> və s.
	12	ə, a, ə	<i>kəcavə, ləbaləl, fərasət</i> və s.
	13	ə, ə, i	<i>ənkəbin, zərxərid, sərsəri</i> və s.
	14	ə, i, a	<i>Zərnigar, dəricə, kəmingah</i> və s.
	15	ə, u, ə	<i>Sənbər, kəbutər, bərumənd</i> və s.
	16	ə, ü, a	<i>bərgüzər, kəcnüma, əsbüsvar</i> və s.
17	ə, ü, ə	<i>bədgühər, əncümən, bədsuxən</i> və s.	
18	i, a, a	<i>xiyaban, firavan</i> və s.	
19	u, i, ə	<i>julidə, şuridə, Nuridə</i> və s.	
20	ü, a, ə	<i>dübarə, Rüksarə, Nüşabə</i> və s.	

Ərəb və fars mənşəli sözlər

§47. Dilimizdə saitlərə görə fonetik xüsusiyyətləri eyni olan həm ərəb, həm fars, həm də ərəb-fars mənşəli sözlərə təsadüf edilir.

Fonetik xüsusiyyətləri eyni olan həm ərəb və həm də fars sözləri:

1. Tərkibində *a* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *sahə, qayə, qamət, maddə* və s. ərəbcə; *atəş, badə* və s. farsca.
2. Tərkibində *a* və *u* iştirak edən sözlər; məsələn, *namus, qamun, qamus* və s. ərəbcə; *arzu, ahı, ağış* və s. farsca.
3. Tərkibində *a* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *cəfa, səfa, qarar, avam* və s. ərəbcə; *fəda, əncam, fəğan* və s. farsca.
4. Tərkibində *a* və *u* iştirak edən sözlər; məsələn, *məktub, məhkum, mənzum* və s. ərəbcə; *əfsus, Fərrux* və s. farsca.
5. Tərkibində *i* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *inkar, iqrar, israf, idrak* və s. ərəbcə; *dilşad, girdab* və s. farsca.
6. Tərkibində *i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *zirvə, qitə, ibrət, izzət* və s. ərəbcə; *Dilbər, pinə* və s. farsca.

Bu tipli Azərbaycan sözlərinə də (məsələn, *iyənə*) təsadüf edilir.

7. Tərkibində *ö* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *çöhrə, lövhə, kövsər* və s. ərəbcə; *Gövhər, Rövşən, ördək* və s. farsca.
8. Tərkibində *ü* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *dünya, ünvan, Kübra* və s. ərəbcə; *Gülnar, Bünyad* və s. farsca.
9. Tərkibində *a*, *ə* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *macərə, laməkən* və s. ərəbcə; *laləzar, Natəvan* və s. farsca.
10. Tərkibində *e* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *eyham, Mehman, Şeyba* və s. ərəbcə; *dehqan, yeldar, pərzad* və s. farsca.
11. Tərkibində *a* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *alim, hakim, dahi, kafı* və s. ərəbcə; *daniş, şagird, amiz* və s. farsca.
12. Tərkibində *ü* və *u* iştirak edən sözlər; məsələn, *qülud, vücud, qürur* və s. ərəbcə; *dürüç, nümud, sürüş* və s. farsca.
13. Tərkibində *u* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *kufi, huri* və s. ərəbcə; *xupriz* və s. farsca.
14. Tərkibində *a*, *i* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *kainat, masiva* və s. ərəbcə; *aşıyan, aşına* və s. farsca.
15. Tərkibində *a*, *a* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *bəlağət, fəsaht* və s. ərəbcə; *cəngavər, mərdanə* və s. farsca.
16. Tərkibində *a*, *ə* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *təmənna, ərməğan* və s. ərəbcə; *bəstəkar, dərməla* və s. farsca.

17. Tərkibində *ə*, *i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *səliqə, vəzifə* və s. ərəbcə; *əndişə* və s. farsca.

18. Tərkibində *i*, *a* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *qiraət, ziyafət* və s. ərəbcə; *dibaçə* və s. farsca.

19. Tərkibində *a*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *mətbəə, vəraqə* və s. ərəbcə; *qələndər, Qəzənfər* və s. farsca.

20. Tərkibində *i*, *i* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *igtişaq, ittifaq* və s. ərəbcə; *giriftar, xiridar* və s. farsca.

21. Tərkibində *ü*, *ə* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *ürəfa, üləma* və s. ərəbcə; *güzəran, kühənsal* və s. farsca.

Dilimizdə işlənən həm ərəb və həm də fars mənşəli sözlərin fonetik xüsusiyyətlərini göstərən cədvəl

Miqdard	Tərkiblərində olan saitlər	Ərəb sözləri	Fars sözləri
1	a, ə	sahə, qayə, qamət	atəş, badə
2	a, i	alim, hakim, dahi	daniş, şagird
3	a, u	namus, qamun	arzu, ahı, ağış
4	e, a	eyham, mehman	şeydə, yeldar
5	a, a	cəfa, səfa	fəda, əncam
6	ə, u	məktub, məhkum	əfsus, Fərrux
7	i, a	inkar, iqrar	dilşad, girdab
8	i, ə	zirvə, qitə	dilbər, pinə
9	ö, ə	ölkə, lövhə	ördək, dovşan
10	ü, a	dünya, ünvan	Gülnar, Bünyad
11	u, i	huri, kufi	xunriz
12	ü, u	vücud, qürur	dürüç, nümud
13	a, ə, a	macərə, laməkən	laləzar, Natəvan
14	a, i, a	kainat, masiva	aşıyan, aşına
15	ə, a, ə	bəlağət, fəsaht	cəngavər, mərdanə
16	ə, ə, a	təmənna, ərməğan	bəstəkar, dərməla
17	ə, ə, ə	mətbəə, vəraqə	qələndər, Qəzənfər
18	ə, i, ə	səliqə, vəzifə	əndişə, kaşida
19	i, a, ə	qiraət, ziyafət	kirayə, dibaçə
20	ə, i, a	igtişaq, ittifaq	giriftar, xiridar
21	ü, ə, a	ürəfa, üləma	güzəran, kühənsal

Ərəb-fars sözləri

§48. Ərəb və fars mənşəli sözlərin ikinci qismi sadəcə ərəb-fars sözləri adlanır. Belə sözlərdə onların tərkibində olan komponentlərin hərəsi bir dilə və ya söz kökü bir dilə, köməkçi ünsür başqa dilə mənsub olur; məsələn, *dəst-xət* sözündə *dəst* farsca, *xət* ərəbcədir; *ibratəngiz* sözündə *ibrət* ərəbcə, *əngiz* farscadır; yaxud *bikədar* sözündə *bi* farsca, *kədar* sözü ərəbcədir; *bəliqanə* sözündə *bəliq* sözü ərəbcə, *anə* isə farscadır.

Ərəb-fars sözləri lügətlərdə sözün birinci komponentinin hansı dilə mənsub olmasından asılı olaraq *af* və *fə* hərf birləşmələri ilə göstərilir, tam ifadə edildikdə isə, övvəlçə *arəb*, sonra *fars* sözü yazılaraq arasında defis qoyulur.

Müasir Azərbaycan dilində, xüsusilə klassik ədəbiyyatımızın dilində ərəb-fars sözlərin tez-tez təsadüf edilir. Bu sözlərə, əsasən, aşağıdakı xüsusiyyətlərdə rast gəlinir:

1. Övvəlində *ab* işlənən sözlər; məsələn, *ab-kövsər*, *ab-həyat*, *ab-hava*, *abqora*, *abadan*, *abgərdən* və s.

2. Övvəlində *sar* işlənən sözlər; məsələn, *sərkərdə*, *sərgərdən*, *sərdar*, *sərkar* və s.

3. Övvəlində *na* işlənən sözlər; məsələn, *nadan*, *nasaz*, *naxoş*, *naqabil*, *nabələd* və s.

4. Övvəlində *pür* işlənən sözlər; məsələn, *pürsürür*, *pürxun*, *Pürhasan* və s.

5. Övvəlində *bi* işlənən sözlər; məsələn, *bivec*, *bivüüd*, *bikədar* və s.

6. Sonu *dar* ilə bitən sözlər; məsələn, *xəzinədar*, *dindar*, *mülkədar*, *hökmədar* və s.

7. Sonu *keş* ilə bitən sözlər; məsələn, *zəhmətkeş*, *dəmkeş*, *palankeş*, *dudkeş* və s.

8. Sonu *gər* ilə bitən sözlər; məsələn, *kimyagər*, *hiyləgər*, *zərgər*, *dülgər* və s.

9. Sonu *nəşin* ilə bitən sözlər; məsələn, *kirayənəşin*, *xanənəşin*, *sərnəşin* və s.

10. Sonu *nak* ilə bitən sözlər; məsələn, *fərəhənak*, *xətərnək*, *qəzəbnək* və s.

11. Sonu *gah* ilə bitən sözlər; məsələn, *qıbləgah*, *iqamətgah*, *əzmgah* və s.

12. Sonu *kar* ilə bitən sözlər; məsələn, *tələbkar*, *ecazkar*, *bələğətkar*, *sərkar* və s.

13. Sonu *yab* ilə bitən sözlər; məsələn, *fezyab*, *zəfəryab*, *zövqyab*, *kamyab* və s.

14. Sonu *anə* ilə bitən sözlər; məsələn, *bəliqanə*, *acizənə*, *aqılanə*, *mühibənə* və s.

15. Sonu *pərvər* ilə bitən sözlər; məsələn, *maarifpərvər*, *müsəfirpərvər*, *vətənpərvər* və s.

16. Sonu *namə* ilə bitən sözlər; məsələn, *əhdnamə*, *tələbnamə*, *rüznamə*, *Dəhnamə* və s.

17. Sonu *hal* ilə bitən sözlər; məsələn, *dərhal*, *aşuftəhal*, *bihal*, *xoşhal* və s.

18. Sonu *xət* ilə bitən sözlər; məsələn, *dəst-xət*, *hüsnəxt* və s.

19. Sonu *xanə* ilə bitən sözlər; məsələn, *rəsədxanə*, *qirəətxanə*, *kitabxanə* və s.

20. Sonu *pərəst* ilə bitən sözlər; məsələn, *qanunpərəst*, *bütəpərəst*, *mənəşəpərəst* və s.

Dilimizdə ərəb-fars sözlərinin bu xüsusiyyətlərə malik ancaq fars dilinə, məsələn (*abqora*, *dalandar* və s. kimi), eləcə də kökü Azərbaycan dilinə (məsələn, *toyxanə*, *əməkdar* və s. kimi) mənsub sözlərə də rast gəlinir.

Rus dili və onun vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər

§49. Rus sözlərinin və rus dili vasitəsilə başqa dillərə məxsus sözlərin Azərbaycan dilinə keçmə tarixi, əsasən, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması ilə əlaqədardır.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq bu proses getdikcə güclənir. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının A.Bakıxanov kimi məşhur yazıçısı, M.F.Axundzadə kimi böyük mütəfəkkiri, H.Zərdabi kimi alim və jurnalisti yetişir. Bunların yetişməsində qabaqcıl rus ictimai fikrinin və rus mədəniyyətinin böyük rolu olmuşdur.

XIX əsrin ortalarından Azərbaycan ictimai mühitində böyük dəyişikliklər baş verir. Ədəbiyyatda yeni janrlar (dram, satira) meydana gəlir. Elm və mədəniyyət sahəsində (fəlsəfə, təbiişünaslıq, əkinçilik, ticarət və s.) bir dönüs yaranmağa başlayır.

Azərbaycan ictimai mühitində əmələ gələn bütün bu yeniliklər, ilk növbədə dilimizin leksikasında həyatın tələblərini ödəyə bilən sözlərin yaranması zərurətini meydana çıxarr.

Dilimizin köhnə qida mənbəyi olan ərəb və fars dilləri bu zəruriyyəti ödəmək iqtidarını yavaş-yavaş itirməyə başlayır və öz mövqeyini rus dilinə verir. Tədricən bu mənbə daha fəal bir mənbəyə çevrilir.

Dilimizdə ərəb və fars dillərinin gətirdikə azalan təsiri 1930-cu ildən sonra öz nüfuzunu tamamilə itirir və başqa dillər hesabına dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı üçün rus dili yeganə mənbə olur. Dilimizə rus dilindən sözlərin gəlməsi prosesi, ana dili vasitələri ilə söz yaradıcılığı prosesindən sonra, mühüm yerlərdən birini tutur.

§50. Dilimizə rus dilindən keçən sözlər, öz xarakterini etibarilə, çox müxtəlifdir. Bu dildən, bir sözlə desək, dilimizə istər ədəbi dil vasitəsilə, istərsə də danışıq dili vasitəsilə həyatın bütün sahələrinə aid olan sözlər keçmişdir. Bununla belə, həmin sözləri öz funksiyasına görə iki yerə ayırmaq olar:

1. Məişətdə işlənən sözlər: *şəfəf, şifonər, bufet, stol, stul, stəkan, qrafin, çaynıq, samovar, fənər, adyal, bakal, vedrə, şunur, vaza, kostyum, palto, şlyapa, krant, trubka* və s.

2. Elm və texnikaya aid sözlər: *orqoqrafiya, qrammatika, sintaksis, kosmos, kosmonavt, zavod, fabriq, doktor, dosent, aqronom, texnika, elektrik, geologiya, mineralogiya, fizika, mikrofon, telefon, televiziya* və s.

3. Kənd təsərrüfatına və tikintiyə aid sözlər: *traktor, ekskavator, kran, asfalt, kanalizasiya* və s.

4. İncəsənətə aid olan sözlər: *melodiya, fleyta, kapelmeyster, dirijor, teatr, kino, foye, loja, balerina, foto, fotoqraf* və s.

5. Hərbi sahəyə aid sözlər: *soldat, leytenant, polkovnik, general, rota, marşal, polk, diviziya, katyüsa, pulemyot, tank* və s.

6. Məktəb ləvazimatına aid sözlər: *qlobus, pero, ruçka, sumka, penal* və s.

§51. Rus dilindən dilimizə keçən sözlər təkcə rus dilinin özünə xas olan sözlərdən ibarət deyildir. Bu sözlərin demək olar ki, çox hissəsi rus dilinə, oradan da, Azərbaycan dilinə müxtəlif Avropa dillərindən keçmişdir. Beləliklə, başqa Avropa dillərindən dilimizə sözlərin keçməsinə rus dili vasitəçisi rol oynamışdır.

Dilimizin lüğət tərkibində bu gün özünə möhkəm bir yer qazanmış olan bu dillərə məxsus sözlər dilimizə rus dili vasitəsilə gəlirdi üçün, əsasən, o dildə işləndiyi kimi qəbul edilmişdir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində rus dili vasitəsilə keçmiş Avropa dillərinə aid aşağıdakı sözlərə rast gəlirik:

1. **Latın sözləri:** buraya elm, texnika, idarə, siyasi, hərbi və başqa sahələrə aid sözlər daxildir. Təbəbətə isə latın sözlərindən geniş istifadə edilir. Latın sözlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *akademiyə, aspirantura, senat, qlobus, qradus, respublika, auditoriya, qonorar, dekan, diktör, direktör, senzura, notarius, arxivarius, klinika, poliklinika* və s.

2. **Yunan sözləri:** *omonim, sinonim, antonim, astronomiya, qrammatika, ideya, dram, dramaturgiya, kafedra, metro, filosof, filoloq, leksika, leksikologiya, semasiologiya, poema, telefon, dialektika, atom, aqronom, azot* və s.

3. **Fransız sözləri:** *abajur, avanqard, adres, albom, artist, balans, banderol, bloknot, balet, beton, büro, brilyant, vineqret, depo, desant, loja, janr, hektar, roman* və s.

4. **İngilis sözləri:** *blok, vəğzal, rels, tramvay, klub, boykot, mitinq, lider, büdcə, tort, biftəks, futbol, basketbol, voleybol, boks, cemper, dispetçer* və s.

5. **Alman sözləri:** *lift, mündir, yefreytor, orden, rota, feldmarşal, ştab, baletmeyster, fleyta, vaflı, flaq, futbol, şirma, kitel* və s.

6. **İtalyan sözləri:** *ariya, opera, libretto, tenor, fortepiano, balerina, arka, basta, dukat, karnaval, valyuta, banda, balkon, kvartet, konsert, novella* və s.

7. **Holland sözləri:** *matros, rupol, vimpel, kompas, reynd* və s.

§52. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçmiş sözlərin fonetik tərkibi Azərbaycan sözlərindən fərqləndiyi kimi, ərəb və fars sözlərindən də fərqlənir. Əgər ərəb və fars sözlərini fərqləndirən fonetik xüsusiyyətlər saitlərdə özünü göstərirdisə də, burada həmin xüsusiyyətlər, əsasən, samitlərdə öz əksini tapır.

Ərəb və fars sözlərinin bir çoxu dilimizin təsiri altına düşərək öz ana dilinə məxsus xüsusiyyətləri (məsələn, *əhmaq – axmaq, dəva – dava, əql – ağıl*) itirib, Azərbaycan sözlərindən seçilməyən bir şəkildə düşmüşdür, rus dilindən gələn sözlər öz dilinin fonetik xüsusiyyətlərini daha çox mühafizə etmişdir. Bununla belə rus dilindən gələn

bir sıra sözlərdə fonetik tərkib öz sözlərimizin tərkibinə qismən uyğun gəlmiş kimi (məsələn, *palata, orqan, sumka* və s.), bəzilərinin tərkibi (məsələn, *maşına – maşın, fonar – fənər* və s.) qismən dəyişdirilmiş və dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır.

Rus dilindən keçən sözlərin fonetik xüsusiyyətləri

§53. Müasir dilimizdə rus dilindən və onun vasitəsilə başqa dillərdən gələn sözlərdə müşahidə edilən bir sıra fonetik xüsusiyyətlər bunlardır:

1. Əvvəli iki samitlə başlayan sözlər; məsələn, *plan, klub, qlobus, traktor, kran, kvartal* və s.
2. Dörd samitli hecadan ibarət sözlər; məsələn, *Şmidt, şrift, ştamp, şlang* və s.
3. Əvvəli *re* ilə başlayan sözlər; məsələn, *redaktor, rektor, redaksiya, realist* və s.
4. Əvvəli *para* ilə başlayan sözlər; məsələn, *paraşüt, paralel, paraqraf* və s.
5. Əvvəli *poli* ilə başlayan sözlər; məsələn, *poliximik, poliklinik, poliqrafiya, politexnizasiya, polisiya* və s.
6. Əvvəli *por* ilə başlayan sözlər; məsələn, *port, portfel, portret, portsiqar, porsiya* və s.
7. Əvvəli *radi* ilə başlayan sözlər; məsələn, *radio, radioqram, radiometr, radioloq, radist* və s.
8. Əvvəli *rep* ilə başlayan sözlər; məsələn, *repertuar, replika, repetsiya, reportaj* və s.
9. Əvvəli *res* ilə başlayan sözlər; məsələn, *respublika, restoran, resenziya, resept* və s.
10. Əvvəli *ro* ilə başlayan sözlər; məsələn, *rol, romb, royal, roman, romans, rota, rotator* və s.
11. Əvvəli *sem* ilə başlayan sözlər; məsələn, *semestr, semasiologiya, semafor, seminar* və s.
12. Əvvəli *ser* ilə başlayan sözlər; məsələn, *serviz, servan, seriya, serenada* və s.
13. Əvvəli *te* ilə başlayan sözlər; məsələn, *tezis, telefon, teleqraf, teleskop, texnika, teoriya* və s.

14. Əvvəli *fe* ilə başlayan sözlər; məsələn, *feodal, ferma, fevral, festival, feldşer, fetişizm* və s.

15. Əvvəli *fil* ilə başlayan sözlər; məsələn, *film, filosof, filial, filarmoniya, filologiya* və s.

16. Əvvəli *fo* ilə başlayan sözlər; məsələn, *fokus, folklor, fond, fonetika, fonem, forma* və s.

17. Əvvəli *ek* ilə başlayan sözlər; məsələn, *ekran, ekvator, ekzema, ekipaj* və s.

18. Əvvəli *el* ilə başlayan sözlər; məsələn, *elektrik, elevator, elastik, ellips* və s.

19. Əvvəli *ep* ilə başlayan sözlər; məsələn, *epoxa, epizod, epideymiya, epigraf, epigram, epitet* və s.

20. Əvvəli *es* ilə başlayan sözlər; məsələn, *eskadron, eskiz, estafet, estrada, estetika* və s.

21. Əvvəli *op* ilə başlayan sözlər; məsələn, *optika, opera, operasiya, opponent, oppozisiya, operator* və s.

22. Əvvəli *me* ilə başlayan sözlər; məsələn, *mebel, medal, metodika, menyu, metateza* və s.

Qeyd. *me*-dən sonra *y, h, ş* samitləri işlənən (məsələn, *meymun, mehriban, meşə, memar* və s.) sözlər rus dilindən gəlmə deyildir.

23. Əvvəli *ko* ilə başlayan və *k* səsi qalın tələffüz edilən sözlər; məsələn, *komandir, komissar, komanda, komediya, komitet* və s.

24. Əvvəli *ka* ilə başlayan və *k* səsi qalın tələffüz edilən sözlər; məsələn, *kabel, kanal, kalori, kanat, kabinet, kamera, kamfora* və s.

25. Əvvəli *imp* ilə başlayan sözlər; məsələn, *import, imperator, impuls, imperialist* və s.

26. Əvvəli *mak* ilə başlayan sözlər; məsələn, *maket, makaron, maksimum, Makarenko, Maksim* və s.

27. Əvvəli *mik* ilə başlayan sözlər; məsələn, *mikrob, mikrorayon, mikroskop, mikrometr, mikron* və s.

28. Əvvəli *inst* ilə başlayan sözlər; məsələn, *institut, instinkt, instansiya* və s.

29. Əvvəli *dis* ilə başlayan sözlər; məsələn, *disput, distansiya, disk, diskussiya, dissertasiya, dispetcher* və s.

30. Əvvəli *de* ilə başlayan və özündən sonra *y* və *ş* samitləri (məsələn, *deyişmək, deşik*) olmayan sözlər; məsələn, *dekret, demokrat, demaqoq, dənişik, depo, deputat, despota* və s.

31. Əvvəli *ve* ilə başlayan və özündən sonra *c* və *y* samitləri (məsələn, *veyl*, *vec*) olmayan, həm də *ver* sözü ilə düzəlməyən (məsələn, *vergi*, *veriliş*, *verəcək* və s. kimi) sözlər; məsələn, *veranda*, *vedra*, *veksel*, *Venera* və s.

32. Əvvəli *aq* ilə başlayan sözlər; məsələn, *aqronom*, *aqrar*, *aqressor*, *aqrotexnika* və s.

33. Əvvəli *avto* ilə başlayan sözlər; məsələn, *avtomotor*, *avtobus*, *avtomobil*, *avtoqaraj*, *avtoqraf* və s.

34. Sözüün son hecasında *o* saiti olan sözlər; məsələn, *avto*, *kino*, *traktor*, *motor* və s.

35. Sözüün ikinci və ya son hecasında *e* samiti olan sözlər; məsələn, *şinel*, *bufet*, *sovet*, *beretka*, *dublet*, *duel* və s.

36. Sonu *tr* ilə bitən sözlər; məsələn, *teatr*, *metr*, *kilometr*, *termetr* və s.

37. Tərkibində *i* və *a* saiti birlikdə işlənən sözlər; məsələn, *dialekt*, *diametr*, *diagram*, *dialog* və s.

38. Tərkibində *e* və *o* saiti birlikdə işlənən sözlər; məsələn, *geoloq*, *geofizika*, *geometriya*, *geologiya* və s.

39. Tərkibində *i* və *o* saiti birlikdə işlənən sözlər; məsələn, *biologiya*, *bioloq*, *biokimya*, *biogenez*, *miologiya*, *miokardit* və s.

40. Tərkibində *e* və *a* saiti birlikdə işlənən sözlər; məsələn, *teatr*, *seans*, *reaktiv*, *reaksiya*, *real*, *realizm* və s.

41. Sonu *iya* ilə bitən sözlər; məsələn, *geologiya*, *zoologiya*, *biologiya*, *leksikologiya*, *minerologiya* və s.

42. Sonu *ist* ilə bitən sözlər; məsələn, *kommunist*, *idealist*, *maşinist*, *materialist*, *fatalist* və s.

43. Sonu *izm* ilə bitən sözlər; məsələn, *sosializm*, *marksizm*, *kapitalizm*, *humanizm* və s.

44. Sonu *iv* ilə bitən sözlər; məsələn, *kollektiv*, *obyektiv*, *subyektiv*, *arxiv*, *aktiv*, *passiv*, *kooperativ* və s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ LÜGƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ YOLLARI

§54. XX əsrdən başlayaraq xalqımızın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında yüksəliş omələ gəlir. Bu yüksəliş və dəyişikliklər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də güclü təsir göstərir və onu zənginləşdirir. Bu zənginləşmə müxtəlif yollarla inkişaf edir. Onları müxtəlif cür təsnif etmək olar.

Comiyyətin ictimai, tarixi, mədəni, iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi başqa yollarla zənginləşdiyi kimi daxili imkanlar hesabına da artır.

Bu prosesdə sözdə olan neytral məzmun genişlənir və ictimai məzmun kəsb edir. Bu hadisə daxili imkanlar hesabına zənginləşmə prosesini dialektik qanuna uyğunluqla inkişaf etdirir. Məsələn:

1. Əmək – müxtəlif maddi və mədəni nemətlər əldə etmək üçün insanların məqsəduyğun fəaliyyətidir. O, insanların həyatının başlıca məzmununu təşkil edən fəaliyyətə çevrilmişdir. Nəticədə yeni söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, *əmək rəşadəti*, *əmək qəhrəmanlığı*, *əmək igidliyinə görə*, *əməkdə fərqlənməyə görə* və s.

Bir sıra sözlər öz möhüdü mənalarından çıxaraq ictimai məzmun kəsb etmiş, semantik sərhədi genişlənmişdir. Məsələn:

2. *Ev – istirahət evi, aktyor evi, alimlər evi, həkimlər evi, müəlimlər evi.*

3. *Saray – Səadət sarayı, mədəniyyət sarayı.*

4. *Elçi – xalq elçiləri, başqa ölkələrə göndərilmiş nümayəndələr* (elçilər).

5. *Carçı – sülh carçısı, həqiqət carçısı, azadlıq carçısı.*

6. Şəhid – “dinsizlərə”, “kafirələrə” qarşı mübarizədə din naminə müxtəlif əzablara düşər olan, din yolunda ölümə gedən şəxsə deyilirdi. Yeni mənada – insanlardan gözəl idealları uğrunda, həqiqət, doğru iş yolunda öz canından keçən, mətin iradəli, mübariz, xalq yolunda ölümə gedən, həmişə hörmət və cəhəmlə yad edilən adamlar nəzərdə tutulur. Məsələn, *Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində özünü şəhid edən qəhrəmanlara eşq olsun!*

7. *Gecə* – sutkanın bir hissəsi mənasında işlənirdi. İndi tarixi şəxsiyyətlərə, müxtəlif ictimai və siyasi xarakterli hadisələrə həsr edilmiş yığıncaqlar mənasında işlənir. Məsələn, *şeyr gecəsi*, *tələbə gecələri*, *ədəbi-bədii gecə* və s.

Bu zənginləşmədə rus dili müsbət rol oynamışdır. Dilimizdə rus dilinin təsiri vasitəsilə bir çox müəkkəb söz və ifadələr meydana gəlmişdir ki, bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar olaraq, ölkədə bir çox idarə və müəssisə təşkil edilir. Bunun nəticəsində həmin müəssisə, idarə və təşkilat adları da meydana gəlir; məsələn, *Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ)*, *Nazirlər Soveti*, *Ali Sovet*,

Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK), maarif şöbəsi, maliyyə şöbəsi, Azneft, Azərıtıfıq, Azərnaşr, Azərıcarət və s.

2. Partiya sözü vasitəsilə bir sıra düzəltmə sözlər, mürəkkəb söz və ifadələr yaranır; məsələn, *partkom, partiyalı, partiyasız, partibilet, partbüro, partkolleqiyaya, partiya qurultayı, partiya konfransı, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası (Sov.İKP), Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi (Sov.İKP MK), partiya məktəbi* və s.

3. Dildə bir sıra yeni sabit söz birləşmələri meydana gəlir; məsələn, *şərafəsi, istehsalat yenilikçisi, xalqlar dostluğu, ölməz qəhrəman, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, nəhəng addımlar, cəsarətli addımlar, sağlam söz, istehsalat müşavirəsi* və s.

4. Yeni istehsalat üsulları, yeni texnikanın tətbiqi, yeni-yeni istehsalat maşınlarının, istehsalat alətlərinin, yeni dözgahların işə salınması, yeni istehlak mallarının istehsalı ilə əlaqədar olaraq müasir Azərbaycan ədəbi dilində xeyli yeni söz və ifadə meydana gəlir; məsələn, *neft kəməri, kombayn, traktor, ekskavator, buldozer, kapron, neylon, elektron, vertolyot* və s.

5. Bir sıra beynəlmiləl sözlər geniş işləklilik xüsusiyyəti qazanaraq, əsas lüğət fonduna keçir və geniş kütlənin malı olur. Belə sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *mitinq, amnistiya, ansamb, armatura, dissertasiya, dosent, professor, akademik, rektor, süjet, fabula, personaj, opera, montaj, melodiya, dirijor, rejissor* və s.

6. Kənd təsərrüfatında əmələ gələn dəyişikliklər, yeni əmək alətlərinin işə düşməsi, əməyin yeni qaydada təşkili bunları ifadə edən dil vasitələrinin yaranmasını da təmin edir; məsələn, *aqrotexnika, traktorçu, kombaynçı, kvadrat-yuva üsulu, maldarlıq ferması* və s.

7. Ecazkar bir şəkildə kosmosun fəthi ilə əlaqədar *kosmos, kosmonavt, Yerın peyki, Ayın peyki, "Lunaxod", "Voxsod - 1", "Voxsod - 2", "Vostok - 1", "Vostok - 2", "Vostok - 3", "Soyuz - 1", "Solyut - 4", Orbital elmi stansiya* kimi yeni adlar yaranır.

8. Birinci dünya müharibəsi, vətəndaş müharibəsi, Sovet Ordusunun təşkili kimi hadisələr, hərbi terminologiyanın inkişafına səbəb olur. İkinci dünya müharibəsi Sovet İttifaqını vahid hərbi lagera çevirir. Xalq öldürmə silahla cəbhədə, arxada öz əməyi ilə düşməni üzərində qələbəni təmin edir. Bunlarla əlaqədar olaraq hərbi ixtisasa aid bir sıra terminlər ədəbi dilə keçir; məsələn, *avtomat, avtomatçı, zenit, zenitçi, minomyot, pulemyot, tank, tankvuran, top, istehkam, atom bombası, hidrogen bombası* və s.

9. Cəmiyyətin inkişafını ləngidən mənfi xarakterli hadisələri, keyfiyyətləri və s. bu qəbildən olan xüsusiyyətləri əks etdirən sözlər yaranır: *primitivlik, yerliçilik, təsərrüfatsızlıq, cızma-qaraçılıq, iclas-bazlıq, inzibatçılıq, bürokratçılıq, mənsəbparastlıq, kompaniyaçılıq, məsuliyyətsizlik* və s.

10. İctimai və mədəni inkişaf əlaqədar leksik vahidlər yaranır: *Saadət sarayı, tibb işçiləri evi, qırmızı guşa* və s.

11. Xalqlar dostluğu ilə əlaqədar olaraq bir sıra söz və ifadələr yaranır: *çoxmillətli, ümumdünya, ümumittifaq, millətlərərarası, dost, dövlət, dostluq qalası, sülhsevər, sülh bayrağı, ümummilli, sülh qorğuşçini, sülhün bayrağıdır, sülh carçısı, dinc yanaşı yaşamaq, qarşılaşma, dostluq səfəri* və s.

12. Xalqın yaşayış səviyyəsinin, maddi və mədəni tələbatının yüksəlməsi ilə əlaqədar bir sıra söz və ifadələr yaranmışdır: *soyuducu, tozсорan, paltaryuyan maşın, radiolaşdırma, telefonlaşdırma, yaşllaşdırma, televiziya, yarımfinal, atçəkən maşın, liftçi* və s.

13. Xalq təsərrüfatında müxtəlif məhsulların istehsalına xidmət edən istehsal alətləri, maşınlar meydana çıxmış və onların adlarını bildirən söz və ifadələr yaranmışdır: *torpaqbecərən, kətanəyirən, ağacqaldıran, sıgallayıcı, navışvuran, cındırdoğrayan, qartəmizləyən, toztemizləyən, kartofəkən, məftilqayırın, yundarayın, papirosdolduran, dərmanlayıcı* və s.

Beləliklə, Azərbaycan dilini, onun lüğət tərkibini zənginləşdirən, yeni dövlət, ictimai-yaşayış, istehsalat, əmək əlaqələrini, yeni dünyagörüşü və yeni ideologiyaları əks etdirən çoxlu yeni sözlər ortaya çıxır.

5. MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN AKTİV VƏ PASSİVLİYİNƏ GÖRƏ LÜGƏT TƏRKİBİ

LÜGƏT TƏRKİBİ VƏ ƏSAS LÜGƏT FONDU

§55. Dil ictimai bir hadisədir. O, cəmiyyətlə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. İctimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyət sahəsində arası kəsilməyənlə yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar dildə yeni-yeni sözlər meydana gəlir. Dilin lüğətində daimi bir dəyişmə, artma və zənginləşmə prosesi gedir.

Dildə olan sözlərin hamısı birlikdə onun lüğət tərkibi adlanır. Dilin lüğət tərkibi nə qədər zəngin olarsa, dil də bir o qədər zəngin olar. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyanın zəngin

dillərindən biri sayılır. Bu dilin lüğət tərkibi zəmanəmizin yüksək siyasi, fəlsəfi, elmi, ədəbi fikirlərinin ifadəsinə xidmət edə biləcək bir qüvvəyə malikdir.

§56. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən o dildə danışan adamların hamısı eyni dərəcədə istifadə etmir. Ümumiyyətlə, bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözləri o dildə danışanlardan heç biri bilə bilməz. Hər adam öz ixtisasından, təhsilindən, sənətindən asılı olaraq, müəyyən miqdarda müxtəlif söz işlədir. Bu cəhətdən dilin ümumi lüğət tərkibi olduğu kimi, hər adamın bir-birindən fərqli olan, özünəməxsus lüğət ehtiyatı vardır.

Bununla belə, dilin ümumi lüğət tərkibi çərçivəsində elə sözlər vardır ki, o dildə danışan adamların hamısı bu sözləri bilir və öz danışığında onlardan istifadə edir; məsələn, *ata, daş, ağac, su, ev, çörək, xörək, oturmaq, durmaq, mən, sən və s.*

Bir dildə danışan adamların hamısına məlum olan və hamı tərəfindən sisteməlik şəkildə işlədilən sözlər birlikdə dilin əsas lüğət fondu adlanır.

Dilin əsas lüğət fondu əslində dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini, daha doğrusu onun özəyini təşkil edir. Bununla belə, bir dilin əsas lüğət fondunda onu dilin lüğət tərkibində fərqləndirən və ya birləşdirən bir sıra cəhətlər vardır.

§57. 1. Əsas lüğət fondu lüğət tərkibinin inkişafında və söz yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Məsələn, dilimizin lüğət tərkibində olan *alıcı, seçici, əvəzlik, adlıq, yönlük, qaldırıcı* kimi bir çox düzəltmə; *uzaqgörən, özünütənqid* kimi mürəkkəb sözlər əsas lüğət fonduna daxil olan *almaq, seçmək, əvəz, ad, yön, qaldırmaq, uzaq, görmək, öz, tənqid* sözlərinə şəkildə artırmaqla və ya onların birləşməsi ilə əmələ gəlmişdir.

2. Dilin lüğət tərkibi araskəsilmədən inkişaf edib artdığı kimi, əsas lüğət fondu da inkişaf edib artır. Zaman keçdikcə, xalqın mədəni səviyyəsi artdıqca, lüğət tərkibində olan bir çox sözlərdən hamı istifadə etməyə başlayır və onlar artıq dilin əsas lüğət fonduna keçir.

Dilin lüğət tərkibinə gəlmiş sözlərin əsas lüğət fonduna keçməsi zəruri deyildir. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlər əsas lüğət fonduna keçməyə də bilər. Odur ki, sözlərin lüğət tərkibinə və oradan da onun əsas lüğət fonduna keçmə prosesi bütün sözlərdə eyni dərəcədə və eyni zamanda olmur. Elə sözlər vardır ki, onlar dilin lüğət tərkibinə daxil olur və onların lüğət fonduna keçməsi üçün heç bir ehtiyac hiss edilmir. Sözlərin bir qismi isə ehtiyacdan asılı olaraq təcridən, bir

qismi də sürətlə lüğət fonduna keçir, bunların birincisinə *biokimya, telemexanika, substantivləşmə, atribut* və s., ikincisinə *elektrik, professor, dosent, vertolyot* və s., üçüncüsünə isə *kosmonavt, kosmos* və s. sözləri misal gətirmək olar.

3. Dilin əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin əksəriyyəti qohum dillərin lüğət tərkibi ilə bir ümumilik təşkil edir. Dilimizin əsas lüğət fonduna daxil olan *ata, ana, mən, sən, bir, iki, yazmaq, gülmək* kimi bir çox sözlər bözi fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə bütün türk dillərində işlənir. Bu cəhətdən əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin əksəriyyəti, öz tarixi etibarilə, dilin daha qədim dövrlərini əks etdirir.

4. Dilin lüğət tərkibinə araskəsilmədən yeni-yeni sözlər daxil olduğu və bu sözlərin bir qismi əsas lüğət fonduna keçdiyi kimi, bunun əksinə də təsadüf edilir.

İctimai mühitin dəyişməsi ilə əlaqədar olan bir qisim sözlər dilin lüğət tərkibindən, hətta lüğət fondundan da çıxır. Lüğət fondundan çıxan sözlər uzun müddət lüğət tərkibində qala da bilər. Məsələn, *yüzbaşı, çavuş, bəy, xan, ağa, xış, arxalıq* kimi bir çox sözlər dilimizin lüğət fondundan çıxmışsa da, lüğət tərkibində hələ də qalmaqdadır. Lakin *çöl* mənasında işlənən *yazı, payız* mənasında işlənən *güz, səs* mənasında işlənən *ün, yalan* mənasında işlənən *al* və bu kimi bir çox sözlərin başqa söz və ya ifadə tərkibində izləri qalmışdır.

§58. **Aktiv və passiv sözlər.** Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən eyni dərəcədə istifadə edilmir. Elə sözlər vardır ki, onlardan tez-tez, elə sözlər də vardır ki, az-az istifadə edilir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri *aktiv* və *passiv* olmaq üzrə iki qismə ayırmaq olar.

Lüğətin aktiv qisminə hal-hazırda geniş şəkildə istifadə edilən sözlər daxildir. Deməli, lüğətin aktiv qisminə əsas lüğət fondunu təşkil edən bütün sözlər və ixtisasla əlaqədar olaraq, dilin ayrı-ayrı sahələrində istifadə edilən sözlər – terminlər daxildir. Çünki ixtisasla əlaqədar olan belə sözlər, hamı tərəfindən işlədilməyə də, bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan adamlar bunlardan aktiv şəkildə istifadə edirlər.

Lüğətin passiv qisminə və işlənmə gücünü itirmiş, köhnə ədəbiyyatda, lüğətlərdə qalmış və çox az adama tanış olan, eyni zamanda müəyyən münasibətlərlə əlaqədar dilo yenincə gəlmiş və hələ özünə möhkəm zəmin tapmamış sözlər daxildir. Belə sözlər o dildə danışan adamların çoxu tərəfindən işlədilmir.

Lüğətin passiv qisminə, bir qayda olaraq, iki cür söz qrupuna təsadüf edilir: köhnəlmiş sözlər; yeni sözlər.

§59. Öz işlənmə dairəsinə görə köhnəlməmiş sözlər müxtəlif qruplara ayrılır:

1. İşlənmə gücünü tamamilə itirmiş, mənası məlum olmayan və yeni sözlərin emələ gəlməsində iştirak etməyən sözlər; məsələn, *yanşax* – el aşığı mənasında, *arı* – təmiz, *bədey* – cins at, *yaxni* – qovurma, *dün* – gecə, *sədaq* – ox qabı və s.

2. Müasir dildə müstəqil söz kimi işlənmək gücünü itirmiş və izlərini sözlərin tərkibində saxlamış olan köhnə sözlər; məsələn, *toxmaq* sözündə olan *tox* (vur mənasında), *qarmaq*, *qarı*, *qarğı* sözlərində olan *qar* (bərklək mənasında), *ilmək*, *ilik*, *ilxi* sözlərində olan *il* (yığışmaq mənasında) və s.

3. Vaxtilə ədəbi dilimizdə işlənməmiş və müasir dildən çıxmış bir çox ərəb-fars sözləri; məsələn, *müsəlləs* (üçbucaq), *zaviyə* (bucaq), *sərf-nəhf* (qrammatika), *söviyyə* (fonetika), *rəfiq* (yoldaş) və s.

4. Köhnə quruluşla əlaqədar idarə, müəssisə və vəzifə adları, məsələn, *divanxana*, *nəhiyə*, *qəza*, *nəyub*, *pristav*, *qorodovoy*, *yüzbaş*, *yasavul* və s.

Köhnəlməmiş və dildən çıxmış sözlərə atalar sözləri və zorbi-məsəllərdə tez-tez təsadüf edilir; məsələn, *dini dinara satan dindən də olar*, *dinardan da*. Müasir dilimizdə *Şaban*, *Ramazan* adam adlarıdır, bunlar ay adları mənasında işlənmir, lakin *həmişə şaban*, *bir dəfə ramazan* atalar sözündə bu mənada işlənməmişdir. Müasir dilimizdə *xəstəlik* mənasında *mələmət* sözü işlədilmir, lakin *gün doğan salamatdır*, *gün batan mələmət* atalar sözündə isə o həmin mənanı ifadə edir.

Köhnəlməmiş sözlərin – arxaizmlərin bir qismini tarixizmlər təşkil edir.

§60. Tarixizmlər. Keçmiş həyat və məişətin aradan çıxması, dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq aradan çıxması və ancaq həmin həyatı canlandıрмаq məqsədilə işlədilən sözlər tarixizmlər adlanır.

Köhnə dövlət quruluşunun, çar üsuli-idarəsinin ləğvi ilə əlaqədar olaraq bu quruluşla aid olan bir sıra idarə, rütbə, vəzifə adları bura daxildir: *okrug*, *uyezd*, *qəza*, *nəhiyə*, *qubernator*, *pristav*, *naib*, *uryadnik*, *strajnik*, *qorodovoy*, *rüşdiyyə* (məktəbi) və s.

Son vaxtlara qədər işlənməmiş və indi aradan çıxmış bir sıra sözlər də – *rabfaq*, *darülmüəlliməyi* (pansionlu ibtidai məktəb müəllimi hazırlayan oğlan orta məktəbi), *darülmüəllimat* (pansionlu ibtidai

məktəb müəllimi hazırlayan qız orta məktəbi), *fərdiyyətçi*, *batrak*, *fövqəladə komitə* (çeka), *şura* və s. tarixizmlərdən sayılır.

Keçmişdə Bakıda ancaq bir yeddimərtəbəli ev var idi. Sonra ilk dəfə birinci beşmərtəbəli ev tikildi. Bu gün Bakıda beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz və daha çox mərtəbəli evlərin sayı xeyli artmışdır.

Buna baxmayaraq, danışıqda *bəş* və ya *yeddi mərtəbə* dedikdə, ilk tikilən binaların olduğu yer nəzərdə tutulur. İndiki Füzuli bağı olan yer vaxtilə *Quba meydanı* adlanırdı. Bəzi adamlar bu yer indi də *Quba meydanı* adlandırırlar. Bununla belə, Bakıda *beşmərtəbə*, *yeddimərtəbə*, *Quba meydanı*, *İçərişəhər*, *Qoşaqaala qapısı*, *Hüseynbala açıqlığı* və s. qəbiləndən olan onlarca yer adları köhnələrkə, lüğətin passiv fonduna keçmiş və tarixizmlər sırasına daxil olmuşdur.

Lüğət tərkibində tarixizmlər sırasında olan bir sıra sözlər, *torqışin*, *kontor* (rayon mənasında), *staxanovcu*, *papaniçilər*, *çel-yuşkinçilər* və s. kimi sözlər az bir müddətdə lüğətin aktiv fondunda qala bilməmişlər. Sonralar isə köhnəlməmişlər.

§61. Arxaizmlər. Köhnəlməmiş sözlərin tarixizmlərə aid olmayan qrupunu arxaizmlər (yunanca *archaios* – qədim deməkdir) təşkil edir. Tarixizmlərdən fərqli olaraq, arxaizmlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və hadisələr indinin özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. Arxaizmlər lüğətin passiv fonduna daxildir. Zaman keçdikcə dildə arxaizmlərə dublet, qismən də sinonim olan, onları sıxışdırıb aradan çıxaran və lüğət tərkibinin aktiv qismini təşkil edən yeni leksik vahidlər yaranır: məsələn, *yazı* əvəzinə *çöl*, *aul* əvəzinə *kənd*, *ozan* əvəzinə *aşıq* və s.

Arxaizmlər, əsasən *leksik* və *semantik* olmaq üzrə iki yerə ayrılır. Əşya və ya hadisənin adını başqa söz əvəz edirsə, passiv fonda keçmiş əvvəlki söz leksik arxaizm adlanır. Məsələn, *necə* əvəzinə işlənməmiş olan *nə günə*, *hansı* əvəzinə işlənməmiş olan *qanğı* və ya *hanki*, *saç* əvəzinə işlənməmiş olan *muy* sözləri leksik arxaizmlərdir.

Söz öz köhnə mənasını itirərək, yeni mənə ifadə etdikdə, onun köhnə mənası semantik arxaizm adlanır; *qoçu* – köhnə mənada (igid), *donluq* – köhnə mənada (bəxşis), *aş* – köhnə mənada (yemək) və s.

Dilimizdə leksik-fonetik arxaizmlərə də təsadüf edilir. Bunlara misal olaraq, *xəlg* (xalq), *gamiş* və ya *gomuş* (camış), *tarəg* (daraq), *ğənimət* (qənimət), *həna* (xına) və s. sözlərini göstərmək olar.

§62. Arxaizmlər və tarixizmlərdən bəddi dilin üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə edilir. Hər hansı bir yazıçı keçmiş həyatın müəyyən tarixi bir dövrünü və o dövrdə yaşamağı və ya digər

surəti qabarıq vermək istədikdə, dövrün müəyyən dil xüsusiyyətlərində bunu nəzərə çatdırmaq və həm də yüksək təntənəli üslub yaratmaq üçün arxaizm və tarixizmləri işlədir: M.Ə.Sabirdən götürdiyimiz "Təzə və köhnə" şerində bunu aydın görürük.

- Şəhri-məlumunuzun vəzú qərarı necədir?
- Həmdüüllah, necə görmüşdüsə Nuh, oyləcədir!
- Yeni məktəb açılıbmi vətən övladı üçün?
- Az deyil Adəm açan mədrəsə əhfadı üçün!
- Oxuyurmu qəzetə şəhrinin əhli təmam?
- Bəzi sarsaq oxumuşlar oxuyur, mən oxumam!
- Ölkəmizdə açılıbdirmi qiraətxanə?
- Təzələr açmış idi, qoyduq onu viranə!
- Ac qarındaşlara infaq edilməyi, əmi can?
- Onu görməzmi xuda, el niyə versin ona nan?
- Bizə övrətlərin əmri alınırımı nəzərə?
- Canı çıxsın, o da getsin yenə bir təzə ərə!
- İtihad əmrinə dair danışsınızmi bəri?
- Danışır bir paramız, leyk boğazdan yaxarı!
- Sünniyü şiə təəssübləri ləğv oldumu ya?
- Nə dedin? Küfr danışdın! Cıraram ağzını ha!..
- Qabili-ərz sözüm yox, məni əfv et, gedirəm...
- Bacəhənnəm ki, gedirsən, səni xud mən nədirəm!..
- Buna bax, ağzına bax, surəti-ıdbarına bax!
- Başımın şapkasına, etdiyi göstərinə bax!..

Bu şeridə şair *Nuh* (əfsanəvi peyğəmbər), *mədrəsə* (dini məktəb), *xuda* (Allah), *həmdüüllah* (Allaha şükür), *itihad* (birlik), *sünni*, *şiə* (dini məzhəblər), *küfr* (dinə zidd olan söz) kimi tarixizmləri; *şəhri-məlum* (şəhər həyatı), *vəzú qərar* (vəziyyət), *əhfad* (nəsil), *infaq* (xərc), *nan* (çörək), *bivə* (dul), *leyk* (ancaq), *bacəhənnəm ki* (cəhənnəmə ki), *xud* (öz), *surəti-ıdbar* (boy-buxun), *göftar* (söhbət) kimi ləksik; *öylə* (elə), *təzə* (təzə), *nədirəm* (nə deyirəm) kimi fonetik arxaizmlər işlətmişdir.

§63. Azərbaycan klassik şerində işlənmiş bir sıra sözlər müasir dövr üçün artıq arxaikləşmişdir. Bunların da əksəriyyəti ərəb və fars sözləri hesabına düşür; məsələn:

*Bildi təmamı-ələm kim, dərdiməndi-əşqəm,
Yərəb, həmuz halım bilməzmi ola yarım?*

(M.Füzuli)

*Gərçi gün xoşdur, vəli rüxsarın ondan yaxşıdır,
Ay dəxi taban durur, didarın ondan yaxşıdır.*

(Xətayi)

*Səndən ki cüda nuş edərəm sağəri-gülnar,
Tünd olma, dönüm gözlərinə, özgə səbəb var.
Ərz eyləyim, ol, türreyi-ənbər güli-rüxsar
Qulmuş məni bir müşkül ol dərdə giriftar.*

(M.P.Vaqif)

*Sənə hər mətləbi məxfi dedim, ey gül, əyan tutdun,
Rəqibi-ziştrakın aşikar, eybin nəhan tutdun.*

(Q.Zakir)

*Ta səhər şamı-fırağın kokəbi əfsandır gözüm,
Əski-gülgün içrə ey bimehr pünhandır gözüm.*

(S.Ə.Şirvani)

YENİ SÖZLƏR (NEOLOGİZMLƏR)

§64. Sənayenin, kənd təsərrüfatının, elm və texnikanın, incəsənətin, ölkənin mədəni həyatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni-yeni məfhumlar yaranır. Bu məfhumlar onları ifadə edən yeni sözlərin də meydana gəlməsinə səbəb olur. Dildə meydana gələn yeni sözlər – neologizmlər (yunanca *neos* – yeni, *logos* – təlim və ya anlayış deməkdir) adlanır.

Neologizmlər bir müddət keçdikdən sonra lüğətin tərkib hissəsinə qarışaraq onunla həmahəngləşir və öz neologizmlərini itirir. Beləliklə, yeni sözlər ancaq dilo yeni gəlmiş ilk dövrlərdə neologizm ola bilər.

Neologizmlərin müxtəlif yaranma yollarına təsadüf edilir. Bəzi neologizmlər yeni əşya və hadisələrin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq onları dildə ifadə etmək üçün işlənir; məsələn, *qrant*, *biznes*, *mesaj*, *faks* və s.

Neologizmlərin bir qismi başqa dillərdən gəlir. Məsələn, *pop* (musiqi janrı), *internet*, *ofis*, *transfer*, *auksion*, *barter*, *trans*, *divident*, *market*, *total* və s.

Neologizmlərin böyük bir hissəsini dil özü yaradır, ya da onları söz ustaları düzəldir. Məsələn: *ıştafor, kasetçaldıran, antiinhisar, soyqırım, avtocavabçı* (telefonla) və s.

Yeni sözlər quruluşca müxtəlif olur. Məsələn: *sosial gərginlik, bazar iqtisadiyyatı, sülhmərəmli qüvvələr, maliyyə bazarı, gömrükçü, özəl təhsil, test üsulu, inhisarçı, dividend, sayt, internet, fayl, kvota, lisenziya, anons, prayder, xaker* və s.

Avropa dillərindən dilimizə gələn neologizmlərin çoxu beynəlmillərdə sözlərdir. Türkiyə ilə əlaqələrin artması nəticəsində dilimizə türk dilindən də yeni sözlər keçir. Məsələn: *dönər, başqan, təmizlik tozu, özəl, dastəkləmək, öncə, bilgisayar, özgür* və s.

6. MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN İSTİFADƏ DƏİRƏSİNƏ GÖRƏ LEKSİKASI

§65. Bir dildə danışan adamlar eyni bilik səviyyəsinə, eyni ixtisasa malik olmadıqları kimi, müxtəlif şəraitdə və məkan etibarilə müxtəlif yerlərdə yaşayırlar. Ona görə hər hansı bir dildə danışan adamların da işlətdikləri sözlərin miqdarı və səciyyəsi də müxtəlif olur. Bu cəhətdən, yəni lüğət tərkibində olan sözlərin işlədilməsi baxımından müasir Azərbaycan dilinin leksikasını belə qruplaşdırmaq olar: dialekt leksikası, peşə-sənət leksikası; terminoloji leksika; jarqon leksikası və arqotizmlər.

DIALEKT LEKSİKASI

§66. Müasir Azərbaycan dilinin ümumi lüğət tərkibinə, ədəbi dilə məxsus sözlərdən başqa, bu dilin bütün şivələri üçün səciyyəvi olan sözlər də daxildir. Müasir dilin lüğət tərkibinə daxil olan onun şivələrinə məxsus belə sözlər dialekt leksikası adlanır.

Vaxtilə yerli şivələr böyük müstəqilliyə malik idi, lakin ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar kütləvi savadlanma və ümumi mədəni səviyyənin bütün əhali arasında sürətlə artması nəticəsində yerli şivələr öz xüsusiyyətlərini itirməyə başlayır. Beləliklə, müasir Azərbaycan ədəbi dili leksikası yaranır.

Ədəbi dil ilə yerli şivələr arasında indi çox mürəkkəb bir qarışıqlıq uzlaşma prosesi getməkdədir. Bir tərəfdən ədəbi dil şivələrdə işlənmə lazımlı, həyatı əhəmiyyəti olan sözləri seçib öz lüğət tərkibinə daxil edir və onu zənginləşdirir. Digər tərəfdən ədəbi dil normaları yerli şivələrdə daxil olur və onları sıxışdırır. Bunun nəticəsində şivələrin tədricən aradan çıxması və ədəbi dilin ümumiləşməsi prosesi baş verir.

Bununla belə, yeni şərait – Azərbaycan dilinin, bu ərazidə yaşayan xırda xalqların dilləri ilə əlaqə və münasibəti Azərbaycan dilində yeni şivələrin yaranması üçün şərait hazırlayır. Beləliklə, yerli şivələrin lüğət xüsusiyyətləri hiss edilən dərəcədə öz qüvvəsini hələ də göstərir. Ədəbi dil nə qədər kütləvi bir xarakter alsada, ayrı-ayrı rayonlarda, hətta ümumi bir xarakter daşıyan *ana* sözünün müxtəlif şəkildə işlənməsinə təsadüf edilir; məsələn, *ciyi* (Şəki), *abay* (Zaqatala), *nənə* (Qarabağ) və s.

Dilimizin ayrı-ayrı şivələrində işlənmə və ancaq onlara məxsus olan sözlərə *dialektizmlər* deyilir. Əgər dilimizin bütün dialektlərini nəzərə alsaq, onlara məxsus sözlərin sayı qat-qat çox olar. Bu qəbilədən olan sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *aval* – mahal (Qax), *aval* – bəla (Qazax), *beccə* – balaca (Şəki), *bej* – çırpı (İsmayilli), *bıdx* – körpə buzov (Zərdab), *qut* – tumurcuq (Salyan), *dıqqan* – bir tükə (İmişli), *dızqax* – qorxaq (Şamaxı), *yava* – pis (Sabirabad), *yava* – zirək (Kürdəmir), *ışar* – mənə (Qazax), *mürca* – ipəkqurdu (Cəbrayıl), *kora* – mix (Gürcüstan) *kora* – topa (Quba), *kora* – quzu saxlanan yer (Cəbrayıl), *kora* – kin (Gəncə) və s.

§67. Ədəbi dil əsas etibarilə yerli şivələrin hesabına formalaşdığına baxmayaraq, müasir dövrdə şivələr ədəbi dilə o qədər böyük təsir edə bilmir. Bununla belə, şivələr ədəbi dilin, xüsusilə onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinə mühüm rol oynayır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin müəyyən qismi daima yerli şivələr hesabına artır. Yerli şivələrdən ədəbi dilin gözəlliyini daha da artıran, onu zənginləşdirən sözləri almaq zəruridir.

Ədəbi dilə onun şivələrindən ancaq istər formaca və istərsə mənaça qarışıqlıq olmayan sözlər daxil edilməlidir. Ədəbi dildə *ana* sözü olduğu halda, buraya *ciyi* və ya *abay* sözlərini, *doğru* sözü olduğu halda, Salyanda bu mənada işlənmə *hərrə* sözünü, *zoğ* sözü olduğu halda, bu mənada Cəbrayıl bölgəsində işlənmə *mov* sözünü, *rəf* sözü olduğu halda, bu mənada Gəncədə işlənmə *zeh* sözünü

dilimizə gətirməyin heç bir xeyri yoxdur. Ədəbi dildə dialektizm xüsusiyyəti daşıyan bu sözlər onu ağırlaşdırıb korlaya bilər.

Bununla belə, hər hansı bir bölgə və ya yaşayış məntəqəsinin həyatını daha real və qabarıq şəkildə vermək, əsərdə ayrı-ayrı surəti canlandırmaq üçün yazıçı o yerin və ya surətin mənsub olduğu şivə xüsusiyyətlərindən geniş istifadə edə bilər.

Lazım olmadığı halda, yuxarıda dediyimiz xüsusiyyətləri gözləmədən yerli ləhçə və şivə sözlərinə meyl göstərmək, onları ədəbi dildə işləmək dili korlamaqdan başqa bir şey deyildir.

PEŞƏ-SƏNƏT LEKSİKASI

§68. Hər hansı bir adam öz dənşində tez-tez peşəsi, işi və ya sənəti ilə əlaqədar sözlər işlədir. Ayrı-ayrı adamların işlətdiyi belə sözlər peşə-sənət leksikası adlanır.

Peşə-sənət leksikası bu və digər ixtisas, sənət və peşə ilə sıx surətdə bağlıdır. Ona görə də hər hansı bir sənət və ya peşə adamlarının (dülgör, bənnə, dəllək, dərzisi, dəmirçi, çəkməçi, saatsaz və başqalarının) işlətdikləri materialı, iş prosesini, alətləri, məhsulu ifadə edən) nisbətən məhdud, lakin olduqca sabit, özünəməxsus peşə-sənət leksikası olur. Bununla belə, istehsalatla əlaqədar olan bir çox sözlər peşə-sənət leksikasından çıxaraq geniş bir dairəyə, dilin lügət fonduna keçir, ümumi şəkildə alır və hamı tərəfindən işlədilir; məsələn; *çəkic, qayçı, biz, kəlbət, qəlib, gön* və s. sözləri çəkməçilikdən və papaqçılıqdan; *əkin, biçin, dərz, taya, şum, alağ, arx, qoruc* və s. sözləri əkinçilikdən keçmişdir. Göstərilən sözlərin işlənmə dairəsi nə qədər geniş olursa olsun, bunlardan adlarını çəkdiyimiz peşə-sənət adamları daha çox istifadə edirlər.

Aydın bir məsələdir ki, kənd şəraitində çox işlənən *saray, orağ, yaba, taxıldöyan, taxılbiçən, kombayn, traktor, kotan, ot, araba, əkmək, biçmək, şumlamaq, buğda, arpa, çovdar* və s. kimi sözlər şəhər yerində çox az işlədilir.

Peşə-sənət leksikasının tərkibində elə sözlər vardır ki, onları ancaq bu və ya digər peşə sahibi bildiyi və çox işlətdiyi halda, başqa peşə sahibi bilmir və işlətmir. Çəkməçi *meşin, tumac, şavro, rant, stelka* və s. kimi sözləri işlətdiyi halda, çörəkçi bunları işlətmir. Bunun kimi *yoğurmaq, acımaq, yapmaq, kündəlmək, kürə, təndir, kürək,*

çörəkxana, lavaş, kömbə və s. kimi sözləri on çox çörəkçiliklə məşğul olan adamlar işlədir.

§69. Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə aid olan sözlər də öz mahiyyəti etibarilə peşə-sənət sözləri sayılır. Təsərrüfatın xarakterindən və inkişafından asılı olaraq, onu səciyyələndirən sözlərin də sayı çox və ya az ola bilər. Azərbaycanda meyvəçilik, üzümçülük, quşçuluq, baliqçılıq, qoyunçuluq, maldarlıq, atçılıq, əkinçilik, tərəvəçilik çox yayılmış təsərrüfat sahələridir və bunların hər birinə xas olan özünəməxsus peşə-sənət leksikası vardır:

a) meyvəçiliyə aid peşə-sənət leksikası; məsələn, *qızıləhmədi, safran, anton, sinab, sariarmud, hulu, şaftalı, ərik, gavalı, qara gavalı, sarı gavalı, ağ giləs, sarı giləs, qara giləs, albalı* və s.

b) üzümçülüyə aid peşə-sənət leksikası; məsələn, *şanı, ağ şanı, qara şanı, sarıgilə, kişmiş, dərbəndi, ala şanı, xatını* və s.

c) quşçuluğa aid peşə-sənət leksikası; məsələn, *toyuq, xoruz, fərə, cüca, beçə, hinduşka, qaz, ördək* və s.

ç) baliqçılığa aid peşə-sənət leksikası; məsələn, *सान, kütüm, qızıl baltq, sudaq, ilan baltığı, kilkə, xəşəm, naqqə baliq* və s.

d) tərəvəçiliyə aid peşə-sənət leksikası; məsələn, *keşniş, kəvər, turp, vəzəri, reyhan, şomu, tərəxun, pomidor, xiyar, kök, çuğundur* və s.

e) qoyunçuluğa aid peşə-sənət leksikası; məsələn, *qoyun, öyəç, keçi, çəpiş, quzu, əmilik, toğlu, daya, arxac* və s.

ə) atçılığa aid peşə-sənət leksikası; məsələn, *at, yabı, aygır, dayca, day, daylaq, qulan, yorğa* və s.

Peşə-sənət leksikasına daxil olan sözlərin çoxu, demək olar ki, dilimizin özünəməxsus olan sözlərindən ibarətdir. Ona görə də peşə-sənət leksikası xalqımızın inkişaf tarixini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynaya bilər.

§70. Ümumi mədəni səviyyənin yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq, bütün təsərrüfat sahələri, sənət və peşə növləri genişlənir və inkişaf edir. Tədqiqatçıların aradan qalxaraq, təsərrüfatda yeni texniki üsullar tətbiq edilir. Bununla əlaqədar peşə-sənət leksikası həm öz kəmiyyəti, həm də keyfiyyəti etibarilə dəyişir. Bir tərəfdən bu leksika yeni sözlər hesabına zənginləşir, digər tərəfdən bir mənada işlənən sözlər başqa yeni mənalar kəsb edir.

Bu və ya digər peşə-sənət sahəsində texnika geniş tətbiq edilərkən, təcrübələr ümumiləşdirilib, bir peşəyə aid adamlar arasında yayıldıqca o elmi xarakter almağa başlayır. Bununla əlaqədar olaraq, ümumiləşən və genişlənən peşə-sənət leksikası da elmi-texniki sahə-

lərin anlayışlarına xidmət edən, bu sahəyə aid əşya, proses, məhsul və s. ifadə edən sözlərə çevrilməyə başlayır. Bu baxımdan peşə-sənət leksikasının terminoloji leksika ilə çox yaxınlığı vardır. Bununla belə, bu iki sahə leksikasını eyniləşdirmək olmaz. Peşə-sənət leksika terminoloji leksikanın yaranmasında mühüm rol oynasa da, öz məzmunu və işlənmə dairəsinin məhdudluğu etibarilə terminoloji leksikadan xeyli fərqlənir.

TERMINOLOJİ LEKSİKA

§71. Elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya mücor-rəd anlayış məfhumunu bildiren söz və söz birləşmələri termin adlanır. Terminlər həmişə dəqiq bir mənaya, müstəqil və aydın bir məzmunla malik olurlar.

Elmin, texnikanın, incəsənətin hər bir sahəsinin özünəməxsus terminologiyası vardır. Bura daxil olan terminlərin bir qismi ümumi orta bilik səviyyəsinə malik adamlara belə tanış olduğu halda, bəziləri ancaq bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan adamlar (mütəxəssislər) tərəfindən işlədilir. Beləliklə, terminoloji leksikaya elmin, texnikanın istehsalatın, kond təsərrüfatının, iqtisadi və ictimai həyatın, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan müəyyən anlayışları dəqiq əks etdirən söz və söz birləşmələri daxildir.

§72. Elmin müxtəlif sahələri üzrə terminoloji leksikaya daxil olan terminlərin aşağıdakıları misal göstərmək olar:

a) Riyaziyyat elmi üzrə: *bölmə, vurma, toplama, tənlik, hədd, misal, qalıq, kəsir, faiz* və s. Bunlar hamıya məlum olduğu halda, *integral, diferensial* və s. kimi terminlər ancaq riyaziyyat ixtisası üzrə çalışanlara məlumdur.

b) Həndəsə elmi üzrə: *bucaq, üçbucaq, kvadrat, kub, piri-mida, düz xətt, perpendikulyar, açıq bucaq, kor bucaq* və s. Bunlar ümumi xarakter daşıdığı halda, *qipsometriya, qeptaqon* (yeddi bucaq fiqur) kimi terminlər ancaq mütəxəssislərə məlum olurlar.

c) Fizika elmi üzrə: *atom, elektron, elektrik, at qüvvəsi, cərə-yan, transformator, voltmetr* və s. Bunları çox adam bildiyi halda, *kvant mexanikası, astiqmatizm, aberrasiya* və s. kimi terminlər ancaq mütəxəssislərə məlum olurlar.

ç) Kimya elmi üzrə: *karbon, hidrogen, reaksiya, sintez, sin-tetika, kauçuk, neft, benzin, benzol* və s. Bu terminləri hamı bildiyi və

işlətdiyi halda, *çoxölcülü material, çoxölcülü plyonka, neft-kimya sintezi, saturasiya, saturator* kimi terminlər başqa ixtisas sahiblərinə az tanışdır.

Kimya sahəsində, onun inkişafı ilə əlaqədar, son zamanlar bir çox yeni terminlər meydana gəlmişdir ki, onları ancaq o sahənin mütəxəssisləri bilir və işlədirlər.

Azərbaycanda maşınqayırma sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar bu sahəyə aid bir çox terminlər yaranmışdır; məsələn: *avtomat, aqlomerasiya, aqreqat, almaz qələm, asbest, bolt, döyəc, çıxdaz, vərđana, valciq, dempfər* və s. kimi terminlərin sayı get-gedə artır.

Humanitar elmlər sahəsində də çoxdan bəri özünə aid terminlər yaradılmaqdadır. Bu sahəyə aid terminlər nisbətən daha kütləvi xarakter daşıyır və geniş dairədə işlənilir. Lakin burada da, ancaq mütəxəssislərin bildiyi terminlər az deyildir. Məsələn, tarix elminə aid *xalq, millət, dövlət, sinif, təbəqə, feodalizm, kapitalizm, təhkimçilik, quldarlıq, inqilab, imperializm, çevriliş, mütləqiyyət* və s. kimi terminləri hamı bildiyi halda, *demilitarizasiya, abolisionizm* və s. kimi terminlər ancaq mütəxəssislərə məlumdur.

Dilçilik elminin də özünəməxsus terminləri vardır. Bunların çoxunu, xüsusilə orta məktəbdə işlənilənləri hamı bilir; məsələn, *isim, sifət, əvəzlilik, qrammatika, fonetika, sintaksis, morfolojiya* və s. *Substantiv, atributiv, substantivləşmə, adverbiallaşma, predikativ* və s. kimi terminlər isə ancaq filoloji fakültələrində oxuyan və dil üzrə ixtisaslaşanlar üçün aydındır.

Ədəbiyyat elmi üzrə, *roman, povest, hekayə, şeir, poema, gülüş, mövzu, süjet, akt, surət qafiyə, vəzn* və s. kimi terminləri hamı bildiyi halda, *fabula, əruz, ekspozisiya, kompozisiya, metonimiya, kulmi-nasiya* və s. kimi terminləri hamı bilmir.

Fəlsəfi elminə aid terminlərin də xeyli qismi, məsələn, *idealizm, materializm, materiya, obyekt, varlıq* və s. kütləviləşdiyi halda, bir çoxu təkcə mütəxəssislər tərəfindən başa düşülür.

Başqa humanitar və digər elmlərə aid terminlər haqqında da eyni fikri söyləmək olar.

Azərbaycan dilində terminoloji leksika özünün hoqiqi mənasında XIX əsrin ortalarından yaranmağa başlamışdır. Bu leksika indi həm müxtəlifliyi, həm də komiyəti etibarilə çox zəngin bir sahəni əhatə edir. Müasir dövrün tələbi ilə elm və texnika sürətlə inkişaf edir, onun avtomatlaşdırma, telemechanika, sənə mexanikası kimi, yeni-yeni sahələri yaranır. Bununla əlaqədar olaraq, hər sahəyə aid yeni ter-

minlər meydana gəlir və terminoloji leksikanın tərkibi gündən-günə zənginləşir.

Terminoloji leksikaya daxil olan sözlərin (terminlərin) böyük bir əksəriyyəti dilimizdə rus dili vasitəsilə gəlmiş ümumi beynəlmiləl xarakterə malik sözlərdir ki, bunlar öz mənşəyi etibarilə müxtəlif Avropa dillərinə aiddir.

§73. Dilimizin öz sözləri və qayda-qanunları əsasında yaranmış terminlər də az deyildir. Bir zaman terminləri ancaq ana dili materialı əsasında yaratmaq çəhdləri də olmuşdur. Belə bir təşəbbüs isə birtərəflidir. Çünki ümumiyyətlə, elmin inkişafı və müxtəlif elmi sahələrin artması və yüksəlişi, xüsusilə müasir dövrdə ümumbəşəri xarakter daşıyır. Elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafında dünya xalqlarının, birinci növbədə yüksək mədəniyyətə malik olan xalqların müəyyən payı vardır. Odur ki, terminoloji leksikanın beynəlmiləl mahiyyəti də mənfəi deyil, müsbət bir hadisədir.

Bununla belə, ehtiyac hiss etmədiyimiz halda, terminoloji leksika üçün başqa dildən söz almaq da zərərli deyil. Məsələn, məşuqayırma sənəyi üzrə *boyaq* yerinə *kraska*, *gövdə əvəzinə korpus*, *nişan əvəzinə metka*, *ölçü əvəzinə mera* işlədilsə, gülcünc olar.

§74. Həyatın bütün sahələrini təsvir edən bədii ədəbiyyatın dili peşə-sənət və terminoloji leksikaya da biganə qala bilməz. Hər hansı bir elmin sahəsini və ya texnika alimini təsvir edən yazıçı öz dilində mütləq bu sahəyə aid leksikadan istifadə etməlidir.

Mehdi Hüseynin "Aşerson", Mənaif Süleymanovun "Yerin sirri" romanlarında neft sənayesinə, Mir Cəlalin "Sumqayıt" povestində, Şixəli Qurbanovun "Ocağ işə düşdük" komediyasında texnikaya və Süleyman Rəhimovun "Mehman" povestində hüquqşünaslığa aid xeyli termin işlədilmişdir.

JARQON LEKSİKASI VƏ ARQOTİZM

§75. Bəzi peşə sahibləri və ya bir qrup adamlar, hətta bütöv bir kənd tərəfindən ancaq bir-birini başa düşmək, başqalarından gizli danışmaq üçün ədəbi dildə işlədilən sözləri xüsusi bir mənada işlətmək və ya süni söz yaratmaq hallarına rast gəlmək olur. Belə leksika jarqon leksika adlanır.

Jarqon leksikası sənət, peşə, ixtisas və müxtəlif məqsədlərdən asılı olaraq, müxtəlif söz ehtiyatına malik olur.

Başqalarının başa düşməməsi üçün süni yaranan, yaxud da ədəbi dildə işlənilən sözlərin təhrifi ilə meydana gələn jarqonların leksikasına daxil olan sözlər arqotizm adlanır.

Oğurların, quldur və dustaqların, çoban və aşıqların özünəməxsus jarqonunda xüsusi arqotizmlər işlədilir. Bütün bu jarqonlar, eləcə də arqolar dilin ümumi leksik tərkibinə daxil ola bilməz və ya xüsusi dil sayıla bilməz. Ona görə xüsusi dil sayıla bilməz ki, onun xüsusi qrammatik quruluşu yoxdur, dilin ümumi lüğət tərkibinə isə belə sözlərin daxil edilməsinə ehtiyac yoxdur. Jarqon leksikası öz mahiyyəti etibarilə ədəbi dillə və xalq dili ilə heç bir əlaqəsi olmayan sözlərdən ibarət olub əkində bitən yabarı əlaqə otlarına bənzəyir.

Xalq dili o qədər qüdrətli və zəngindir ki, hər hansı bir fikri jarqonsuz, arqosuz da ifadə etmək mümkündür. Jarqon leksikası dili növbəti ağırlaşdırır, hətta fikrin dolaşmaq və dumanlı ifadəsinə səbəb olur. Məhz buna görə də, belə bir leksikanın ədəbi dilə gəlməsinə və ayrı-ayrı adamlar tərəfindən jarqon sözlərinin işlədilməsinə qarşı kəskin mübarizə aparılmalıdır.

Bununla belə, jarqon leksikasından müəyyən təbəqələrin və ya müxtəlif işlə məşğul olan adamların üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə edilə bilər.

C.Məmmədquluzadə "Ölümlər" əsərində Şeyx Nəsrullah surətini, M.F.Axundzadə "Müsyü Jordan və dərviş Məstəli şah" əsərində dərviş Məstəli şah surətini, "Molla İbrahimxəlil kimyagər" əsərində Molla İbrahimxəlil surətini daha qabarıq vermək üçün jarqondan istifadə etmişlər. Məsələn:

Ya milixa, ya silixa, ya bilixa qaldırın Pariji yerindən ("Müsyü Jordan və dərviş Məstəli şah" əsərindən).

*Xüzil, fərrarə, vətəlxə,
Bişeyin yaşbəhul bərxə.
İza məzzəctəhü, söhqən,
Mələktəl-ğərbə vəş-şərxə*

yaxud:

...xoruz banlasın və onun sasi ilə ələfi-iksir nümüv etsin və xoruzun xidməti bəqeyri əztaifeyi-dərviş sair əsnafi-xəlqə caiz deyil, necə ki. kitabı-Qəcaibül-Qəraibdə sərahətən qeyd olunubdur ("Molla İbrahimxəlil kimyagər" əsərindən).

7. MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÜSLUBCA LEKSİKASI

DİLİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§76. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi bu dildə törənmiş, bu dilə gəlmiş və özünə möhkəm yer tutmuş bütün sözləri əhatə edir. Dilin lüğət tərkibi o dildə danışan xalqın tarixi ilə bağlı olaraq, onun ümumi mədəni səviyyəsi artdıqca, elm inkişaf etdikcə dəyişir, artır və zənginləşir. Hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin tarixi inkişafı, artımı və ya köhnəlib dildən çıxması prosesi ilə tarixi leksika məşğul olur və öyrənilir.

Ünsiyyətin müxtəlif şəkildə təzahüründən asılı olaraq lüğət tərkibi qruplarının müxtəlif şəkildə, müxtəlif cəhətdən istifadəsi tələbləri meydana çıxır. Bu tələb ədəbi dildə onun müxtəlif tiplərinin və ya üslublarının meydana çıxmasına səbəb olur.

Ədəbi dildə müxtəlif üslubların emələ gəlməsi və vəzifələri ilə xüsusi bir elm olan üslubiyyat məşğul olur.

Dildə ayrı-ayrı üslubların yaranması dilin ümumi lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin müəyyən məqsədlə seçilərək, müxtəlif şəkildə istifadəsindən irəli gəlir. Belə bir prosədə ümumi dil üslubu ilə yazıcının xüsusi üslubu bir-birindən fərqlənir.

Dil üslubu ümumxalq dilindən dil vasitələrinin məqsədəuyğun bir şəkildə seçilib, onlardan hətəroflı istifadə edilməsi ilə sosiolyonir, tarixi-ədəbi istiqamətlərə müvafiq olaraq, əsərin məzmunu və müəllifin ideologiyası dil üslubunun əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir.

Yazıcının üslubu ümumxalq dilinə mənsub olan vasitələrdən subyektiv zövqünə uyğun olanların xüsusi şəkildə seçilib fərdi xarakterdə işlədilməsi ilə sosiolyonir.

Dil üslubu ümumi ədəbi dilin ayrı-ayrı sahələrinin dil xüsusiyyətlərini fərqləndirdiyi və ondan bəhs etdiyi halda, yazıcının üslubunda bədiil dil üslubunun ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olan xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Odur ki, dil üslubu haqqında ümumiyyətlə leksikada bəhs edildiyi halda, yazıcının üslubu ilə üslubiyyat və ədəbiyyat-şünaslıq məşğul olur.

Dilin bütün bu üslubları ancaq vahid ümumi ədəbi dilin vasitələrindən müəyyən məqsədlə istifadə edilməsi nəticəsində meydana gəlir.

§77. Ədəbi dili, ümumiyyətlə, bütün sahələr üçün bir ölçüdə qəbul etmək olmaz. Ədəbi dilin konkret şəraitdə istifadəsindən, məq-

sədə müvafiq inkişafından asılı olaraq, bir sıra müxtəlif növləri vardır. Hər şeydən əvvəl, ədəbi dil yazılı və şifahi olmaq üzrə iki yərə ayrılır və bunlar müəyyən dərəcədə bir-birindən fərqlənir.

Yazılı dil, ümumiyyətlə, monoloq dili, şifahi dil isə dialoq dilidir. Yazılı dil, elm və sənət dili, şifahi dil, hər şeydən əvvəl, yaşayış və məişət dilidir. Şifahi dil ancaq danışıldığı zaman mövcuddur, yazılı dil isə əsrlər boyu mühafizə edilə bilər. Yazılı dilin əsas ifadə vasitəsi hərflər olduğu halda, şifahi dil səs və səs vasitələri ilə ifadə edilir. Yazılı dil şifahi dilin bütün quruluşunu və sosiyyəsini ifadə edən mimika, hərəkət, intonasiya, pauza kimi bir çox vasitələr olmur. Məhz buna görə də, yazılı dil öz leksik tərkibi, qrammatik quruluşu, möhkəm imla qaydaları və dürgü işarələri ilə şifahi dildən fərqlənir. Yazılı dilin leksikasında müxtəlif dillərdən alınmış sözlər və ədəbi dilə məxsus ifadələr şifahi dilə nisbətən çox işlənir.

Yazılı dilin qrammatikası da öz cümlə tərkibi, onun quruluşu və mürəkkəbliyi ilə şifahi dildən fərqlənir, çünki şifahi dildə ən çox qısa, müxtəsər və yarımqısa cümlələr işlədilir. Eyni zamanda şifahi dildə bir sıra səsli sözlərin tərkibində öləri deyildiyi üçün eşidilmir. Məsələn, *almışsan, gəlmişsən* əvəzinə *almısan, gəlmişən; Məmmədhasən, Ağaməmməd* əvəzinə *Məmmətəsən, Ağaməmməd; gələcəyəm* əvəzinə *gələcəm* və s.

Bəzən şifahi dilin bu xüsusiyyətləri yazılı dilə keçərək, onun əsas orfoqrafiya qaydasına çevrilir. Məsələn, *almayıram, gəlməyirəm* əvəzinə *almıram, gəlmirəm* və s.

Ədəbi dil, xüsusilə yazılı şəkildə, daha mürəkkəb mədəni tələbləri ödəmək üçün işlədildiyindən, bu məfhum çox zaman ədəbi dil kimi başa düşülür və işlədilir. Lakin heç şübhə yoxdur ki, ədəbi dilin bütün normalarını əks etdirən şifahi danışq dili də ədəbi dilin bir şəkli sayılır.

Ədəbi dilin yazılı və şifahi növləri arasında müəyyən bir orta mövqə tutan, yəni hər iki dilin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və eyni zamanda onlardan fərqlənən bir dil də vardır. Bu dil məruzələr, hesabat, mühazirələr, radio və s. dilidir. Bu da əslində şifahi xalq dilidir. Lakin burada adı danışq dilində olan mimika, hərəkət, intonasiya və s. nisbətən məhduddur. Buna görə də bu dil yazılı ədəbi dilin lüğətinə, qrammatik qaydalarına və başqa xüsusiyyətinə malik dialoqdan ibarətdir. Müasir Azərbaycan dilinin üslub cəhətdən leksikasını iki qrupa ayırmaq olar:

1) ədəbi dil leksikası; 2) şifahi dil leksikası.

§78. Şərait, məqsəd, vəzifə və sairədən asılı olaraq, ədəbi dil müxtəlif üslub və ona məxsus dil xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilini bu cəhətdən əsasən beş üsluba ayırmaq olar: bədii üslub; elmi üslub; istehsalat-texniki üslub; ictimai-publisistik üslub; rəsmi üslub.

§79. **Bədii üslub.** Bədii əsərlərdə yaşayışın fərdiləşmiş mənzərəsi, ictimai qanunlara uyğun olaraq, yazıcının şüurunda öz əksini tapır, yazıçı tərəfindən canlı və konkret həyat şəklinə təsvir edilir ki, bu da onun xüsusiyyətini təşkil edir. Ona görə, bədii əsərin dili öz xüsusi konkretliyi ilə fərqlənir və fərdi varlıqların canlandırılmasına kömək edir.

Həyatın qanunlarına uyğun fərdiləşmiş bu varlıqlar insanda yalnız marağ, rəğbət, nifrət, əzab oyandırdığı zaman öz yüksək qiymətinə malik ola bilər. Yalnız bu zaman onlar oxucuya onun qarşısından gəlmiş keçən həyat axınının dərinindən dərk edilməsinə kömək edir. Ona görə, bədii əsərlərin dili də bədii olmalıdır.

Parlaq və yüksək həyəcan, maksimal konkretlik bədii dilin əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir. Bədii ədəbiyyat insan həyatının bütün müsbət və mənfi cəhətlərini təsvir etdiyindən onun dili də həyatın bütün sahələrinə aid leksikamı əhatə edir. Bədii dildə ən vülqar leksikadan incə leksikaya qədər, ən qədim arxaik sözlərdən dilə yenidən daxil olmuş sözlərə qədər onların bütün növlərini görmək olar.

Bədii dil ədəbi dilin başqa sahələrdən, ümumiyyətlə, qrammatik normaların düzgünlüyü, öz həyəcan dolğunluğu, sözlərin yerli-yerində seçilməsi, onların sırası və intonasiasının səlissliyi ilə səciyyələnir.

Ümumiyyətlə götürsək, hissələrin ifadəsini göstərməyən heç bir ifadə yoxdur və ola da bilməz. Lakin bədii dil bunların çoxluğu ilə səciyyələnir. Bu da onun, öz keyfiyyəti etibarilə, yazılı ədəbi dilin başqa növlərindən fərqlənməsinə imkan yaradır. Bədii dil də öz növbəsində müxtəlif növlərə ayrılır. Bu müxtəliflik əsas etibarilə onun janr və üslub müxtəlifliyindən asılıdır. Bədii dilin müxtəlifliyi bədii əsərin janrı ilə təyin edilir.

Bədii dildə, hər şeydən əvvəl, nəsr və şeir dili bir-birindən fərqlənir. Şeir dili vəzn, qafiyə qanun-qaydalarına tabe olduğu halda, nəsr dilində bunlar yoxdur.

Şeir dili nəsr dilinə nisbətən maksimal həyəcanlılığı və onu təmin edən obrazlılığı ilə fərqlənir. Şeir dilində məcazi mənalı sözlər, ibarələr, omonim, sinonim, antonimlər, həmçinin idiomlar nəsr dilinə nisbətən çox işlənir. Nəsr dilində isə, həqiqi və müstəqim mənalı sözlər üstünlük kəsb edir. Oduq ki, nəsr dilində, ümumiyyətlə, dilin lüğət tərkibindən sərbəst istifadə etməklə, müəyyən hadisələri daha geniş və ətraflı təsvir etmək imkanı çoxdur. Şeir dilində isə bu hadisələr daha çox sözlərin sərəst seçilməsi və intonasिया vasitəsilə təmin edilir.

Şeir dili lirik və epik əsərlərdə müxtəlif üslub xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, nəsr dili də roman, hekayə və dram (faciə və komediya ayrı-ayrılıqda) janrlarında müxtəlif üslub xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bütün bu rəngarəng bədii üslub xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl, hərasinin özünəməxsus cəhətləri olan leksik tərkib ilə səciyyələnir.

Yazıcının öz dilinə olan münasibəti də, eyni zamanda, bədii dilin üslub xüsusiyyətini əmələ gətirir. Bu isə, leksik cəhətdən ümumi ədəbi dil vasitələrinin məqsəduyğun şəkildə istifadəsindən irəli gəlir.

Oduq ki, bədii dildə üslub xüsusiyyətləri istənilən qədər ola bilər. Daha doğrusu, hər bir yazıcının dil üslubu onun ancaq özünəməxsus olan cəhətləri ilə və xüsusilə leksik tərkibin müxtəlifliyi ilə səciyyələnir.

§80. **Elmi üslub.** Elmi üslub elmin bütün sahələrinə aid yazılan əsərlərin dil üslubudur. Bu üslub bədii üslubdan aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Burada hər elmin spesifikasiyasından asılı olaraq çoxlu terminlər işlədilir; məsələn, ədəbiyyatşünashqda: *roman, hekayə, şeir, lirika, vəzn, qafiyə, misra, komediya, faciə, opera* və s.; dilçilikdə: *istem, sifət, hərf, heca, vurğu, substantivləşmə, morfologiya, sintaksis* və s.; kimyada: *oksigen, hidrogen, azot, karbon, civə, kükürd, laboratoriya, təcrübə, metal, kömür, alüminium* və s.

Elmi üslubda, bədii üslubdan fərqli olaraq, mücərrəd mənalı sözlər olduqca çox işlədilir. Bu üslubun lüğət tərkibində beynəlmiləl sözlərə çox təsadüf edilir. Burada sözlər əsas etibarilə həqiqi mənada öz əksini tapır, məcazi mənalı sözlərə az təsadüf edilir.

Elmi dil üslubunda mürəkkəb cümlə tipləri üstünlük təşkil edir. Bədii dildə çox işlənən nida və sual cümlələrinə burada, demək olar ki, təsadüf edilmir.

§81. İstehsalat-texniki üslub. Son zamanlar, əsasən, elmi dil üslubi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və dilimizdə mühüm yer tutan istehsalat-texniki üslub meydana gəlmişdir.

Bu üslub texnikanın müxtəlif sahələrində: qazıma işlərində, müxtəlif sənaye sahələrində, nəqliyyatda, texnoloji proseslərdə işlənən lügət tərkibi ilə səciyyələnir. İstehsalat-texniki üslubunda işlənən sözlər tamamilə həqiqi və konkret mənada olur. Texnikanın və istehsalatın müxtəlif mürəkkəb proseslərinə aid işgüzarlığı bildiren söz və ifadələr bu üslubda əsas yer tutur.

§82. İctimai-publisist üslub. Öz lügət tərkibi etibarilə elmi və eləcə də bədii dilə yaxın olan ədəbi dil üslublarından biri də ictimai-publisist və ya ictimai-siyasi üslubdur. Bu üslubda ictimai-siyasi sözlər üstünlük təşkil edir. Feli sifət, feli bağlama tərkibli bol olan cümlələr burada çox işlənir. Bu üslubda qəzet, jurnal məqalələri, ictimai-publisistik və tənqidi əsərlər yazılır.

İctimai-publisist üslub gündəlik mətbuatın əsas üslublarından biridir. İctimai-publisist üslub ilk növbədə təbliğat və təşviqat xarakterinə malik olduğu üçün, məqsədə müvafiq olaraq, burada bütün üslubların dil xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Bu üslubda, yeri gəldikdə, bədii dildə olduğu kimi hiss-həyəcan doğura bilən sözlər, idiomatik ifadələr çox işlənir.

§83. Rəsmi üslub. Müasir ədəbi dilimizdə rəsmi üslub da mühüm yer tutur. Rəsmi üslub idarələrdə, dövlət müəssisələrində işlədilir.

Rəsmi üslubun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun ən az və konkret ləksikaya malik olmasıdır. Bu dildə artıq izahata, təsviri vasitələrə yol verilmir. İdarə dilində bu və ya digər məsələni izah etmək üçün ancaq lazım olan konkret sözlər işlədilir; məsələn,

*Filologiya fakültəsinin dekanına
həmin fakültənin II kurs tələbəsi
Əlizadə Səməd Nuru oğlundan*

Ərizə

Təqdim etdiyim sənədlərə əsasən mənə təqaüd vermənizi xahiş edirəm.

05.09.82

... (Əlizadə S.N.)

Rəsmi üslubda onun işləndiyi sahələr inkişaf etdikcə, müxtəlif sahələrə ayrılır.

Yazılı ədəbi dilin saydığımız üslubları, bütün bu spesifik xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, dilimizin möhkəm qayda və qanunlarına, ədəbi dil normalarına tabe olur. Ədəbi dil normalarından kənar da heç bir yazılı dil üslubunu təsəvvür etmək olmaz.

ŞİFAHİ DİL LEKSİKASI

§84. Yuxarıda deyildiyi kimi, ədəbi dilin bütün tələblərini ödəyən, onun normalarına tabe olan şifahi dil də ədəbi dil sayılır. Bununla belə şifahi dil bir sıra ləksik xüsusiyyətlərinə görə yazılı ədəbi dildən fərqlənir.

Şifahi dil, hər şeydən əvvəl, danışıq dilidir. Məlumdur ki, ən azı iki nəfər olmayan bir yerdə şifahi dil də ola bilməz. Odur ki, şifahi dil, ilk növbədə, dialoq dilidir. Deməli, burada dilin ünsiyyət vasitəsi olması özünü daha canlı bir şəkildə göstərir. Şifahi dilin bu canlılığı hər şeydən əvvəl onun ləksik tərkibinin, lügət ehtiyatının yazılı ədəbi dilə nisbətən qeyri-məhdudluğu ilə izah edilir.

Ləksik tərkibinin mürəkkəbliyi və qeyri-məhdudluğu cəhətdən şifahi dil yazılı dilin bədi üslubuna yaxındır. Yazılı dilin bədi üslubunda, xüsusilə nəsr dilində, xalq dilində olan bütün sözlər, istər yaxşı, istər pis işləmə bildiyi kimi, burada da həmin xüsusiyyətə rast gəlinir. Lakin fərqli bürəyindədir ki, yazılı dilin bədi üslubunda bu sözləri yazıçı əsirin süjeti, məzmunu ilə əlaqədar olaraq surətlərin səciyyəsinə vermək üçün işlədir. Şifahi dildə isə sözlərin işlədilməsi çox zaman danışanın şəxsiyyətindən asılı olur və fərdi xarakter daşıyır.

Şifahi dilin lügət tərkibini öz xarakteri etibarilə üç qismə ayırmaq olar: ümumxalq danışıq-məişət ləksikası; saya-danışıq ləksikası; vulqar ləksika.

§85. Ümumxalq danışıq-məişət ləksikası. İnsan həyatında təsadüf edilən əsas şeylərin adlarını, hərəkətini, onlara aid xüsusiyyətləri və hadisələri bildiren sözlərin məcmusu ümumxalq danışıq-məişət ləksikası adlanır; məsələn, *ev, kitab, dağ, dərə, çay, dəniz, balıq, üzmək, parılı, hündür, maraqlı, böyük, maşın, sürət, tez, gec, məh, səh, o, oxumaq, yazmaq* və s.

Buraya daxil olan sözlər həqiqi mənaya, müstəqim mənaya və məcazi mənaya malik ola bilər. Məsələn, *Əli evə gedir* cümlesində

Əli, ev və getmək sözləri həqiqi və müstəqim mənaya malik olduğu halda, *Əli duza gedir* cümləsində *Əli* sözü həqiqi və müstəqim mənada, *duz* və *getmək* sözləri qeyri-müstəqim və məcazi mənada işlənmişdir.

§86. Şifahi dilin ümumi leksikasında yazılı dilin leksikasından fərqli olaraq, dilin dialekt və şivələrinə aid sözlər çox işlənir. Şifahi dildə belə sözlərin işlədilməsi təbii bir hadisədir. Çünki ədəbi dil leksikası ilə dialekt və şivələrin leksikası öz qarşılıqlı münasibətini, əsasən, şifahi dildə büruzə verir. Bir tərəfdən işlədilməsi məqbul görülmüş ədəbi dil leksikası şifahi dila təsir göstərdiyi kimi, digər tərəfdən, şifahi dil vasitəsilə, ədəbi dil normalarını özündə əks etdirən və ədəbi dildə işlənməsi məqbul görünə bilən sözlər ədəbi dila keçir. Ona görə də, ədəbi dil normalarının pozulmasına səbəb ola bilməyən dialekt və şivə sözlərinin şifahi dildə işlənməsinə yol verilir. Bu sözlər şifahi dili ədəbi dildən uzaqlaşdırırsa, daha doğrusu, ədəbi dil normalarını pozmaq kimi bir xarakter daşıyırsa, bununla qəti mübarizə aparılmalıdır. Məsələn, *Zeynəbin anasını Hamam dərəsində itburnu yağın zaman sel aparıb* cümləsinin *Zeynəbin abayını Həmməmlərin dərəsində qaşqala yağanda sel aparıptı* (Qax rayonu, İlisu şivəsi) şəklində işlənməsinə yol verilə bilməz.

Şifahi danışq dilində peşə-sənət leksikası da yazılı dila nisbətən çox işlənir. Peşə-sənət leksikası insanların müxtəlif iş fəaliyyəti ilə əlaqədar olan tələbləri ödədiyi üçün şifahi dildə bu leksikanın işlənməsi də təbii bir haldır. Şifahi dildə peşə-sənət leksikasının işlənməsi onu ədəbi dil normalarından qətiyən uzaqlaşdırır.

Bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, şifahi ədəbi dilin əsas leksik tərkibini ümumxalq danışq-mişqət leksikası təşkil edir və bu leksik tərkib öz lüğət zənginliyi ilə səciyyələnir.

§87. *Saya-danışq leksikası.* Məişətlə əlaqədar olaraq, ancaq şifahi danışq dilində işlədilən və ümumi ədəbi dil leksikası adlanır ki, buna bəzən loru leksika da deyilir. Buraya ədəbi dil leksikasına daxil olmayan söz qrupu *saya-danışq leksikasından* fərqli olaraq ehtəs sözlər daxildir ki, bunlar qismən həqiqi mənadan kənara çıxır və məfhumu bir növ bayağı şəklidə ifadə edir, məsələn, *qarnını bərkitdim* (doydum), *sürüşdüm*, *akıldım* (xəlvət getdim), *qopardım* (birindən bir şey aldım), *kodaq*, *daxma* (ev – *Bu kitab k o m a m a xoş gəlmişən*), *mürildəmaq* (domaq altı danışmaq), *xoruzlanmaq* (hədə-qorxu gəlmək) və s.

Saya-danışq leksikası şifahi danışq dilində çox zaman, müəyyən həyəcan əmələ gətirmək məqsədilə işlədilir. Eyni məqsədlə də yazıçı *saya-danışq leksikasından* istifadə edə bilər. Buna görə də ədəbi dilin bədii üslub leksikası ilə şifahi dilin *saya-danışq leksikasına* aid bir çox sözlərin işlənmə dairəsi genişlənməyə ədəbi dilin bədii üslub leksikasına keçə bildiyi kimi, öz geniş işlənmə zəminini itirən bu üsluba aid sözlər də *saya-danışq leksikasına* keçə bilər. Məsələn, *boşboğazlıq etmək* (mənasız danışq), *altı-beş vurmaq* (baş-ayaq danışmaq), *qulaq asmaq* (dinləmək), *əl tutmaq* (kömək etmək) kimi bir çox sözlər vaxtilə *saya-danışq leksikasına* aid olduğu halda, bu gün müasir ədəbi dilimizə leksikasına daxildir. Əksinə, *moldalıq* və ya *qazılıq* ləhmək (özünü ağıllı danışq kimi göstərmək), *piyada adam*, *şitini çıxarmaq* kimi idiomlar vaxtilə ədəbi dil leksikası dairəsində aktiv şəklidə işləndiyi halda, bu gün *saya-danışq leksikasına* keçmək üzərdir.

§88. Bəzən *saya-danışq leksikasının* ədəbi dildə işlənməsinə məqsədə müvafiq hesab etmirlər. Halbuki, bu leksika şifahi dilin canlı qismini təşkil edir və ədəbi dil leksikasının zənginləşməsinə mühüm rol oynayır.

Saya-danışq leksikası öz funksiyasına və üslub çalarlarına görə eyni deyildir. Onun tərkibində həm nəzakət çərçivəsində işlənə bilən, həm də nəzakətdən kənar olan kobud sözlərə təsadüf edilir.

Saya-danışq leksikasına daxil olan və nəzakət normalarını pozmayan sözlərin ədəbi dildə işlədilməsi heç bir zaman mənfə bir hadisə sayıla bilməz, əksinə, belə sözlərin işlədilməsinə yol verilməlidir. Ümumxalq dili hesabına ədəbi dilin leksik tərkibini zənginləşdirən də məhz belə sözlərdir.

Saya-danışq leksikasına daxil olan və nəzakətdən kənar kobud ifadələr əmələ gətirən sözlərin ədəbi dila daxil edilməsinin qarşısını almaq lazımdır. Belə sözlər ədəbi dilin gözəlliyinə, səlisliyinə, ahəngdarlığına xələf gətirə bilər. Məsələn, *imtahani verməmək* əvəzinə *kəsilmək*, *hər hansı bir yerdən qaçmaq* əvəzinə *sürüşquluya dəm vermək*, *cavabını vermək* əvəzinə *susdurmaq*, *aldatmaq* əvəzinə *kələk gəlmək* kimi söz və ifadələri ədəbi dildə bir qayda olaraq, işlətmək olmaz. Bununla belə hər hansı bir yazıçı üslub xətrinə surətin dilində bu sözlərdən istifadə edə bilər.

§89. *Vulqar leksika.* Şifahi danışq dilində işlənən və ədəbi dil leksikasına daxil olmayan kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən söz və ifadələr vulqar leksika adlanır; məsələn, *donquldanmaq* (deyin-

mök), *bağırmaq* (börkdən danışmaq), *süprüüb atmaq* (işdən çıxarmaq), *atasına od vurmaq* (ciddi tənqid etmək və ya birinin işini pozmaq), *marçamarç* düşmək (öprüsmək), *köpmək* (yatmaq), *rədd almaq* (getmək), *sürünmək* (babat dolanmaq), *zəhlə tökmək* (təkrar-təkrar müraciət etmək), *qoparmaq* (birindən bir şey almaq), *ağzından vurmaq* (susdurmaq) və s.

İnsanların bir sıra mənfii xüsusiyyətlərini ifadə etmək məqsədilə məcazi mənada işlədilər heyvan, qus və əşya adları da vulqar leksikaya daxildir. *Tülkü* (hiyləgər adam), *ayı* (kobud adam), *öküz* (qanacaq), *dovşan* (qorxaq), *ilan* (hər kəsi sancan), *donuz* (müftə yeyib kökələnlər), *qoyun* (anlamaz), *eşşək* (düşüncəsiz və tərs), *dəyənək* (heç nə başa düşməyən), *balqabaq* (yənə həmin mənada), *xoruz* (davakar, dalaşqan), *toyuq* (sakit, qorxaq), *tutuquşu* (yerli-yersiz çox danışan), *bayquş* (neybət, pislik istəyən) və s.

İnsanın çatışmayan xüsusiyyətlərini və ağıldan kömliyi ifadə edən *boşboğaz*, *çıböz*, *kütbeyin*, *maymaq*, *sərsəm*, *qanacaq*, *fərsiz*, *satqın*, *alçaq*, *qaradınmaz*, *zırrama* və s. kimi sözlər də vulqar leksikaya daxil edilir.

Müstəqim mənada kobud olmayan, lakin məcazi mənada birini ələ salmaq, lağa qoymaq məqsədilə işlədilər bir sıra sözlər də vulqar leksika sayılır: *tacir*, *asta kəsan*, *iş bilən*, *piyada* və s.

Vulqar leksikanın bir qismini də mənfii mənada işlədilər və müstəqim mənasını itirmiş alınma sözlər təşkil edir: *əllamə*, *əllatun*, *iblis*, *şeytan*, *cin*, *cənab*, *lənətulla*, *nadürist* və s.

Vulqar leksika, əsas etibarilə hörmət bəsləmədiyi adamı təhqir etmək, mənfii tapdalamaq məqsədilə işlədilir. Ona görə də dildə işlənən bütün təhqiredici sözlər, söyüş və qarğış bildirən söz və ifadələr vulqar leksikanın tərkibinə daxildir: *öl*, *partla*, *yerə girəsən*, *qalınqabıq*, *ifrıtə*, *kaftar*, *qarınxor*, *acgöz*, *görməmiş*, *fırıldaq*, *fırıldaqçı*, *yaltaq*, *zındıq*, *it*, *köpək* və s.

Vulqar leksikanın bir qismi sayə-danışıq leksikasının nəzakətədən kənar olan söz qrupuna oxşayır. Daha doğrusu, sayə-danışıq leksikasının nəzakətədən kənar söz qrupu ilə vulqar leksikanın söz tərkibi arasında ümumilik çoxdur. Bununla belə, vulqar leksikada sözlər nəzakətsizlik, kobudluq xarakteri daşıdığı üçün sayə-danışıq leksikasından fərqlənir. Məsələn, sayə-danışıq leksikasında işlənən *sürüş-quluya dam vermək*, *kalak işləmək*, *cavabını vermək* (əks fikir söyləmək) əvəzinə vulqar leksikada *dızuxmaq*, *badalaq gəlmək*, *ağzından vurmaq* işlədilir.

Şifahi dili ədəbi dil səviyyəsinə yüksəltmək və onda ümumi ədəbi dil normalarını sabitləşdirmək, dilin ifadə saflığını saxlamaq məqsədilə vulqar leksikaya qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. Vulqar leksika dilin bədilliyini, obrazlılığını, bir sözlə gözəlliyini pozur, bayağılaşdırır, qaba və kobud şəkllə salır. Vulqar sözlərin işlədilməsi uşaqlarda özünü daha çox göstərir. Bu yaşlarda onlar söyüş bildirən sözləri tez-tez işlədirlər. Odur ki, tökcə yaşların dilindəki vulqarizm ilə deyil, həm də uşaqların dilindəki vulqarizmlə mübarizə aparmaq lazımdır.

Bu məqsədlə vulqar sözlərin əvəzinə onun sinonimi olan və ifadəni səliqəyə salan evfemistik sözlərin işlədilməsi məsləhət görülür; *yalan danışırısan* əvəzinə *düz demirsən*, *rədd ol* əvəzinə *çix get*, *bicbala* əvəzinə *iş bilən* və s.

§90. Vulqar leksika ilə ciddi mübarizə aparılığına baxmayaraq, lazım gəldikdə, bədii ədəbiyyatda hər hansı surəti mənfii cəhətdən səciyyəvəndirmək üçün, bu leksikadan istifadə edilir. Məsələn, C.Cabbarlı "1905-ci ildə" əsərində Salamovun danışığına vulqar leksikaya aid sözlər – söyüşlər daxil edir. Yənə onun "Almaz" pyesində Ocaqverdinin hirsli rəqəbi axsaq qatır ilə əlaqədar işlətdiyi kobud ifadələrdə vulqar leksikaya aid sözlər görülür.

Vulqar leksikadan ən çox satirik əsərlərdə istifadə edilir. Bu leksikadan Sabir satirasında məharətli istifadə olunur; məsələn:

Ərdodu, qabandı, qoyma gəldi!
Didarı yamandı, qoyma gəldi!

Deyəram xələq: bu bidinin işi qullabıdır,
Siz də lənət oxuyun, çünki bu məlun babıdır!..

Rədd ola qapıdan, ağılama zar-zar dilənçi!
Vaqqıldama bayquş kimi, idbar dilənçi!

Bir bölük boşboğazıq, heyvərəlik adatımız,
Doludur lənət ilə, qeybət ilə söhbətimiz.

Bəsdə cəhənnəm olun, bunca ki, aldatmışız.

Bu misallarda verilmiş *ərdov*, *qaban*, *bidin*, *qullabı*, *məlun*, *babi*, *vaqqıldama*, *bayquş*, *idbar*, *boşboğazlıq*, *heyvərəlik*, *cəhənnəm* olun sözləri vulqar leksika kimi işlənmişdir.

8. MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN FRAZEOLÖGİYASI

§91. Frazeologiya (yunan sözü olub *phrasis* – ifadə və *logos* – təlim sözlərindən ibarətdir) dildə mövcud olan bütün sabit sözlər birləşmələrinin məcmusu deməkdir.

Dildə mövcud olan sabit sözlər birləşmələri, əsas etibarilə, qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir.

Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikliliyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibətlər yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o bir məfhumi ifadə edən sabit sözlər birləşməsinə çevrilir; məsələn, *gözə gəlmək*; *yola vermək*; *qulağına çatdırmaq*; *qocaya gülən*; *öz gözündə tiri görmür*, *özgə gözündə qıl axtarır*; *daldan atılan daş topuğa dəyər*; *söz incidir*; *aslanın erkəyi, dişisi olmaz* və s.

Sabit sözlər birləşmələrində sözlər üzvi surətdə ələ birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər bir sözlü müstəqim mənada düşünmək olmur.

Sabit sözlər birləşmələrinin əsas bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onları əksər hallarda başqa bir dilə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman monasız, gülünc ifadələr alınır; məsələn, *gözə gəlmək* – *привиди* в глаз, *öz gözündə tiri görmür*, *özgə gözündə qıl axtarır* – в своих глазах не видит бревна, а в чужих глазах ищет волос (не замечать в своих грубых ошибках, нападать на чужих) və s.

Sabit sözlər birləşmələrinin bütün bu xüsusiyyətləri onların qrammatik (qeyri-sabit) birləşmələrdən əsaslı surətdə fərqlənməsinə və müasir dildə spesifik xüsusiyyətlərə malik ayrıca bir bəhs təşkil etməsinə imkan yaradır.

§92. Sabit sözlər birləşmələri istər öz semantikasına və istərsə də forma rəngarəngliyinə görə seçilən çox maraqlı bir kateqoriyadır.

Ümumiyyətlə, frazeologiya az öyrənilməyindən onun əsas tədqiq obyektini təşkil edən sözlər birləşmələri üçün də vahid konkret termin hələ yaradılmamışdır. Odur ki, bu birləşmələr hələ də frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən sözlər birləşmələri, dəyişməz sözlər birləşmələri, idiomatik ifadələr, leksik sözlər birləşmələri, idiomlar, frazemlər və s. kimi çoxlu terminlər vasitəsilə adlandırılır.

Bununla belə, frazeoloji birləşmələrin istər məzmun və istərsə forma etibarilə zənginliyi, onların dildə həddindən artıq işlədilməsi tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevrilmişdir.

Frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit sözlər birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar; ibarələr; hikmətli sözlər; atalar sözləri; zərbi-məsəllər və tapmacalar.

IDIOMLAR

§93. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi mənə ilə bildirən sabit sözlər birləşmələrinə idiom deyilir.

Idiomlar öz quruluşu və semantikasına görə sabit sözlər birləşmələrinin müəkkəb sözlərə daha yaxın olan ən maraqlı və həm ədəbi, həm də şifahi dildə çox işlənən bir qrupunu təşkil edir.

Idiomlar bir çox cəhətdən, eyni zamanda sabit sözlər birləşmələrinin başqa qruplarına oxşasalar da, onlardan özünəməxsus spesifik bir xüsusiyyəti ilə fərqlənir.

Idiomların ifadə etdiyi məfhum başqa sabit sözlər birləşmələrinə nisbətən konkret olur. Idiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti, məcazi mənə ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir və formaca müəkkəb sözlərə oxşayır; məsələn, *ürəyi qopmaq* – *qorxmaq*, *burnunun ucunda danışmaq* – *mızıldamaq*, *başını girtləmək* – *dolanmaq*, *dilə tutmaq* – *tovlamaq*, *alt-üst etmək* – *dağıtmaq* və s.

Gördüyümüz kimi, hər hansı bir sözlər birləşməsi müstəqil mənada, yəni nominativ mənada ifadə etdiyi halda, idiom həmin məfhumu döləyi yolla, yəni məcazi mənada izah etmə yolu ilə ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilində olan idiomlar öz quruluşuna və daxili mütəhərrikliliyinə görə üç qrupa ayrılır: qovuşma idiomları; birləşmə idiomları; uyuşma idiomları.

Bu bölgü Azərbaycan dilinin spesifikasını və onun daxili inkişaf qanunlarını tam mənəsi ilə əks etdirir.

§94. *Qovuşma idiomları*. Qovuşma idiomları idiomların başqa növlərindən onunla fərqlənir ki, bunların tərkibindəki sözlər tamamilə məcazi mənada işlədilir. Məsələn, *razılaşdırmaq*, *razı salmaq* mənəsində olan *ələ götürmək* idiomundakı *ələ götürmək* sözlərinin

həqiqi mənası ilə heç bir müstəqim münasibət qalmamışdır. Həmçinin *əhəmiyyət verməmək* mənasında olan *göz yummaq* idiomundakı *göz* və *yummaq* sözlərinin həqiqi mənası ilə heç bir müstəqim münasibəti yoxdur.

Digər tərəfdən qovuşma idiomlarını tərkibinə daxil olan sözlərdən birinciləri qrammatik dəyişikliyə uğramadığı kimi, onların arasına başqa bir söz də giro bilmir. Məsələn, *gözə-qulaqda olmaq* və ya *əl-ayaq açmaq* kimi idiomları cümlədə nə şəkildə işlətsək, onların tərkibində olan *gözə-qulaqda*, *əl-ayaq* sözləri olduğu kimi qalır və qovuşmanı təşkil etdiyi sözlər arasına başqa söz giro bilmir.

Qovuşma idiomların məcazi mənalı mürəkkəb sözlərdən bir fərqi də ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözlər təklidə işlədikdə də müəyyən bir məfhum ifadə edən söz kimi özünü göstərir, lakin qovuşmaların bir məfhum ifadə etmək xüsusiyyəti çox zaman cümlə daxilində daha tez nəzərə çarpır; məsələn, *bel bağlamaq*, *can atmaq*, *əlbəyaxa olmaq*, *əl-ayaq etmək*, *dil vermək*, *dil açmaq*, *alt-üst etmək*, *gözlü eləmək* və s. mürəkkəb sözlər məfhumu qabarıq və aydın ifadə etdiyi halda; *göz yummaq*, *düz gəlmək*, *əl götürmək*, *əl açmaq*, *yola getmək*, *yola aparmaq*, *gün qazanmaq* və s. qovuşmaların məfhumu ifadə etməsi konkret olaraq cümlə daxilində verilə bilər.

Bu qeyd edilən xüsusiyyətlərlə yanaşı, demək lazımdır ki, qovuşma idiomları quruluşu və müəyyən bir məfhum ifadə etməyə meyil göstərməsi etibarilə mürəkkəb sözlərə çox yaxındır, hətta onları bir-birindən ayırmaq belə çox zaman çətin olur. Bu isə təbii bir hadisədir, çünki məcazi mənalı mürəkkəb sözlər öz inkişafında qovuşmalardan törəmişdir. Yuxarıdakı misaldə göstərilən *bel bağlamaq*, *can atmaq* və s. mürəkkəb sözlərin vaxtilə qovuşma kimi işləndiyinə şübhə ola bilməz.

Qovuşma idiomların nitq hissələrinə mənsubiyyəti o biri idiomlara nisbətən genişdir. Bunlar şərti olaraq isim, sifət, fə, zərf və nida kimi nitq hissələrinə mənsub ola bilər və müxtəlif qrammatik qaydalar əsasında formalaşır.

§95. 1. İsmə ekvivalent olan qovuşma idiomları aşağıdakı qrammatik qaydalar əsasında formalaşır:

a) birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında; məsələn, *açıq ürək*, *örtülü bazar* və s.

b) ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında; məsələn, *quşqun təklifi* və s.

c) ikinci növ təyini söz birləşməsinin əvvəlinə yerlik halında olan bir ismin artırılması əsasında; məsələn, *deryada balıq sövdəsi* və s.
ç) cümlənin idiomlaşması əsasında; məsələn, *gözün üstə qaşın var*; *topaldıqac* və s.

§96. 2. Sifətə ekvivalent olan qovuşma idiomları aşağıdakı qrammatik qaydalar əsasında formalaşır:

a) birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında; məsələn, *ağciyər* və s.

b) mənsubiyyət şəkilçisi olan ismə sifətin əlavəsi əsasında; məsələn, *dalıbağlı*, *qəlbiquara* və s.

c) mənsubiyyət şəkilçisi olan ismə yönlük halındakı ismin əlavəsi əsasında; məsələn, *üzüvola* və s.

ç) idiom olan ismə *-li* şəkilçisinin əlavəsi əsasında; məsələn, *qaşqabaqlı*, *açıqiraklı* və s.

§97. 3. Fəle ekvivalent olan qovuşma idiomları aşağıdakı qrammatik qaydalar əsasında formalaşır:

a) yönlük hallı isimlərə köməkçi fəlin əlavəsi əsasında; məsələn, *topa tutmaq*, *gözə gəlmək*, *yola aparmaq*, *yola getmək*, *yola vermək* və s.

b) qeyri-müəyyən təsirlik hallı isimlərə fəlin əlavəsi əsasında; məsələn, *dil tökmək*, *kök salmaq*, *kələk qurmaq*, *ağz açmaq*, *sıxıntı çəkmək* və s.

c) sifətlərə fellərin əlavəsi əsasında; məsələn, *ağ eləmək*, *şit eləmək* və s.

ç) mənsubiyyət şəkilçili olan təsirlik hallı isimlərə fellərin əlavəsi əsasında; məsələn, *şitini çıxarmaq*, *ləzzətini qaçırmaq* və s.

d) mənsubiyyət şəkilçili çıxışlıq hallı isimlərə fellərin əlavəsi əsasında; məsələn, *kökündən qazmaq*, *dibindən baltalamaq* və s.

§98. 4. Zərfe ekvivalent olan qovuşma idiomları aşağıdakı qrammatik qaydalar əsasında formalaşır:

a) ikinci növ təyini söz birləşməsinin abstraktlaşması əsasında; məsələn, *gözgörəsi*, *dilucu* və s.

b) mənsubiyyət şəkilçisi olan ismə düzəltmə sifətlərin əlavəsi; məsələn, *ağzıdolul*, *üstüörtülü* və s.

c) mürəkkəb bir ismə *ilə* qovuşmasının əlavəsi əsasında; məsələn, *can-başla* və s.

ç) biri adlıq o biri mənsubiyyət şəkilçili yönlük hallı eyni sifətin təkrarı əsasında; məsələn, *açıq-açıqına*, *düz-düzünə* və s.

§99. Birləşmə idiomları. Birləşmə idiomları bir çox cəhətdən qovuşma idiomlarına oxşasa da, onlardan fərqlənir.

Qovuşma idiomlarının tərkibində olan sözlərdən birincisi dəyişmədiyi halda, birləşmə idiomlarının tərkibində iştirak edən sözlərdən birincisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib dəyişə bilər. Məsələn, *kəlləni yerə atmaq, əli boş çıxmaq, dilə gətirmək* idiomları birləşmə idiomlarından ibarətdir, çünki bunları idiomluq məzmununa xələl gətirmədən *kəlləni yerə atdım, kəlləsini yerə atdı, əlim boş çıxdı, dilimə gətirdim, dilinə gətirdi* kimi işlətmək olar.

Qovuşma idiomlarından ibarət olan *dilə düşmək, əl gəzdirmək, it döymək, göz qoymaq* kimi idiomları *dilimə* (dilinə) *düşmək, əlimi* (əlini) *gəzdirmək, itimi* (itini) *döymək, işimə* (işinə) *düşmək, gözümü* (gözünü) *qoymaq* şəklində işlətmək olmaz. Çünki belə dəyişmə zamanı onlar öz idiomluq xüsusiyyətlərini itirmiş olar.

Bundan başqa, birləşmə idiomları əksəriyyətlə birinci sözü müxtəlif qrammatik şəkil almış bir ismin və ya ikinci növ söz birləşməsinin felle əlaqəyə girməsi əsasında formalaşır; məsələn, *göz qabağına gətirmək* birləşməsi yönlük halında olan *göz qabağı* ikinci növ təyin söz birləşməsinin *gətirmək* felinə yanaşması yolu ilə formalaşmışdır. Bunu *gözümün qabağına gətirmək*, yaxud *gözünün qabağına gətirmək* formalarında da işlətmək olar.

Ağzını yığıdırmaq birləşməsi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş təsirlik halında olan ismin felle əlaqəyə girməsi yolu ilə formalaşmışdır. Bu idiomu həm birinci, həm ikinci və həm də üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlətmək olar: *ağzımı yığıdırdım, ağzını yığıdırdın, ağzını yığıdırdı*.

Birləşmələrin qovuşmalardan bir fərqi də ondan ibarətdir ki, qovuşmalar müxtəlif nitq hissələrinə ekvivalent olduqları halda, onları təşkil edən idiomların, demək olar ki, çoxu fellərə ekvivalent olur. Onlar nadir hallarda sifətlərə (*ağzıboş, ağziyurtuq*) və zərflərə (*əliboş, əlidolu, gözdən, üzdan iraq*) ekvivalent ola bilər.

Birləşmə idiomları formal cəhətdən aşağıdakı qaydalarda təşəkkül tapır:

a) qeyri-müəyyən təsirlik halında olan adların felle əlaqəyə girməsi yolu ilə; məsələn, *göz çıxartmaq, göz dəymək, hava almaq, ara qırmaq, baş götürmək* və s.

b) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş adlıq halında olan bir ismin fel və sifətlə əlaqəyə girməsi yolu ilə; məsələn, *ağzıboş, ağziyurtuq, acığı tutmaq, qanı qaynamaq, rəngi qacmaq* və s.

c) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş yönlük halında olan bir ismin hər hansı bir felle əlaqəyə girməsi yolu ilə; məsələn, *ağına batmaq, ayağına yazmaq, boymuna almaq, qulağına çatdırmaq, qulağına batmaq, ürəyinə dəymək, üzünə ağ olmaq* və s.

Bu qrupa mənsub olan birləşmələri də mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işlətmək olmaz. Burada mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işlənen idiom, bəzən qovuşma idioma çevrilir; məsələn, *başına salmaq, başına düşmək* birləşməsi idiom, *baş salmaq, baş düşmək* isə qovuşmadır.

ç) yönlük halında olan adların müəyyən bir felle birləşməsi yolu ilə; məsələn, *dilə gətirmək, dilə basmaq, araya soxulmaq, ələ baxmaq, başa batmaq, bərkə getmək, gözə girmək* və s.

Bu qrupa mənsub olan birləşmə idiomları quruluş etibarilə bundan əvvəlki bəndədə göstərilən birləşmələrə çox oxşayır. Lakin fərq buradındadır ki, c bəndində göstərilən birləşmələr əsasən, mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləndiyi halda, bu bəndədə göstərilən birləşmələr, əksinə, ümumiyyətlə, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədən işlədilir.

d) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş çıxışlıq halındakı bir ismin felle birləşməsi yolu ilə; məsələn, *ürəyindən keçmək, ürəyindən xəbər tutmaq, qabağından qaçmaq, gözündən düşmək, gözündən gəlmək, əlindən buraxmaq, başından çıxarmaq, başından eləmək, beynindən çıxarmaq, gözündən pərdə asmaq* və s.

Bu qrupa daxil olan bəzi birləşmələri mənsubiyyət şəkilçisiz işlətmək (məsələn, *əldən buraxmaq, başdan eləmək*) münasib olduğu halda, bəzilərini mənsubiyyət şəkilçisiz işlətməkdə mənə dolğunluğu tır (*beyindən çıxarmaq, gözədən gəlmək*), bəzilərində isə birləşmələr tamamilə başqa mənaya keçir və qovuşmalara çevrilir (məsələn, *unutmaq* və *özündən toxumaq* kimi iki müxtəlif mənəli sözün sinonimi olan *başından çıxarmaq* birləşməsinə *başdan çıxarmaq* şəklində işlətməmiş olsaq, o zaman bir növ *aldatmaq* mənasını verən qovuşma alınmış olar).

e) məsədlər tərkibi təşkil etmiş sözlərin birləşməsi yolu ilə; məsələn, *burnunun ucunda danışmaq, bir qulağından alıb, o biri qulağına vermək, gəmiləri dərnyada batmaq* və s.

§100. Uyuşma idiomları. İdiomların on maraqlı qrupunu uyuşma idiomları təşkil edir. İdiomların ilk inkişaf dövrünü keçirən bu sabit söz birləşmələri daha müthərrik bir xarakterə malik olmaq etibarilə birləşmə idiomlarından fərqlənir. Belə ki, birləşmə idiomlarında sözlərdən

birincisi ancaq mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək dəyişdiyi halda, uyuşma idiomlar tərkibindəki sözlərdən birincisi həm mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər, həm də bunların arasına başqa sözlər daxil ola bilər; məsələn, *baş gırlamaq* idiomunu *başını gırlamaq*, *başını gırlamaq* şəklində işlətmək mümkün olduğu kimi, *başını birtəhər gırlamaq* və ya *başını çox çətin gırlamaq* şəklində, yaxud *ürəyindən keçmək* idiomunu *ürəyindən keçmək* şəklində, həm də *ürəyindən* (və yaxud *ürəyindən*) *çox şeylər keçmək* şəklində də işlətmək olar.

Uyuşma idiomlar tərkibindəki sözlərin sərbəstliyi və müxtəlif qrammatik vasitələrlə əlaqələnməsi, həm də əlaqələrin dəyişməsi, onları birləşmə idiomlarından ayırmaq üçün əsas bir xüsusiyyət təşkil edir.

Canlı dildə, uyuşma idiomlar da birləşmə idiomlar kimi, bütöv bir leksik vahid şəklində alınır və işlədilir. Bunlar həm də cümlələr və ya söz birləşmələri kimi danışıq zamanı sintaktik əlaqəyə girmir. Ona görə də, idiomların başqa növlərində olduğu kimi, bunlarda da onların sintaktik cəhətdən təhlilini, formalarını müəyyən etmək üçün deyil, ancaq leksik cəhətdən təşəkküllərini müəyyənlişdirmək üçün aparılır.

Uyuşma idiomların birləşmə idiomlarından bir fərqi də ondan ibarətdir ki, uyuşma idiomların tərkibində olan sözlərin başqa sözlərlə əvəz edilməsi ilə müxtəlif mənalı bir çox uyuşma idiomlar əmələ gətirmək olur. Məsələn, *ürəyi bulanmaq*, *ürəyi boşaltmaq*, *ürək bulandırmaq*, *ürəyi əzilmək*, *ürəyi getmək*, *ürəyi yanmaq* və *ürəyi qalxmaq* kimi uyuşma idiomların hərəsi müxtəlif mənaya malik olduğu halda, onların birinci hissəsi ümumi olub, *ürək* ismindən ibarətdir.

Nəzər salmaq, *yola salmaq*, *meyil salmaq*, *gözdən salmaq*, *ürəyə salmaq* uyuşmalarının hərəsi, ayrı-ayrılıqda müxtəlif mənə ifadə etdiyi halda, onların ikinci tərəfi ümumi olub *salmaq* felindən ibarətdir.

§101. Birləşmə idiomlarda başqa nitq hissələrinə ekvivalentliyə, az da olsa, təsadüf edilirsə, uyuşma idiomlara osasən fellərlə ekvivalentlik xasdır.

Uyuşma idiomlar da birləşmə idiomlar kimi leksik elementlər şəklində düşmüş bir sıra qrammatik formalar vasitəsilə əmələ gəlir. Bu baxımdan onlarda aşağıdakı xüsusiyyətləri müşahidə edirik:

a) adlıq və qeyri-müəyyən təsirlik hallı bir ismin fellə birləşməsi yolu ilə; məsələn, *fikir aparmaq*, *baş ağrımaq*, *intiqaq almaq*, *göz gəzdirmək* və s.

b) mənsubiyyət şəkilçili bir ismin və ya III növ təyini sözlə birləşməsinə fellə birləşməsi yolu ilə; məsələn, *ürəyi qısılmaq*, *işı gətirmək*, *yolu düşmək*, *gözü qalmaq*, *gözü doymaq*, *gözünün kökü saralmaq*, *ağzının suyu axmaq* və s.

c) mənsubiyyət şəkilçili yönülük hallı bir ismin fellə əlaqəyə girməsi yolu ilə; məsələn, *başına qaxmaq* (çaxmaq), *boynuna yükləmək*, *vecinə gəlmək*, *sümüyünə düşmək*, *atasına od vurmaq*, *ayağına yazmaq* və s.

ç) mənsubiyyət şəkilçili təsirlik hallı bir ismin fellə əlaqəyə girməsi yolu ilə; məsələn, *qabağını almaq*, *damağını pozmaq*, *cilovunu yığmaq*, *atasını yandırmaq*, *zəhləsini aparmaq*, *başını piyləmək* və s.

d) yerlik hallı adla felin birləşməsi yolu ilə; məsələn, *xatirdə tutmaq*, *xatirdə saxlamaq*, *nəzərdə saxlamaq*, *nəzərdə tutmaq*, *ürəkdə tutmaq*, *ürəkdə saxlamaq* və s.

e) çıxışlıq hallı bir ismin fellə birləşməsi yolu ilə; məsələn, *xatirdən çıxarmaq*, *nəzərdən keçirmək*, *nəzərdən düşmək*, *ayaqdan salmaq*, *abırdan düşmək*, *abırdan salmaq*, *başından rədd etmək*, *ürəyindən keçirmək* və s.;

ə) müxtəlif hallarda olan bir neçə ismin fellə birləşməsi yolu ilə; məsələn, *dəryada gəmiləri batmaq*, *abrını atayına bükmək*, *külünü göyə sovurmaq*, *bərkədə əli olmaq* və s.

§102. İdiomların bədii dildə işlədilməsi. Sabit söz birləşmələri içərisində idiomlar dilimizin lüğət tərkibinin ən canlı, ən zəngin, ən çox işlənən bir qismini təşkil edir. Onlar müəyyən məfhumları dolaylı yolla, məcazi mənə vasitəsilə ifadə etsə də, öz miqdarı etibarilə qeyri-məhdud və çox geniş bir sahəni əhatə edir. Müasir dilimizdə idiomlar dilin lüğət tərkibi ilə əla qaynaşmışdır ki, bu gün hər hansı mötni təhlil edərkən, adı baxımda çox zaman onları seçmək və ayırmaq belə çətin olur.

§103. Demək olar ki, idiomların yaranma prosesi lüğət tərkibindən başqa söz qruplarına, xüsusilə mürəkkəb sözlərə nisbətən daha sürətli və daha canlıdır. Bu cəhət üzünü, xüsusilə bədii ədəbiyyatda göstərir. Başqa sözlə desək, bədii ədəbiyyat idiomları yatağı olmaqla bərabər, eyni zamanda onların bir törəmə mənbəyidir. Çünki idiom-

ların yaranmasında rol oynayan məcazi mənalıq bədii ədəbiyyata, xüsusilə şeir dilinə xas olan əlamətlərdən biridir:

*Necə olmasın Xətayi eşqilə divanə kim,
Könlünə hərdən sənin tək bir mələk sima düşər.*
(Xətayi)

Burada *könlünə düşmək* idiomu uyuşma olub, *xatırlamaq* mənasında işlənmişdir.

*Könlüm açılır zülfü-pərişanını görcək,
Niqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək.*
(M.Füzuli)

Bu misralarda *könlüm açılır, niqim tutulur* idiomları *şad olmaq, mat qalmaq* mənalarında işlənmişdir.

*Xumar-xumar baxar, canımı üzər,
Xəyalin könlümdə, gözümdə gəzər.*
(M.P.Vaqif)

Bu misralarda *könlümdə gəzmək, gözümdə gəzmək* və *canım üzmək* idiomları *xatırdasan, görürəm, haldan salar* mənalarında işlənmişdir.

*Dövlətli, amandır, özünü salma bəlayə,
Fəhlə sözü haqq olsa da, baxma o sadayə,
Yol vermə nəfəs çəkməyə hərgiz fığaraya.*
(M.Ə.Sabir)

Burada *bəlayə salmaq, yol verməmək, nəfəs çəkmək* idiomları *bədxət etməmək, razı olmamaq* (qoymamaq), *tərpənmək* mənalarında işlənmişdir.

*Sement verin!
Beton tökün!*

*Qaçırmanın Kürü gözdən,
Bir an belə, buraxmayaq cilovunu əlimizdən.*
(S.Vurğun)

Bu misralarda *gözdən qaçırmamaq* idiomu diqqətli olmaq mənasında işlənmişdir.
Anaxanın, Məmişin gözlərindən öpün və onlardan göz-qulaq olun.

(A.Şaiq)

Nə vaxt gəlmisən, bala, qurtardınmı, başa vurdunmu?
(Ə.Vəliyev)

Buradakı misallarda *göz-qulaq olmaq* idiomu *yaxşı baxmaq, başa vurmaq* idiomu isə *tamamlamaq* mənasında işlənmişdir.

§104. Bədii ədəbiyyatda idiomlardan belə qeyri-məhdud bir miqdarda istifadə edilməsi onlarda, lüğət tərkibində olduğu kimi, forma və məzmun xüsusiyyətlərinə görə qrupların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Lüğət tərkibində olduğu kimi, idiomlarda da çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik xüsusiyyətlərinə rast gəlirik.

İdiomların bu xüsusiyyətləri onlardan bədii ədəbiyyatda daha somorəli istifadə edilməsinə, bədii ədəbiyyatın ifadə tərzinin daha da zənginləşməsinə kömək edir. Məsələn:

*Sən, ey şeirlərinlə xalqa can verən şair!
Sən, ey dünən kimsəsiz, təkcə can verən şair!*
(S.Rüstəm)

Bu beytdə işlənən *can verən* idiomu həm omonim və həm də antonimdir. Birinci mənada *can verən* – həyat verən, yaşadan kimi, ikinci mənada *can verən* – ölən, vəfat edən, yox olan kimi işlədilir. İdiomlarda çoxmənalılıq və omonimləşmə xüsusiyyəti sinonimləşmə və antonimləşmə xüsusiyyətinə nisbətən zəifdir.

İdiomların sinonimləşmə hadisəsi antonimləşməyə nisbətən dilimizdə, demək olar ki, çox inkişaf etmişdir.

*Odur... odur... qəhrəmanın tox içində nəfəs alır.
Ekskavator boz dağlara haray salır, nərə salır.*
(S.Vurğun)

*Evin çürük pərdəsini gecə-gündüz yedi qurd,
İşiq deyib, haray çəkdi yazıq babam daxmadan.*
(O.Sarıvöllü)

Burada işlənmiş *haray salmaq*, *nərə salmaq* və *haray çəkmək* idiomları sinonim olub, müəyyən mənə çalarlığı ilə bir-birindən fərqlənir:

*Söyüşlərlə etdilər varlığını daşqalaq.
Sussun deyə, qurdular səninçün tor, badalaq.*

(S.Rüstəm)

Bu misralarda da *tor qurmaq* və *badalaq qurmaq* idiomları sinonimdir. Şair vəzn xatirinə bu idiomların ümumi hissəsi olan *qurmaq* sözünü ixtisara salmışdır.

Bir-birinə sinonim olan idiomlara nümunə aşağıdakıları misal göstərmək olar; məsələn, *ev yıxmaq – ev dağıtmaq; dili dolasmaq – dili topuq çalmaq; ləzzət almaq – ləzzət çəkmək – ləzzət aparmaq; əl-ayaq açmaq – qol-qanad açmaq; qəlbina dəymək – qəlbinə toxunmaq; göz gəzdirmək – göz yetirmək; göz ağırtmaq – göz bəzəlmək; namusa qısılmaq – namusa boğulmaq; nəzərdən keçirmək – əl gəz-dirmək* və s.

§105. İdiomlarda antonimlik əsasən, onların tərkibində antonim sözlərin işlənməsi ilə əmələ gəlir; məsələn, *Onu görən kimi dilim açıldı, bülbül kimi danışmağa başladım və Elə qorxdum ki, dilim bağlandı, danışa bilmədim* misallarında işlənmiş *dilim açıldı* və *dilim bağlandı* idiomları antonimdir.

Bir-birinə antonim olan idiomlara nümunə üçün aşağıdakıları misal göstərmək olar: *yerindən oynamaq – yera mixlanmaq; ürəyi açıqlıq – ürəyiqurdululuq; üzübərk – üzüyümsaq; qəlbina toxunmaq – könlünü almaq; boynuna almaq – boynundan atmaq; başaşağı – dikbaş; dara salmaq – dardan çıxarmaq; fikriacıq – kütbaş; cilovunu yığmaq – öz başına buraxmaq* və s.

§106. Bədii ədəbiyyatda idiomların işlədilməsində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də onların tərkibində işlənen sözlərin yerinin dəyişməsidir:

*Açılır yurduma baxdıca mənim
Ürəyim gül kimi yarpaq-yarpaq.*

(S.Rüstəm)

Burada *ürəyim açılır* idiomunun ikinci hissəsi əvvəlcə keçirilmiş və aralarına başqa sözlər əlavə edilmişdir.

*Səhər-səhər sökülməmiş dan yeri,
Dalğalanır Şirvan, Muğan düzləri.*

(I.Səfərli)

Bu misalda *dan yeri sökülməmiş* idiomu *sökülməmiş dan yeri* şəkliində işlənmişdir.

*Qoyma özünü tülkülüyə, adə əkinçi!
Bəsdir bu qədr başlama fəryadə əkinçi!*

(M.Ə.Sabir)

O dedi ki: – Ellər məni gül-çiçəklə saldı yola...

(S.Vurgun)

Burada *tülkülüyə qoyma, yola salmaq* idiomlarında sözlərin yeri dəyişmişdir.

İdiomların şeirdə bu şəkildə işlədilməsi heç də onların məzmununa xələl gətirmir.

İBARƏLƏR

§107. Sabit söz birləşmələrinin maraqlı bir qismini ibarələr təşkil edir. İdiomlarda olduğu kimi, ibarələrdə də sözlərin məcazi mənada ifadəsi əsas yer tutur.

Birləşməni təşkil edən sözlərin müəyyən hissəsinin məcazi, digər hissəsinin isə həqiqi mənada işlənməsi nəticəsində yaranan obrazlı birləşmələr ibarə adlanır. Məsələn, *dəmir iradə, şirin dil* və s. Bu xüsusiyyətə malik olan idiomların özləri də ibarə kimi işlədilə bilər. Məsələn, *baş üstə, göz üstə, xoş gəldin, mənə aid qulluq* və s. idiomları eyni zamanda ibarədir.

İdiomların tərkibində işlənen sözlər bir monolit təşkil edərək vahid məfhum ifadə etməyə xidmət edirsə, ibarələrin tərkibində olan sözlərin biri digərinə daha da qüvvətləndirmək, canlandırmaq üçün işlədilir və məcazi mənə ifadə etdiyindən, ondan ayrılı bilmir, özünü bir növ onun tərkib hissəsi kimi göstərir. Lakin belə sözləri aid olduğu əsas sözlərdən ayrı düşdükdə və onu izah edən bir hissə kimi götürdükdə, qeyri-təbii və monasız bir mühakiməyə çevrilir.

İdiomlar dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsini təşkil etdiyi halda, ibarələr əsasən bədii dildə işlədilir və ümumiyyətlə bədii dil,

eyni zamanda ayrı-ayrı yazıçıların üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Beləliklə, ibarələr bədi dilin ən mühüm ifadə vasitələrindən biri sayılır.

§108. Müasir Azərbaycan dilində bir çox ümumi xarakter daşıyan ibarələr vardır ki, bunlara ən çox danışq dilində təsadüf edilir; məsələn, *canım üçün, sən oləsən, and olsun Allaha; sən hara, bura hara; baş üstə, göz üstə, mənə aid qulluq, qurban olum, qabağında ölüm, qadam alım* və s.

Yuxarıda saydığımız bütün bu xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ibarələr iki qismə ayrılır: idiomatik ibarələr, predikativ ibarələr.

§109. İdiomatik ibarələr. İdiomatik ibarələr idiomlardan ibarət olub, ən çox canlı danışq dilində işlədilir; məsələn, *muş can; qədəmin mübarək, mənə aid qulluq; gözün aydın; sən hara, bura hara; xoş gördük; canın sağ olsun* və s.

İdiomatik ibarələrdə ləksik ibarələrdən fərqli olaraq məcazi mənə daha qüvvətlidir. Şəxssiz cümlələr şəklində təşəkkül tapmış bəzi ibarələr əksər hallarda ikinci şəxsə müraciətə ifadə edilir.

Öz qrammatik quruluşu etibarilə idiomatik ibarələr iki qismə ayrılır:

a) adlarla fəllərin birləşməsindən əmələ gələn; məsələn, *canım sənə söyləsin, canına and olsun, xoş gördük, canın sağ olsun, sağlıq olsun* və s.;

b) fəllərdən başqa digər nitq hissələrinin birləşməsi ilə əmələ gələn; məsələn, *gözün aydın, qədəmin mübarək, mənə aid qulluq, sən hara, bura hara* və s.

§110. Predikativ ibarələr. Bədi əsərlərdə yazıçılar surətləri sosiyyalizəndirmək məqsədilə çox zaman predikativ ibarələrdən də istifadə edirlər.

Öz quruluşu etibarilə predikativ (qeyri-idiomatik) ibarələr cümlə şəklində təşəkkül tapır; məsələn:

*Buyruq sizinkidir, adil hökmdar,
Sizdə ədalət də, fəzilət də var.*

(S.Vurgun)

"Vaqif" əsərində vəzirin tez-tez təkrar etdiyi bu ibarə onun yaltaqlığının ən yüksək dərəcəsinə ifadə edir.

C.Cabbarlının "Almaz" əsərində işlədilən *yənə dedi axsaq qatir. Qətri axsaq olanın atasına lənət, cəddü əqrəbasına lənət* ifadələri qeyri-idiomatik ibarələrdir.

§111. Dərin və dolğun bir ibarətamiz mənə ifadə edən sabit söz birləşmələri hikmətli sözlər adlanır: *Söz incidir; Bəlkə də qaytar-dılar* və s.

Hikmətli sözlər istər öz mənası və istərsə də quruluşu etibarilə sabit söz birləşmələrinin başqa növlərindən, xüsusilə idiomlardan və ibarələrdən fərqlənir. Belə ki, əgər idiom və ibarələrdə müəyyən məfhumlar, əsas etibarilə fəli birləşmələr və ya ismi söz birləşmələri şəklində ifadə edilirsə, hikmətli sözlərdə belə məfhumlar cümlələr şəklində ifadə edilir.

Hikmətli sözlər formal cəhətdən və sosiyyəsi etibarilə atalar sözlərinə oxşayır. Lakin bir sıra xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir:

1. Hikmətli sözlər atalar sözlərinə nisbətən daha məhdud xarakter daşıyır, onlar kimi kütləvi deyil.

2. Hikmətli sözlər inkişaf edib atalar sözlərinə keçə bilər.

3. Atalar sözü, əsas etibarilə folklorada (şifahi xalq ədəbiyyatında) özünü göstərdiyi halda, hikmətli sözlər birinci növbədə yazılı ədəbiyyat üçün sosiyyovidir.

4. Atalar sözlərinin mənsəyi konkret olaraq məlum olmadığı halda, hikmətli sözlərin mənsəyi, demək olar ki, məlum olur.

5. Atalar sözlərində istər müsbət və istərsə də mənfi hadisələrə qarşı münasibət ifadə edildiyi halda, hikmətli sözlərdə, əsasən, müsbət münasibət öz əksini tapır.

Bununla belə, hikmətli sözləri atalar sözlərinin daha mənalı, daha qüvvətli bir növü hesab etmək olar.

§112. Hikmətli sözlərin dəqiq mənə ifadə etməsi onların xalq kütlələri arasında sürətlə yayılmasına imkan yaradır. Buna görə, bəzi hallarda hikmətli sözlərə "qanadlı sözlər" də deyilir.

Hikmətli sözlər müəyyən ictimai hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və sürətlə yayılaraq kütləviləşir.

Bu baxımdan dilimizdə işlədilən hikmətli sözləri aşağıdakı mənbələrə bağlamaq olar:

a) Azərbaycan yazıçılarının əsərlərində işlənən hikmətli sözlər; məsələn:

*Qabil bil palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.*

(Nizami)

Yaz açtlanda tıkandan gül hasil olar.

(M.Füzuli)

Qaziyə salam verdim "rüsvət deyildir" – deyə almadı.

(M.Füzuli)

Söz incidir. Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.

(Nizami)

b) Rus və dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri vasitəsilə
gölmüş hikmətli sözlər; məsələn:

Sarsaqlar olmasaydı, yaltaqlar ac qalardı.

(Kırlov)

Hikmətli sözlərin içərisində elələri də vardır ki, onların müəllifləri məlum olmadığı üçün atalar sözləri içərisinə daxil edilmişdir. Başqa sözlə desək, atalar sözləri içərisində də hikmətli sözlər az deyildir; məsələn, *hər kəs əkdüyünü biçər. Birlik harda, dirlik orda* və s.

§113. Müxtəlif tipli cümlələr şəklinə ifadə edilən bu hikmətli sözlərin hər birində bir vahid kimi birləşən və üzvlərinə ayrılma bilməyən müəyyən bir fikir ifadə olunur. Ona görə də hikmətli sözlər üzərində aparılan qrammatik (xüsusilə sintaktik) təhlil ancaq mexaniki xarakter daşıyır və hikmətli sözün ifadə etdiyi məna dairəsindən kənar qalır. Məsələn, *Bəlkə, işin içərisindən iş çıxdı* hikmətli sözünü təhlil edərkən *çıxdı* – xəbər, *iş* – mübtəda, *işin içindən* – tamamlıq və ya zərflik adlandırmaq mənasız olardı.

ATALAR SÖZÜ

§114. Atalar sözlərini sabit söz birləşmələrinə şərti olaraq daxil etmək olar. Öz quruluşu və mənası etibarilə hikmətli sözlərə oxşayan atalar sözləri yuxarıda gördüyümüz xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir. Bu iki növ birləşmə arasındakı ən əsas fərq ondan ibarətdir ki, hikmətli sözlər yazılı ədəbiyyata mənsub olduğu halda, atalar sözü xalq ədəbiyyatına mənsub olur və mənşəyi məlum olmur.

Atalar sözü müəyyən ibrotamiz fikirləri bir məfhum kimi qısa, obrazlı, bitkin şəkildə ifadə edir; məsələn:

Hesab var dinar-dinar

Bəxşiş var xalvar-xalvar;

Uşağa buyur, dalınca yüyür;

Yaman yiyənin olsun, yaman deyəninin olmasın və s.

Bu misallarda birinci atalar sözü haqq-hesabda düzgün olmağı, ikinci atalar sözü işi onu yerinə yetirə bilənə buyurmağı, üçüncü atalar sözü qeybət etməməyi təbliğ edir.

§115. Atalar sözü xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və ən zəngin janrlarından biridir. Atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən bir dövrün möhüsu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Məsələn, *Hər oxuyan Molla Pənah olmaz* zərbi-məsəli bu cəhətdən maraqlıdır. Azərbaycan xalqının böyük şairi Molla Pənah Vaqiflə bağlı yaranan zərbi-məsəli, müxtəlif şəkildə şərh edirlər. Ə.Haqverdiyev hekayələrinin birində yazır: "...Amma şöhər camaatının əksəri Xəlifəli ocağına gedir, hətta belə də rəvayət var:

İlin axır çərşənbəsində, yəni Novruz bayramından bir neçə gün qabaq Molla Pənah Vaqif özünün Saatlı məhəlləsində vəqə məktəbində oyləşib Şuşa şəhəri əhalisinin balalarına dərs verirdi. Bir də baxdı ki, məktəbin qabağında böyük bir izdiham gedir: qabaqda əlağaclı fərxaşlar camaatı o yan-bu yana qovurlar. Bir nəfər şəxs əlində gümüş qolyan, yanında birisi əlində bir manqal dolusu köz, əlavə neçə faxir geyinmiş adamlar. Xülasə, bir padşah cəlalı. Vaqif bu vəqənin nə olduğunu xəbər alanda deyirlər ki, bəş Qarabağ xanı İbrahim xan Xəlifəli ocağına çillosini kəsdirməyə gedir. Vaqif orada nə fikrə gədirsə, götürüb bir şeir yazıb, xana göndərir:

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,

Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.

Xanın şeirdən çox xoşu gəlir, Vaqifi yanına aparır. Vaqifin ağılına, kamalına, şeirin danışlarına bənd olub, onu həmişəlik yanında

saxlayıb, ən qəribə vəzirlik mənsəbini verir. Odur ki, Qarabağda xanlıq İbrahim xan etməyib, Molla Pənah Vaqif edirdi. Ona görə də deyiblər: "Hər oxuyan Molla Pənah olmas!"

Demək olar ki, bütün atalar sözü həyatı hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu, öz mənsəyindən uzaqlaşdıqca abstraklaşır, ümumiləşir və öz haqiqi mənasını tamamilə itirir.

Atalar sözləri xalqımızın inkişaf tarixini öyrənmək üçün mötəbər mənbələrdən birini təşkil edir. Çünki onların içərisində xalqımızın qədim dövrlərdən başlamış indiyə qədər məişətinin bütün sahələrinə aid atalar sözlərinə təsadüf etmək mümkündür.

ZƏRBI-MƏSƏLLƏR

§116. Zərbi-məsəllər bəzən sadəcə məsəllər də adlanır. Öz mənası və qrammatik quruluşu etibarilə atalar sözüne çox yaxındır. Hətta onları bir-birindən ayırmaq belə çətin olur. Zərbi-məsəllərdə, atalar sözündən fərqli olaraq, fikir nisbətən daha tam şəkildə ifadə olunur və nəticə çıxarılır. Bundan başqa, zərbi-məsəllər müəyyən hədəfi güdür, bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətini göstərmək üçün işlədilir, məsələn:

*Bağda ərik var idi,
Salamməleyk var idi.
Bağdan ərik qurtardı,
Salamməleyk qurtardı.*

Dəyirman xoruzuna oxşayır.

Ala itdən məşhurdur.

Gəldi qaşın qayırsın, vurdı gözün çıxartdı və s.

§117. Atalar sözü və zərbi-məsəllərin bədi ədəbiyyatda iki şəkildə işləndiyini görürük:

1. Atalar sözü ilə bədi ədəbiyyatda işlənmiş onun forması arasında müəyyən fərq olur. Belə hallarda yazıçının mövcud olan

atalar sözündən istifadə etdiyini, yaxud atalar sözüünün yazıçının ifadəsindən törədiyini müəyyən etmək çətin olur. Bu haqda qəti fikir söyləmək üçün şifahi ədəbiyyata aid abidələri nəzərdən keçirmək lazım gəlir ki, belə abidələrə də az-az təsadüf edilir. Belə bir vəziyyət ən çox klassik ədəbiyyatımızda işlənmiş atalar sözüne aiddir.

2. Atalar sözü ilə onun bədi ədəbiyyatda işlənmiş forması arasında fərq olmur. Məsələn, N.Vəzirova işlənmiş *Daldan atılan daş topuğa dəyər; Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük; Adı var, özü yox; Nə akarsən, onu da biçərsən* atalar sözü, Ə.Haqqverdiyevdə işlənmiş *Qaz vur, qazan doldur; Bu dünya beş gündür, beşi də qara.* Ü.Hacıbəyovda işlənmiş *O olmasın, bu olsun* atalar sözü, yaxud müasir yazıçılarımızda işlənən bir çox atalar sözləri buna misal ola bilər.

9. LEKSİKOQRAFİYA

§118. Leksikoqrafiya (latınca olub *lexikos* – lüğət və *grapha* – yazırm deməkdir) lüğətlərin tərtibi və tədqiqi məsələləri ilə məşğul olan dilçiliyin bir şöbəsidir.

Dilimizdə leksikoqrafiya əvəzinə çox zaman *lüğətçilik* termini də işlədilir.

Leksikoqrafiyanın əsas məqsədi və vəzifəsi hər hansı bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri, eyni zamanda frazeoloji vahidlərini yığıb sistemə salmaq, onların törəməsini, mənsubiyyətini, mənalarnı izah etməkdən ibarətdir.

Dil mədəniyyətinə, zəngin dilə yiyələnmək, sözləri danışmada dürüst və düzgün işlətmək üçün xalqın mədəni səviyyəsində, elm və texnikanın inkişafında böyük rol oynayan ünsiyyət vasitəsinin tikinti materialı və əsası olan sözlərə, söz ehtiyatına yiyələnmək zəruridir. Lüğətçilik məhz belə bir ehtiyacın nəticəsində meydana çıxmışdır.

§119. Söz ehtiyatı kasıb olan adam öz fikrini istər şifahi və istərsə də yazılı şəkildə aydın ifadə edə bilməz, qurduğu cümlələr quru və sistemiz olar. Bu da nəticədə insanlar arasında ünsiyyətin əmələ gəlməsinə, onların bir-birini başa düşməsinə əngəl törədə bilər, təfəkkür fəaliyyətində, şüurun normal inkişafına mane olar.

İnsan nə qədər mədəni, savadlı olursa olsun fərqi yoxdur, bir dilin lüğət tərkibində mövcud olan bütün sözləri bilə bilməz. Hər

hansı bir ixtisas sahibinin öz iş fəaliyyəti ilə əlaqədar bu və digər sözləri – terminləri, ifadələri öyrənməyə ehtiyacı vardır. Bunun üçün lazım olan məxəzlərə müraciət etməli olur ki, bu məxəzlərin ən başlıcası lüğətlərdən ibarətdir.

Dilimizdə lüğət sözünün iki mənası vardır: 1) ümumiyyətlə, dildə olan sözlərin məcmusu; 2) hər hansı bir məqsədlə seçilmiş sözlərin əlifba sırası ilə düzülüşü və onların məqsəduyğun şəkildə izahı.

Bunlardan ikincisi mənada işlədilən lüğət leksikoqrafiyanın əsas obyektini təşkil edir.

§120. Hər hansı bir dilin lüğətlərinin tərtibində bir prinsip olaraq o dilin əlifba sırasına riayət edilir. Daha doğrusu, lüğət tərtibi üçün seçilmiş sözlər əlifba sırası ilə düzülür. Belə bir prosedə əvvəlcə sözün birinci səsi, sonra ikinci, üçüncü, dördüncü və s. nəzərə alınır. Məsələn, quruluş etibarilə *abadanlaşmaq* sözü *abadanlaşdırmaq* sözündən sadə olsa da lüğət tərtibində *abadanlaşdırmaq* sözü *abadanlaşmaq* sözündən sonra gəlir, çünki bu sözlərin hətta onuncu səsi olan *d* səsi əlifba sırasında *m* səsindən əvvəl gəlir. Bunun kimi lüğətdə *daima* sözü *daimi* sözündən əvvəl olmalıdır. Çünki bunların beşinci hərfi olan *a* əlifba sırasında *i* hərfindən əvvəldir. *Güzəşt* sözü *güzgü* sözündən əvvəl olmalıdır. Çünki əlifba sırasında *ə* hərfi *g* hərfindən əvvəl gəlir. Bu cəhətdən orfoqrafiya lüğətində verilmiş aşağıdakı parçaya diqqət edin:

<i>Avtol</i>	<i>Avtomatizm</i>
<i>Avtomaşın</i>	<i>Avtomatlaşdırma</i>
<i>Avtomat</i>	<i>Avtomatlaşdırmaq</i>
<i>Avtomatçı</i>	<i>Avtomatlaşmaq</i>
<i>Avtomatik</i>	və s.

Lüğətlərin bu ümumi tərtib prinsiplərindən başqa, tərtib olunan lüğətin məqsədindən, xarakterindən asılı olaraq, hər lüğət növünün özünə görə xüsusi tərtib prinsipi vardır.

§121. Lüğətlərin növləri. Bu və ya digər dilin sözlərini özündə əks etdirən lüğətlər ümumi səciyyəsinə görə, ilk növbədə, iki böyük qrupa ayrılır: birincisi, ensiklopedik lüğətlərdir ki, bunlara dilimizdə *qamus* da deyilir, ikincisi isə, filoloji lüğətlər adlanır.

Ensiklopedik lüğətlərdə insan cəmiyyətində müəyyən rol oynayan insanlar, əşya, hadisələr və s. haqqında məlumat verilir və şərh

edilir. Filoloji lüğətlərdə isə sözlər və onların mənalari haqqında izahat verilir.

Ensiklopedik lüğətlərin özləri də məqsədlərindən asılı olaraq, müxtəlif olur. Məsələn, rus dilində mövcud olan “Böyük Sovet Ensiklopediyası”, “Kiçik Sovet Ensiklopediyası”, “Ədəbiyyat Ensiklopediyası”, “Pedaqoji Ensiklopediya”, “Uşaq Ensiklopediyası”, Şəmsəddin Samininin “Qamusı-türki” və “Qamusı-ələm”i buna misal ola bilər.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının nəşri Azərbaycan mədəniyyəti tarixində böyük hadisədir.

§122. Öz xüsusiyyətlərinə görə, filoloji lüğətlərin də növləri çoxdur. Bunlar, əvvəllən bərdilliyi və çoxdilliyi lüğətlər olmaq üzrə iki qismə ayrılır. Bərdilli lüğətlərdə həmin dilin sözləri müxtəlif cəhətdən şərh edilir. Belə lüğətlərə etimoloji lüğəti, izahlı lüğəti, dialektoloji lüğəti, orfoqrafiya, sinonimlər, omonimlər, antonimlər lüğətlərini, terminoloji, alimna sözlər və frazeoloji lüğətlərini misal göstərmək olar.

Çoxdilliyi lüğətlərə tərcümə lüğətləri də deyilir. Belə lüğətlər iki və daha çoxdilliyi ola bildiyi kimi, lüğətin tərtibində birinci dilin iştrakına görə də fərqlənir. Bunlara “Rusca-azərbaycanca”, “Azərbaycanca-rusca”, “Rusca-İngiliscə”, “İngiliscə-rusca”, “Farsca-rusca-azərbaycanca” və s. lüğətlər misal ola bilər.

TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİKOQRAFIYASI TARİXİNDƏN

§123. Türk dilləri leksikoqrafiyası qədim bir tarixə malikdir. Bu dillərin lüğətçiliyinə aid ilk nümunə olaraq türk xalqlarının XI əsr dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən Mahmud Kaşğarinin “Divanilüğət-it türk” əsərini göstərmək olar. Burada o zamankı türk tayfalarının dil materialı verilir. Öz quruluşu etibarilə həmin lüğət izahlı lüğət olub, dilin filoloji lüğətləri sırasına daxildir. Bu lüğət eyni zamanda, tarixi-müqayisəli dilçiliyin ilk nümunəsi sayılır. Burada bu və ya digər sözün müxtəlif türk dillərində necə işlədilməsi göstərilmişdir.

Əsər ərəbcə yazılmışdır. Lüğət türk dilinə Bəsim Atalay tərəfindən tərcümə edilərək 1939-1943-cü illərdə Ankarada çapdan çıxmış və S.M.Mütəllibovun tərcüməsi ilə 1960-1963-cü illərdə Əzbək dilində Daşkənddə nəşr edilmişdir. Azərbaycan dilində 2006-cı ildə çap olunub.

"Divani-lügət-it türk" üç cildən ibarətdir. Hər cildə əvvəlcə adlardan, sonra isə fərdlərdən bəhs edilir. Burada sözlər ərəb dili lügətləri kimi, tərkibində iştirak edən samitlərin miqdarına görə əlifba sırası ilə düzülür (məsələn, ikisəslil, üçsəslil, dördsəslil və s. sözlər). Sözlərin müxtəlif türk qəbilələrində, tayfalarında işlənmə formaları göstərilir və buna aid misallar verilir.

§124. Lügətçilik tariximizin ikinci gözəl nümunəsi İbni-Mühənnanın "Kitabi-maəcmui-tərcümani-türki, farsı və moğili" əsəridir. XIII əsrdə yazılmış olan bu əsər çoxdillilə tərcümə lügətlər sırasına daxildir. Professor B.Çobanzadə həmin lügətin türk dili hissəsinin Azərbaycan dili materialı olduğunu göstərmiş və bu lügətin şərhinə aid yirmə çap vərəqi həcmində əsər yazmışdır (əsər nəşr edilməmişdir).

XII əsrdə Əl-Zəməhşəri tərəfindən tərtib edilmiş olan "Müqəddimat al-ədəb" adlı lügət, ərəb lügəti olsa da, burada fars, türk və moqol dillərində sözlərin tərcüməsi verildiyindən onun türk dilinə aid ümumi bir bağlılığı vardır. Bu lügət də çoxdillilə lügətlərdən sayılır.

XV əsrdə məşhur özbək şairi Əlişir Novainin "Mühakimətül-lügəteyn" adlı fars-türk lügəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada müəllif sözlərin sinonim qruplarına, omonim mənalarına çox fikir vermişdir.

XV və XIX əsrlər arasında türk dillərinə aid bir sıra lügətlər tərtib edilmişdir. Lakin bütün bu lügətlər öz mahiyyəti etibarilə adları çəkilmiş lügətlərdən irəli getməmişdir.

§125. Rusiyada türk dillərinə aid lügətlər üzərində iş və onların nəşri XIX əsrdən başlanır. 1864-cü ildə L.M.Lazarevin "Типучко-татарско-русский словарь" adlı lügəti nəşr edilir.

İki dil üzrə tərcümə lügəti olan bu əsərin başlanğıcında türk dilinə aid qısa qrammatik məlumat verilir. Lügət hissəsi isə, təxminən, 10000 sözü əhatə edir. Lügətin qiymətli cəhəti onun türkdən rusçaya tərcümə şəklində verilməsidir. Burada əks etdirilmiş olan türk sözləri Azərbaycan dili sözləri ilə, demək olar ki, tam ortaqlıq təşkil edir. Müəllif, haqlı olaraq, müqəddimədə qeyd edir ki, lügət türk-tatar, Krım, Həştərxan, Azərbaycan türklərinin dilini öyrənmək istəyənlərə kömək edə bilər.

§126. Türk dilinə lügətçiliyinə aid ikinci əsər Ləzar Budaqovun 1869-1871-ci illərdə nəşr etdirdiyi ikicildlik "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" adlı əsəridir. Bu lügət təxminən

12 000 sözü əhatə edir. Burada sözlərin müxtəlif türk (Azərbaycan, Cığatay (özbək), qazax, başqırd, qırğız, Krım tatarları, qumuq, noqay, tatar, türk, türkmən, uyğur) dillərində necə işləndiyi göstərilir. Lakin bu müqayisə sisteməlik bir xarakterə malik deyil. Belə ki, sözlün, əksər hallarda bir dildə, çox az hallarda isə iki və bəzən də üç və ya dörd dildə işlənmə nümunəsi verilir. Bundan başqa, burada türk dillərində (ərəb, fars, moqol, hind, yunan) işlənmə başqa dillərə məxsus sözlərin mənsubiyyəti də göstərilir.

Bəzi sözlərin müxtəlif mənaları, izahlı lügətdə olduğu kimi, mətni içərisində frazeoloji birləşmələrdə işlənməsi ilə izah edilir.

Ləzar Budaqovun həmin lügəti müasir dövrdə də öz qiymətini itirməmişdir. Hər hansı bir türk dili leksikası üzərində tədqiqat aparılanlar üçün bir mənbə ola bilər.

§127. Türk dillərinin lügət tərkibini öyrənmək işində, ən yaxşı mənbə V.V.Radlovun səkkiz kitabdan ibarət dördcildlik "Опыт словаря тюркских наречий" əsəridir ki, 1893-1911-ci illərdə nəşr edilmişdir. Bu əsər indiyə qədər türk dillərinə aid lügət əsərləri içərisində türk dillərinin lügət ehtiyatını öz zənginliyi ilə əhatə edən ən mükəmməl əsərlərdən biri olaraq qalır.

Əsərin lügət hissəsinə Azərbaycan, Altay, başqırd, Cığatay (özbək), tatar, qırğız, Krım tatarları, türk, şor, uyğur, yakut və s. dillərindən, onların müxtəlif dialekt və şivələrindən alınmış 70 mindən artıq söz və variantları daxil edilmişdir. Burada sözlərin izahı ilə birlikdə, onun geniş şəkildə müxtəlif türk dillərində işlənmə variantları və düzəltmə sözlərin etimologiyası, gəlmə sözlərin isə hansı dildən gəldiyi göstərilir. Sözlərə aid izahat əvvəlcə rus, sonra alman dilində verilir.

1887-ci ildə Bombay şəhərində Məhəmməd Hüseyn Təbrizinin "Bürhani-qate" adlı lügəti nəşr olunur. İki cildən ibarət olan bu lügət əslində farsca izahlı lügət olsa da, burada bir çox türk sözlərinin izahı öz əksini tapmışdır.

Göstərilən bütün bu lügətlər bilavasitə Azərbaycan dilinə aid olmasa da, bir tərəfdən, burada başqa türk dilləri sözləri ilə yanaşı Azərbaycan dilinə məxsus söz və ifadələr, digər tərəfdən qohum dillərin ortaq sözləri verildiyindən Azərbaycan lügətçiliyi üçün də əhəmiyyətli və onun inkişafında ad rol oynamışdır.

§128. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan lügətçiliyi xüsusi bir sahə kimi inkişaf etməyə və qol-budaq atmağa başlayır.

Azərbaycan dilinə aid Azərbaycanda nəşr edilən ilk lüğətlər məzmun və quruluşu etibarilə bir qədər bəsit şəkildə olsalar da, ancaq төrcümө lüğətləri xarakterini daşıyasalar da lüğətçilik tarixi baxımından çox qiymətlidir.

1902-ci ildə S.M.Qənzadənin "Lüğəti-rusi və müsəlmani" adı ilə, "Самоучитель" dərsliyinə əlavə olaraq, 2000-ə yaxın sözü əhatə edən "Rusca-azərbaycanca" lüğəti nəşr edilir. Sonralar bir neçə dəfə "Rusca-azərbaycanca" lüğəti çapdan çıxır.

§129. 1907-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun "Türki-rusi və rusi-türki lüğəti" nəşr edilir. Lüğət, əsasən, qəzet oxuyanlara kömək məqsədilə tərtib edilmiş və iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə "Türki-rusi" adlanır və burada 1000-dən çox söz verilir. İkinci hissə "Rusi-türki" adlanır və 600-ə qədər sözü əhatə edir.

Lüğət həcmi və leksik tərkibi etibarilə kiçik olduğuna baxmayaraq, lüğətçilik tariximizdə mühüm yer tutur. Lüğətin hər iki hissəsində verilən sözlər ictimai-siyasi terminlərdən ibarətdir. Bunun birinci hissəsi, türkcədən rusçaya төrcümөdөн çox, bir növ, izahlı lüğət xarakterini daşıyır; məsələn:

İТТІНАМНАМӘ (*ərəb. far.*) – *Bir töhmət və ya cinayət üstə tutulmuş adam haqqında məhkəməyə verilən təqsir kağıdı (обвинительный акт).*

İDARӘ (*ərəb.*) 1. *Dövlət işlərinin idarəedilməsi. Правление və s.*
2. *Dolandırma. Администрация, управление.*
3. *Daıra: rəsmi bir iş və ya bir şirkət və s. Тəhrirat otağı, yazıxana. Комтора, редакция и т.д., учреждение.*

Lüğətin ikinci hissəsi, rusçadan azərbaycançaya төrcümөdөн çox, yaxşı bir termin lüğətini xatırladır; məsələn:

Офицер – zabıt

Официальный – rəsmi

Охранное отделение – mühafizə şöbəsi və s.

§130. 1912-ci ildə Qarabəy Qarabəyovun "Qamusı-rusi" adı ilə 60 səhifəlik və 240 səhifəlik iki lüğəti nəşr edilir. İzahlı hissəsində yazılmış "Türkcədən rusçaya mükəmməl lüğət" sözləri göstərir ki, bunlar əslində türkcə-rusca lüğətlərdən ibarət olub, biri kiçik və o biri nisbətən böyük həcmdə çapdan çıxmışdır.

1914-cü ildə yenə həmin müəllifin "Türkcədən rusçaya lüğət" adı əsəri çap edilir. İzahatə göstərilir ki, "Əslə türkcə kəlmələrlə bərabər türk lisanında istemal edilən ümumi ərəbi və fars kəlmələri və ülm və fündada işlənen xüsusi istilahları həvidir".

Bələ bir dəbdəbəli izahatın verildiyinə baxmayaraq, bu lüğət öz məzmun dərinliyi və quruluşuna görə, Üzeyir Hacıbəyovun lüğətdən aşağı səviyyədə durur. Lüğətin üzərindəki "üçüncü təb" qeydi göstərir ki, bu lüğət onun əvvəlki lüğətlərinin yenidən nəşridir.

§131. Azərbaycanda leksikoqrafiya işləri get-gedə inkişaf etmişdir. İndiyə qədər dilimizdə müxtəlif tipli çoxlu lüğət nəşr edilmişdir. Lüğətçilik üzrə aparılan işlər intensiv şəkildə davam edir. Bunun noticisidir ki, on cıldən ibarət Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası çap olunmuşdur.

Başqa lüğət növlərinin nəşri sahəsində də xeyli iş görülmüşdür.

Tөrcümө lüğətləri

§132. S.M.Qənzadənin 1922-ci ildə çapdan çıxmış "Rusca-türkcə lüğət"i bu sahədə atılmış birinci addım olur. Lakin onun bu lüğəti əvvəlki lüğətlərin təkmilləşmiş 6-cı nəşri sayılır. Lüğətdə, təxminən 12 min söz verilmişdir. Buna baxmayaraq, S.M.Qənzadənin bu lüğəti istər rus mətni və istərsə də azərbaycanca төrcümөsi etibarilə və müasir ədəbi dil qaydaları baxımından olduqca bəsit bir şəkildə tərtib edilmişdir. Burada rus dilində fəal olan bir çox sözlər verilmədiyini halda, çox az işlənen və ya arxaikləşmiş sözlərə təsadüf edilir. Tөrcümөdə dəqiqlik gözlənilmir. Məsələn, *sazan* sözü төrcümөdə *bir növ balıq* deyə verilir. *Словосочетание* mübahisə, sözləşmə, bəhs etmə, bəhsləşmə olduğu halda *hərcəkuluq* deyə төrcümө edilir və s.

1926-cı ildən sonra leksikoqrafiya sahəsində ciddi iş başlanır. Bələ ki, təcrübə ancaq Azərbaycan və rus dillərinə aid төrcümө lüğətləri üzərində deyil, müxtəlif tipli lüğətlərin tərtibi üzərində də aparılır. Bununla bələ, төrcümө lüğətləri əsas diqqət mərkəzində durur.

§133. *Rusca-azərbaycanca lüğətlər.* 1928-1929-cu illərdə Ruhulla Axundovun redaktəsi ilə kollektiv tərtibindən tərtib edilən ikicildlik "Rusca-türkcə lüğət" çapdan çıxır. Təxminən 60 min sözü əhatə edən bu lüğət söz seçimi, izahı və ədəbi dil qaydalarının

gözlənilməsi baxımından ilk mükəmməl tərcümə lüğətlərindən biri olub, hələ də öz qiymətini itirməmişdir. Lüğətin tərcüməsi latın və ərəb hərfli ilə verilmişdir.

1940-1946-cı illərdə H.Hüseynovun redaktəsi ilə dördcildlik "Rusca-azərbaycanca lüğət" nəşr edilir. Yüz minə yaxın sözü əhatə edən bu lüğətin tərtibində xalqımızın mədəni səviyyəsinin getdikcə artan tələbləri və geniş ixtisas sahələri nəzərə alınmışdır. Burada sözlərin tərcüməsi daha ətraflı verilmiş və dilimizin sinonimlər sistemindən səmərəli istifadə edilmişdir. Bundan başqa, sözün rus dilindəki çoxmənalılıq, eyni zamanda omonimliyi də nəzərdə tutulmuşdur; məsələn:

ВАЛИТЬ¹ 1) *yərə tökmək/yıxmaq*; 2) *bir-birinin üstünə hər nə cür oldu tökmək*; 3) *özgəsinin üstünə yıxmaq*.

ВАЛИТЬ² 1) *izdihamla, kütlə ilə gəlmək, getmək*; 2) *yığınla, qucaq-qucaq çıxmaq*; 3) *topa ilə gəlmək, topa-topa yağmaq* (qar haqqında).

Bu lüğət SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

§134. 1941-1951 və 1955-ci illərdə, müxtəlif həcmdə və müxtəlif məqsədlərlə, bircildlik "Rusca-azərbaycanca" müxtəsər lüğətlər buraxılır.

Sonralar 1956-1959-cu illərdə Ə.H.Orucov, S.A.Məlikov və A.Ə.Əfəndiyevın redaktəsi ilə dördcildlik lüğətin yenidən işlənilməsi təkmilləşdirilmiş yeni nəşri kimi böyük formatlı ikicildlik "Rusca-azərbaycanca lüğət" çap edilir.

Lüğətdə 87 min söz işlədilsə də, söz seçimi, ifadə zənginliyi, tərcümədə izahat dürüstlüyü, rus hissəsində çoxmənalılıq, omonimlik, Azərbaycan hissəsində sinonimliyin geniş tətbiqi cəhətdən bu lüğət dördcildlik lüğətdən xeyli təkmildir. Burada bəzi qrammatik izahat da verilmişdir. Məsələn, dördcildlikdən verdiyimiz misalları burada nəzərdən keçirək:

ВАЛИТЬ¹ несов. 1) *yərə tökmək*; 2) *yərə yıxmaq, yərə sərmək*; 3) *necə gəldi tökmək, bir-birinin üstünə tökmək*; 4) *atmaq, yıxmaq; вахушь свою вину на другого – öz günahını özgəsinin üstünə atmaq* (yıxmaq).

ВАЛИТЬ² несов. 1) *tökülüüb gəlmək, axışıb gəlmək, tökülüşüb gəlmək* (getmək); 2) *topa ilə gəlmək, topa-topa yağmaq* (qar).

§135. 1971-ci ildən başlayaraq, "Rusca-azərbaycanca lüğət" in üçüncü nəşri buraxılır. Bu nəşrdə lüğət üç cildə verilir. Birinci cildin Azərbaycan Dilçilik İnstitutu tərəfindən verilən izahatında deyilir: Bu lüğət 1956-1959-cu illərdə çıxmış ikicildlik "Rusca-azərbaycanca lüğət" in təkmilləşdirilməsi və qismən təzəldilmiş yeni nəşridir. Lüğətin II cildi 1975 və III cildi isə 1978-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Son dövrlər bir çox xalqların dillərinə aid lüğətlər çoxalmışdır. Bu sıraya ingilis, fransız, alman, ispan və s. dillərlə Azərbaycan dili lüğətlərini misal göstərmək olar.

§136. *Azərbaycanca-rusca lüğətlər*. Belə lüğətlərin nəşrinə əsasən, 1939-cu ildən başlanılır və həmin ildə müxtəlif həcmdə, müxtəlif məqsədlər güdən "Azərbaycanca-rusca" üç lüğət çapdan çıxır. 1941-ci ildə "Azərbaycanca-rusca lüğət" təkmilləşdirilmiş şəkildə ikinci dəfə nəşr edilir. Bu lüğət 17 min sözü əhatə edir. Dilimizin sözlərində omonimlik, çoxmənalılıq və sinonimlik məsələlərinə burada xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bununla belə, lüğətdə dəqiq olmayan ifadə, tərcümə və izahatlarla tez-tez təsadüf edilir. Tərtibindən uzun bir müddət keçdiyinə baxmayaraq, hələ də ondan bu sahədə olan yeganə məxəz kimi istifadə edilir.

1951-ci ildə orta məktəblər üçün bu lüğət ixtisar edilmiş və qismən düzəldilmiş şəkildə nəşr edilmişdir.

1965-ci ildə "Azərənş" tərəfindən X.Ə.Əzizbəyovun "Azərbaycanca-rusca lüğət" i nəşr edilir. İçərisində 23 minə yaxın söz olduğuna baxmayaraq, həmin lüğət öz səviyyəsi etibarilə 1941-ci ildə nəşr edilmiş lüğətdən qat-qat aşağı səviyyədə durur və bəsit bir səciyyə daşıyır. Bu sahədə ən mükəmməl lüğət M.T. Tağıyevın rəhbərliyiylə hazırlanmış dörd cildlik Azərbaycanca-rusca lüğətidir.

§137. Üçdillik lüğətlərdən müxtəsər və ibtidai şəkildə 1944-cü ildə "Rusca-farsca-azərbaycanca" və 1945-ci ildə "Müxtəsər farsca-rusca-azərbaycanca" lüğətlər çap edilir.

Azərbaycanda tərcümə lüğətlərindən 1956-cı ildə Z.S. İbrahimoğlu "İngiliscə-azərbaycanca məktəb lüğəti" nəşr edilmişdir. Təxminən 4 minə yaxın söz və ifadəni əhatə edən bu lüğət Avropa dillərini öyrənmək məqsədilə tərtib edilmiş ilk lüğət əsəridir.

Birdilli filoloji lüğətlər

Tərcümə lüğətlərindən başqa dilimizə aid bir sıra birdilli filoloji lüğətlər də nəşr edilmişdir.

§138. Orfoqrafiya lüğəti. Dilimizə aid birinci orfoqrafiya lüğəti ("İmla lüğəti") 1929-cı ildə çapdan çıxmışdır. O dövrün latın qrafikası əsasında olan əlifbamızın və ədəbi dilimizin tələblərinə uyğun professor Vəli Xulifunun tərtib etdiyi bu lüğət, rus qrafikası əsasında əlifba qəbul edilənə qədər mötəbər bir mənbə olaraq qalırdı.

Yeni əlifbanın qəbulu və ədəbi dilimizin inkişafı ilə əlaqədar 1940-cı ildə yeni "Orfoqrafiya lüğəti" nəşr edilir. Təxminən 21 mindən artıq söz və termin əhatə edən bu lüğət SSRİ EA Azərbaycan filialının Ədəbiyyat və Dil İnstitutu əməkdaşları Ə.Babazadə, D.Quliyev, Y.Əliyev, C.Əfəndiyev tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ədəbi dilimizin getdikcə inkişafı onun orfoqrafiyası qarşısında yeni tələblər qoyur və o yenidən müzakirə edilərək dəqiqləşdirilir. Bunun nəticəsində Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutu 1940-cı ildə nəşr edilmiş "Orfoqrafiya lüğəti" əsasında 40 minə yaxın sözdən ibarət yeni "Orfoqrafiya lüğəti" tərtib edir. Həmin lüğət R.Rüstəmovun redaktəsi ilə 1960-cı ildə nəşr edilir. 1975-ci ildə orfoqrafiya lüğətinin artırılması və təkmilləşdirilməsi üçüncü nəşri buraxılır. Bu nəşrdə sözlərin sayı 58 mindir. Dördüncü "Orfoqrafiya lüğəti" isə 2004-cü ildə nəşr edilmişdir. Həmin lüğət AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Lüğət şöbəsində hazırlanmış və buradək sözlərin sayı 80 minə çatdırılmışdır. Bu nəşrin ön sözünün müəllifi və redaktoru filologiya elmlər doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü Ağamusa Axundovdur.

§139. Alınma sözlər lüğəti. Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutu hələ çoxdan alınma sözlər lüğətinin tərtibinə başlamışdır. Bu lüğətin "A" hərfi 1947-ci ildə Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutu Əsərlərinin I cildində çap olunur.

Dilimizdə işlənən tokca ərəb-fars dillərinin sözlərini deyil, eyni zamanda Avropa dillərinə məxsus sözləri də özündə əks etdirəcək bu lüğətin nəşrinə ciddi hazırlıq işi aparılır.

1960-cı ildə 6 min sözlük "Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti" nəşr edilmişdir. Bu lüğətdə əsas etibarilə klassiklərimizin orta məktəb proqramlarına daxil edilmiş

əsərlərində təsadüf edilən söz və qismən də ifadələr verilmişdir. Bu lüğət, kiçik həcmdə olsa da, ədəbi dilimizdə işlənən ərəb və fars sözlərinin mənasını öyrənmək işinə xidmət edən ilk mənbə olaraq qalır. Lüğət BDU tərəfindən buraxılmışdır. Lüğəti S.Cəfərov, İ.Hacıyev, H.Mirzəzadə və C.Bağirov tərtib etmişlər. 1966-cı ildə Azərbaycan SSR EA Dilçilik İnstitutu tərəfindən Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb-fars sözlərini daha geniş miqyasda əhatə edən "Ərəb və fars sözləri lüğəti" nəşr edilmişdir.

1981-ci ildə əsasən rus və Avropa dillərindən gələn sözləri əhatə edən təxminən 12 min sözdən ibarət cənubi sözlər lüğəti nəşr edilmişdir. Həmin lüğət professor S.Cəfərov, dosent A.Qarayev və müəllim K.Cəfərova tərəfindən tərtib edilmişdir.

§140. İzahlı lüğət. Dilimizin izahlı lüğətinin tərtibinə hələ çoxdan başlanmışdır. Bu lüğət 60 min sözü əhatə edir və 4 cilddən ibarətdir. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin birinci cildi 1966, ikinci cildi 1980, üçüncü cildi 1983, dördüncü cildi isə 1987-ci ildə nəşr edilmişdir. Daha sonra üçcildlik (1997, 1999, 2000-ci illər), 2005-ci ildə isə filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü Ağamusa Axundovun "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" (bircildlik) çap olunub. Bu lüğət əvvəlki izahlı lüğətlərə düşməmiş sözlərə aiddir.

§141. Dialektoloji lüğət. Dilimizin dialekt və şivələrinə aid sözlərin toplanmasına hələ 1926-cı ildən başlanmışdır. Azərbaycan tədqiq və tələbbə cəmiyyəti tərəfindən toplanmış sözlərin A-Q hərflərini əhatə edən hissəsi ancaq iki kitabçada (1930-1931-ci illərdə) nəşr edilmişdir.

Son zamanlar Azərbaycan dialektologiyası çox inkişaf etmişdir. Dilimizin bir çox dialekt və şivələri tədqiq edilmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən bir cildən ibarət "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti" 1964-cü ildə nəşr edilmişdir. Lüğətə 6 mindən artıq söz daxil edilmiş, bunların hansı rayonlarda işləndiyi göstərilmiş və buna aid misallar verilmişdir.

Lüğətdə, eyni zamanda, sözlərin rusca tərcüməsi verilmişdir ki, bu onu bir növ, tərcümə lüğətləri tipinə yaxınlaşdırır. Lüğət R.Ə.Rüstəmovun, M.Ş.Şirəliyevin redaktəsi ilə çapdan çıxmışdır. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dialektologiya şöbəsi yeni üçcildlik dialektoloji lüğəti hazırlamış, onun I cildi nəşr edilmişdir.

Omonim, antonim və sinonim sözlərin lüğəti

§142. Dilin məzmun və şəkil etibarilə fərqlənən söz qruplarını, eləcə də bu cəhətdən dilin zənginliyini öyrənmək baxımından belə lüğətlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Omonim sözlər lüğəti, öz xüsusiyyəti etibarilə, bir növ izahlı lüğətə oxşayır. Belə ki, burada dilimizdə işlənən omonim sözlərin əlifba sırası ilə mənalari izah edilir; məsələn:

ALİŞMA I (isim) – *yandırılma zamanı ocağın və ya bir şeyin alovlanma prosesi (ocaq alışdı).*

ALİŞMA II (isim) – *bir neçə adam tərəfindən ortaqlı alınmış bir heyvanın (mal və ya qoyun) onların arasında bərabər hissələrə bölünməsi.*

1976-cı ildə prof. S.Cəfərov, dos. M.Qiyasbəyli və müəllim K.Cəfərova tərəfindən on çap vərəqi həcmində Azərbaycan dilində omonimləşmə və omonimlər lüğəti tərtib edilmişdir. Lüğət müasir ədəbi dilimizdə işlənən bütün omonimləri və omoqrafları əhatə edir. Burada söz ilə şəkilçilərin, eləcə də şəkilçilərin omonimliyi də göstərilmişdir.

“Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti” (1981) H.Həsənov tərəfindən də yazılmışdır.

§143. Antonim sözlər lüğətində isə sözlərin ancaq bir-birinə zidd olan mənalari izah edilir; məsələn:

ATMAQ (fel) – *bir şeyin müəyyən istiqamətdə subyektədən uzaqlaşdırılması (uşaq topu atır).*

TUTMAQ (fel) – *kanardan atılmış bir şeyin subyekt tərəfindən müəyyən vasitə ilə ələ keçirilməsi.*

GÜNDÜZ (isim) – *bir sutkanın Günəşin çıxıb batana qədər olan hissəsi.*

GECƏ (isim) – *bir sutkanın Günəşin batıb çıxana qədər olan hissəsi.*

§144. Sinonim sözlər lüğəti hər iki lüğətə nisbətən dildə daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu lüğətdə sinonim sözlərin ədəbi

dildə işlənən bütün məna xüsusiyyətləri əks etdirilir və ədəbi dildən buna aid misallar verilir; məsələn:

Saziş   Müqavilə/Pakt   Bağlaşma

Bu sözlər ən azı iki tərəfin qarşılıqlı fəaliyyəti üçün bağlanan, onların hüquqlarını müəyyənləşdirən yazılı bir öhdəlik mənasında işlədilir. Bununla belə, öz mənalari etibarilə bu sözlər arasında müəyyən bir fərq vardır.

Müqavilə – geniş mənada iki tərəf – dövlətlər, idarələr, vətəndaşlar, həm də vətəndaşlarla dövlət və idarələr arasında bağlanan yazılı öhdəlik mənası ifadə edir.

Saziş – müqavilədən fərqli olaraq, dövlətlər arasında müəyyən mədəni, iqtisadi və başqa məsələlər üzrə bağlanan razılaşmaya deyilir.

Pakt – yenə də dövlətlər arasında siyasi-hərbi və ya hərbi-siyasi əhəmiyyəti olan müqavilə mənasında işlədilir.

Bağlaşma – əsasən, idarə və müəssisələr arasında bağlanan və dərsahəni əhatə edən, təsərrüfatla əlaqədar müqavilə mənasını bildirir.

Misallar:

Biz dəniz neftçiləri ilə bağladığımız müqaviləyə əməl edib işi vaxtında qurtara bilmirik

(Z.Xəlil)

Çarizm, bir yandan panislamist, pantürkist kimi mürtəce cərəyanları təqib edir, o biri yandan, onlarla saziş bağlayırdı.

(M.İbrahimov)

Bir neçə MTS üçün zavod bəğlənmişlə ilə kənd təsərrüfatı alətləri təmir etmişdi.

(Ə.Əbülhəsən)

Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətini isə İsmayıl Məmmədov və Həsət Həsənov çap etdirmişlər (1990).

Omonim, antonim və sinonim lüğətlərin ilk sözlük şəklində tərtib edilmiş nümunələri S.A.Cəfərovun 1958-ci ildə nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili leksikası” adlı əsərində verilmişdir.

§145. Frazeoloji lüğət. Dilimizin frazeoloji zənginliyində məcazi mənənliliyin qüvvətliyini müəyyənləşdirmək işində frazeoloji lüğət böyük rol oynayır. Bu sahədə ilk dəfə 1899-cu ildə türk dili müəllimi Qəmərli Məmmədovlənin "Atalar sözü" kitabı İrəvan şəhərində nəşr edilir. 1926-cı ildə H.Zeynallının "Azərbaycan atalar sözü" və sonralar Ə.Hüseynzadənin "Atalar sözü" əsərləri nəşr edilir. Bunlar ümumi şəkildə frazeologiyaya aid olsa da, əsil mənada dilimizin idiomatik ifadələrini əks etdirən frazeoloji lüğətə ciddi ehtiyac var.

Idiomatik ifadələri göstərən frazeoloji lüğətin ilk sözlük nümunəsi yəni də S.A.Cəfərovun 1958-ci ildə çap edilmiş "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" adlı əsərində verilmişdir. Burada ədəbi dilimizdə işlənən, təxminən 1700-ə qədər idiom qeyd edilmişdir.

Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğət şöbəsi müasir dilimizdə işlənən "İdiomlar lüğəti"ni hazırlamışdır.

Son dövrlər frazeoloji lüğətə diqqət bir qədər artmışdır. M.Tağıyevin "Qısa rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğət"i (1964), Ə.Ə.Orucovun "Azərbaycanca-rusca frazeologiyaya lüğət"i (1976) buna misal ola bilər. İzahlı frazeoloji lüğətə işə yenidən başlanılıb. Bu istiqamətdə N.Seyidliyevin nağıl və dastanların materialları əsasında yazdığı "Frazеологiяа lüğəti" (2004) yaxşı təşəbbüsdür. Onu da qeyd etmək ki, B.B.Əhmədov, F.H.Hüseynov və S.Q.İsmayılovanın uzun illər boyu böyük əmək sərf edərək və bütün Azərbaycan ədəbiyyatının materialları əsasında yazdığı çoxcildlik "Azərbaycan dilinin izahlı frazeoloji lüğəti" çapa hazırlanıb.

§146. Terminoloji lüğət. Ü.Hacıbəyovun 1907-ci ildə nəşr etdirdiyi lüğətin azərbaycanca-rusca lüğət hissəsi öz xarakteri etibarilə ictimai terminlər lüğətinə yaxın olsa da, xüsusi terminlər lüğətlərinin tərtibi işinə sonra başlanıb.

Sürətli və getdikcə nəhəng addımlarla inkişaf edən Azərbaycan mədəniyyəti onun ayrı-ayrı elm, texnika, kənd təsərrüfatı, dövlət idarələri və s. sahələri üçün xüsusi terminlərin yaradılması tələbini irəli sürür. Təbii ehtiyacdən doğan bu tələb termin yaradıcılığı sahəsində ciddi işlərin təşkilinə səbəb olur.

Müasir dövrdə terminoloji lüğətlərin yaradılması Azərbaycan leksikoqrafiyasında ön inkişaf etmiş bir sahə sayılır.

1924-cü ildən indiyə qədər müxtəlif sahələr üzrə 100-dən artıq terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. 1924-1930-cu illərdə ancaq möh-

dud sahəni əhatə edən 5-6 lüğət nəşr edildiyi halda, 1930-1940-cı illərdə müxtəlif sahələri əhatə edən 40-a qədər, 1940-1960-cı illərdə 9 və 1960-1965-ci illərdə 50-dən artıq terminoloji lüğət çapdan çıxmışdır. İndi isə onların sayı daha çoxdur.

Bu gün, demək olar ki, bütün elm sahələri üzrə terminoloji lüğətlər çap edilmişdir.

Dilçilik terminlərinə aid aşağıdakı lüğətlər var:

D.Quliyev "Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika lüğəti" (1939); "Dilçilik terminləri lüğəti" (1957).

Əli Fəracov "Müxtəsər dilçilik lüğəti" (1960).

M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva "İzahlı dilçilik terminləri" (1980).

"İxtisar sözlər lüğəti"də gərəklilə lüğətlərdən biridir. Belə lüğət Bəhrüz Abdullayev tərəfindən 1964-cü ildə nəşr edilmişdir. Sonra isə Bayram Əhmədov, Bəhrüz Abdullayev və Nəriman Seyidliyev daha böyük həcmdə "İxtisarlar lüğəti"ni (2005) çap etdirmişlər.

Lüğətlərin bir sıra növləri də var: tezlik lüğətləri, qrammatik lüğətlər, tərsinə lüğətlər, söz yaradıcılığı lüğətləri və s.

II. SÖZ YARADICILIĞI

§147. Lüğət tərkibi hər bir dilin ən sürətli inkişaf edən hissəsidir. Dilin lüğət tərkibi, xüsusilə o dildə danışan xalqın mədəni səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır və zənginləşir. Müasir dövrdə lüğət tərkibi inkişaf etmiş olan dillər zəngin və qüdrətli sayılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili də belə dillərdən biridir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili əsrimizin ən mürəkkəb, ən yüksək fikirləri, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını əks etdirməyə, ən dərin elmi nəzəriyyələri ifadə etməyə qadir bir dildir. Bu isə onun lüğət tərkibinin bu gün yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir.

§148. Dil tarixi bir hadisədir. O həmin dili yaratmış olan və o dildə danışan xalqın inkişaf tarixi ilə ayrılmaz bir şəkildə bağlıdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili və onun on minlərcə sözü əhatə edən bugünkü lüğət tərkibi Azərbaycan xalqının təşəkkül və inkişaf tarixi ilə əlaqədar inkişaf etmişdir. Deməli, müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin uzun bir inkişaf tarixi vardır.

Lüğət tərkibinin bu inkişaf prosesi dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmişdir. Yeni dilin və onun lüğətinin inkişaf prosesi nəticəsində müasir dilimizin söz yaradıcılığına aid özünəməxsus möhkəm qayda və qanunları əmələ gəlmişdir.

Dilimizin söz yaradıcılığında işlənən bütün bu qayda-qanunlar tamamilə o dilin tarixi inkişaf yolları və qrammatik quruluşu əsasında yaranmış və zənginləşmişdir.

At, ot, dil, bil, az, bir, beş, çox, iş, keç və s. kimi bir sıra sözlər həyatı dərk etmə nəticəsində şüurda törəmiş məfhumları ifadə etmək zəruriyyətindən müxtəlif fonetik və semantik əlaqələrin qanunauyğun təzahürü ilə törəmiş, artmışdır.

Əkin, biçin, yataq, çökək, qışlaq, qışlıq, sürücü kimi yüzlərcə törəmə sözlər köklərə şəkildəkilərin əlavəsi ilə düzəlmişdir.

Qaratoyuq, Çənlibel, ayaqqabı kimi yüzlərcə mürəkkəb söz sintaktik əlaqələr və dilimizə məxsus başqa xüsusiyyətlər əsasında müxtəlif sözlərin birləşməsi ilə yaranmışdır.

Dilimizdə sintaktik əlaqələrdən xaricdə yaranan heç bir mürəkkəb söz yoxdur. Ona görə də bütün mürəkkəb sözlərin yaranmasında mütləq bu və ya digər qrammatik qayda öz əksini tapır.

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni leksik vahidləri (sözləri) onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən aşağıdakı üç prosedə olur:

- 1) sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi;
- 2) sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi;
- 3) sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi.

Dilimizin söz yaradıcılığı prosesinə məxsus hər üç yol, öz inkişaf tarixi etibarilə bir-birinə bağlı olub, biri digərinin yaranmasında və inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Müasir dövrdə belə, istər leksik, istər morfoloji və istərsə də sintaktik yolla yeni leksik vahidlərin əmələgəlmə prosesində üzvi bir əlaqənin olduğunu aydın müşahidə edirik.

I. LEKSİK YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

§149. Leksik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesi morfoloji və sintaktik yolla əmələgəlmə prosesindən, əsasən, öz sadəliyi etibarilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol, həqiqətdə isə çox mürəkkəbdir. Çünki öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə sözlər müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman və necə əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətin olur.

§150. Leksik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə leksik vahidlər (sözlər) dilə ya hazır bir şəkildə daxil olur və ya sözlün tərkibində dəyişikliyin əmələ gəlməsi ilə düzəlir. Yeni leksik vahid onun törədiyi ilk mənşəyindən bəzən təkcə məzmunu, bəzən də həm məzmunu, həm də forması etibarilə uzaqlaşır və yeni məzmunlu, yeni formalı müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır.

Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma prosesi bir-birindən fərqli olan altı üsulla əmələ gəlir.

DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏR HESABINA SÖZ ARTIMI

§151. Şivə və dialektlər ədəbi dilimizin leksikasını zənginləşdirən tükənməz bir mənbə təşkil edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin müasir vəziyyəti açıq göstərir ki, onun həm təşəkkülündə, həm də xüsusilə sonrakı inkişafında bütün dialektlər iştirak etmişdir. Məhz buna görə də müasir Azərbaycan

ədəbi dilin lüğət tərkibində bu dilin bütün dialektlərindən keçmiş və onun üzvi bir hissəsini təşkil edən xeyli söz vardır.

Ədəbi dil lüğətinin dialektlər hesabına inkişafında və zənginləşməsində, əsas etibarilə bu və digər dialektin nümayəndəsi olan yazıçılar böyük rol oynamışlar. Müasir ədəbi dilimizdə bu gün ədəbi dilin tərkib hissəsi kimi işlənən çox söz vardır ki, bu sözlər vaxtilə müxtəlif dialektlərin lüğət tərkibi dairəsindən xaricə çıxmadıqları halda, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.F.Axundzadə, H.Zərdəbi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqa yazıçılarımız bunları öz əsərlərində işlədərək canlandırmış, onlara ümumxalq koloriti vermiş və ədəbi dil lüğətinə daxil etmişdir.

§152. Vaxtilə bu və ya digər dialektə mənsub olmuş belə sözləri müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibindən seçə bilmək və hansı dialektdən gəldiyini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı işləri görmək lazımdır.

Birinci, ədəbiyyat tariximizi öz ölməz əsərləri ilə zənginləşdirmiş yazıçılarımızın dilini leksik cəhətdən tədqiq etmək və işlədikləri bütün sözləri hesaba almaq, daha doğrusu hər yazıçının dilinin lüğətini tərtib etmək lazımdır. Bu iş məlum olduğu kimi asan həyata keçilə bilən məsələlərdən deyildir. Lakin belə bir iş görülmədən, müasir dövrimizdə ədəbi dilə dialektlərdən axıb gəlməkdə olan sözləri müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

İkinci, dilimizin bütün dialekt və şivələrini öyrənmək, bu dialekt və şivələrin mükəmməl lüğətini tərtib etmək lazımdır.

Bununla belə, dialektlərdən müasir ədəbi dilə indi sözlərin gəlmə prosesini izləmək asandır. Çünki bu və ya digər yazıçının dilində işlənən hər hansı yeni bir söz nəzər-diqqətimizi tez cəlb edir. Aydındır ki, *sayıran* sözü müasir dilimizdə birinci dəfə çox yaxın bir keçmişdə işlənmişdir.

*Bakının sayırışan ulduzlarından,
Çadrasız, boyasız türk qızlarından
Salam gətirmişəm hüzuruna mən...*

(S.Vurğun)

Ona görə də bu söz Azərbaycanda 1941-ci ilə qədər nəşr edilmiş lüğətlərin heç birində öz əksini tapmamışdır.

§153. Dialektlərdən gələn sözlər təkcə ədəbi dilimizin bədii üslubuna deyil, bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. Müxtəlif elmi,

eləcə də xalq təsərrüfatına və kond təsərrüfatına aid terminlərin yaradılmasında dialektlər çox böyük rol oynayırlar.

Arva – içinə şey qoyulan və ya tökülən qabların (qutu, kisə və s.) boş çəkisi, yeri;

Vərdənə – hamarlama aləti;

Xora – keçən ildən əkin sahəsinə tökülmiş sünbüllərdən öz-özünə bitən taxıl;

Güzəm – payızda qırılan yun;

Gavahın – yeri şümləməq üçün xışın ucuna keçirilən ucu nazik və iti dəmir;

Ceco – meyvənin sıxılmış, lazımsız hissəsi (tut, zoğal, üzüm, çuğundur və s.);

Xama – (bozi yerlərdə xumutu da deyirlər) südün üzü;

Mahlıc – daranmağa hazır pambığa deyilir;

Budamaq – yaz qabağı ağacların, meynələrin artıq, yararsız hissələrinin kəsilməsi.

Bu cəhətdən də dialektləri öyrənmək və onların müxtəlif təsərrüfat sahələrinə aid olan zəngin lüğət materialını toplamaq olduqca faydalıdır. Bu material dilimizin bütün sahələrində getdikcə artan terminlərin xalq dili əsasında yaradılması üçün imkan verir. Azərbaycan ümumxalq dilinin ayrı-ayrı dialektləri isə, bu və ya digər – bəziləri heyvandarlıq, bəziləri üzümçülük, əkinçilik, bağçılıq, quşçuluq, toxumçuluq və s. sahə üzrə bolluca termin materialı olan peşə-sənət leksikası ilə doludur.

ALINMA SÖZLƏR HESABINA SÖZ ARTIMI

§154. Müasir Azərbaycan dilində leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsi prosesində başqa xalqların dilləri də zəngin bir mənbə təşkil edir. Aydındır ki, insan cəmiyyəti yaranan gündən onların kollektivləri – tayfalar, qəbilələr, xalqlar və millətlər arasında əlaqə, münasibət başlamış, getdikcə daha da inkişaf etmişdir.

Bəzən sülh, bəzən də mübarizələr, ticarət, mədəniyyət və s. şəkildəki bu əlaqə və münasibətdə ünsiyyət vasitəsi olan dil əsas rol oynamışdır. Nəticədə eyni məfhumların müxtəlif şəkilləri olan sözlər bir dildən başqa dilə keçməyə başlamışdır.

Dünyanın başqa xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da tarix boyu müxtəlif xalqlarla əlaqə və münasibətdə olduğundan həmin xalqların dillərindən Azərbaycan dilinə minlərcə söz keçmişdir. Bu proses dilin leksikasını zənginləşdirən təbii bir amil olaraq, indinin özündə belə fəal bir surətdə davam etməkdədir.

§155. Başqa dillərdən keçmiş sözlər yeni dil mühitində mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini qismən itirir və yeni dilin bir sıra xüsusiyyətlərini qəbul edir. Bunlardan bəzisi hətta elə bir vəziyyətə gəlir ki, noticədə tanınmaz bir şəkllə düşür. Məsələn, *ağıl, qiymət, kərə, kişmiş, kilitim, finduq, fənar* və s. kimi yüzlərcə sözlərin ərəb, fars, rus və başqa dillərdən dilimizə gəldiyini yaqın ki, lüğətin mənsəbə tədqiqlə ilə məşğul olan şəxslərdən başqa kimsə bilə bilməz. Bununla bəla, gəlmə sözlərin çoxu fonetik tərkibcə müəyyən dərəcədə dəyişir.

§156. Başqa dillərdən Azərbaycan dilinə keçən düzəltmə və mürəkkəb sözlərin, demək olar ki, çox hissəsi, düşüdüylə yeni mühitdə, quruluşca öz tərkib gücünü itirərək, bu dilə sadə söz kimi daxil olur. Məsələn, dilimizdə işlənən *şair* sözü ərəbcə *şeyr* sözündən, *məktəb* sözü *kətabə* (yazmaq) sözündən, *mühəqqət* sözü *həqq* sözündən, *təşviqat* sözü *şövq* sözündən, *dərbədar* sözü farsca *dər* (qapı) sözündən, *proquq* sözü rusca *зудать* (gəzmək) sözündən, *prorektor* sözü *rektor* sözündən, *supnik* sözü *sup* sözündən törəmişdir. Bunlar göstərilən dillərdə düzəltmə sayıldığı halda, dilimizdə sadə sözlər kimi qəbul edilir.

Bunun kimi, *abır* sözü farsca *ab* (su) və *ruy* (üz) sözlərindən, *Dərbənd* – *dər* (qapı) və *bənd* (bağlamaq) sözlərindən, *sərkər* – *sər* (baş) və *kar* (iş) sözlərindən, *tərcümayi-hal* ərəbcə *tərcüma* (ohval) və *hal* (vəziyyət) sözlərindən, *Seyfulla* – *seyf* (qılınc) və *Allah* sözlərindən, *Əbdülsəlim* – *əbd* (qul) və *səlim* (sakit, dinc) sözlərindən, *parovoz* sözü rusca *пар* (buxar) və *возитъ* (aparmaq) sözlərindən, *kollektiv* və *коллектив* (təsərrüfat) sözlərindən, *komsomol* – *komunist*, *soyuz* (ittifaq) və *союз* (gənclik) sözlərindən ibarət olub, həmin dillərdə mürəkkəb sözlər qismini təşkil edərsə də, bizim dilimizdə sadə sözlər qrupuna daxil edilir.

Başqa dillərdən keçmiş istər düzəltmə və istərsə mürəkkəb sözləri bizim dilimizdə də o zaman düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər kimi qəbul etmək olar ki, həmin sözlərin tərkibində iştirak edən leksik vahidlər bu dildə də leksik vahidlər kimi işlənmis olsun, eyni zamanda düzəltmə sözləri əmələ gətirən ünsür dilimizdə bir çox sözləri əmələ gətirə bilən şəkilçiyə kimi özünü göstərə bilsin.

Başqa dillərdən dilimizə gələn sözlər, xalqımızın həmin dillərdə danışan xalqlarla olan müxtəlif tarixi və ictimai münasibətlərindən asılı olaraq, ya bilavasitə mənsub olduğu dildən və ya başqa bir dildən gələ bilər. Məsələn, *çamadan* sözü farscadan (çamaşirdən) rus dilinə keçdikdən sonra, rus dilindən bizim dilimizə gəlmişdir. Bunun kimi, dilimizə rus dilindən keçmiş sözlərin çoxu öz mənsəbiy etibarilə yunan, latın, ingilis, fransız, alman, italyan və s. dillərə mənsubdur. Hətta dilimizə başqa dillərdən gələn sözlərin içərisində elə sözlərə də təsadüf edilir ki, onlar vaxtilə bu dildən o dilə keçmiş, sonra həmin dilin fonetik qanunları əsasında dəyişməklə yeni ifadə forması və yeni məzmun kəsb edərək, yenə də bu dilə qayıtmışdır. Məsələn, farscadan dilimizə gəlmiş *tüfəng* sözü əslində Azərbaycan (türk) sözü olub *tüfmək* (tullamaq, atmaq) sözündən düzəlmə *tüfək* sözünü farslar qəbul etdikdən sonra öz dillərinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq *tüfəng* şəklinə salmışlar. Yaxud yenə də rus dilindən dilimizə keçmiş olan *qarovul* (karoul) sözü əslində Azərbaycan sözü olub, *qara* (baxmaq) felinə *-ul* şəkilçisinin və ya *qalmaq* köməkçiyə felini artırmaq yolu ilə törəmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində istər *tüfəng* və istərsə də *qarovul* sözləri sadə sayılır və tərkib üzvlərinə görə təhlil edilmir.

YENİ MƏNA KƏSB ETMƏK HESABINA SÖZ ARTIMI

§157. Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma prosesini də sözlərin çoxmənalılıqdan (polisemantiklikdən) omonimləşməyə doğru inkişafı əsas rol oynayır. Bu hadisə, hər şeydən əvvəl, dilin öz daxil aləmində baş verir və həmin prosesdə onun əsas lüğət fonduna məxsus olan sözləri iştirak edir.

Dilimizdə sözlərin məna çalarlığına ayrılması və nəhayət çox məna kəsb etməsi prosesi bütün nitq hissələrində baş verirsə də, bunların proses dərəcəsi eyni olmur. Dilimizdə çoxmənalılıq özündə əks etdirən birinci nitq hissəsi feldir. Bu cəhətdən, demək olar ki, ikinci yeri isim və üçüncü yeri sifət tutur.

§158. Çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru olan prosədə nitq hissələri üzrə ən çox isimlər və sifətlər rol oynayır. Çoxmənalılığın inkişaf yolu ilə əmələ gəlmiş fellərə isə dilimizdə nadir hallarda təsadüf edilir. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, felin ifadə

etdiyi hərəkət məfhumu əşyanın tərkibində və ya üzərində olan ona məxsus əlamət məfhumundan daha abstrakt bir xarakterə malikdir. Bu isə müxtəlif əşyaya məxsus müxtəlif tərzli hərəkətlərin zaman və məkana görə eyni olmaması ilə izah edilir. Ona görə də hər hansı bir hərəkətin məna variantları və ya məna çalarlığı (məsələn, *çalmaq*) hərəkətinin məna ayrılıqları *ot çalmaq*, *qaval çalmaq*, *klarinet çalmaq*, *qarmon çalmaq*, *əl çalmaq*, *ilan çalmaq* və s. kimi) ancaq ifadə tərkibində özünü nəzərə çarpdırır. Bütün bu ifadələrdə *çalmaq* hərəkəti müxtəlif tərzdə və müxtəlif məkən şəraitində icra olunduğuna baxmayaraq, zaman etibarilə, demək olar ki, eyni sürətə malikdir.

Getmək hərəkəti, *qarışqa gedir*, *adam gedir*, *at gedir*, *maşın gedir*, *qatar gedir* və s. ifadələrində müxtəlif tərzdə və müxtəlif zaman daxilində icra olunduğuna baxmayaraq, məkən şəraiti etibarilə, demək olar ki, birləşir. Başqa sözlə desək, bütün bu müxtəlif məna xüsusiyyətlərinə malik olan *getmək* hərəkəti ancaq məkən əlaməti vasitəsilə müəyyən edilə bilər.

Beləliklə, aydın olur ki, hər hansı bir hərəkət məfhumunun müxtəlif məna variantlarına ayrılaraq yeni bir xüsusi mənaya malik məfhum kəsb etməsi üçün hərəkət tərzinin, zaman və məkən şəraitinin tamamilə dəyişilməsi lazımdır ki, bu da çox çətin başa gələn proseslərdən biridir.

§159. Buna baxmayaraq, fəllərdə də çoxmənalılıqdan keçərək omonimləşmə yolu ilə yeni söz vahidlərinin yaranması prosesinə təsadüf edilir. Məsələn, *üzmək* sözü bir-birindən fərqli olan iki müxtəlif hərəkət məfhumunu – *qoparmaq* və xüsusi vərdiş nəticəsində *suda hərəkət edə bilmək* məfhumlarını ifadə edir. *Üzmək* sözünün ifadə etdiyi hər iki hərəkət məfhumu həm tərz, həm zaman və həm də məkən şəraiti etibarilə bir-birindən fərqlənir.

Fəllərdə çoxmənalılıqdan keçərək, omonimləşmə prosesi ilə, yeni ləksik vahidlərin yaranması o zaman fəal bir şəkildə özünü göstərir ki, hərəkətlə onu icra edən əşya arasında olan münasibət, yəni hərəkətlə materiyanın vəhdəti formal cəhətdən öz varlığını saxlamış olur. Bu zaman eyni fonetik tərkibə malik olan söz müxtəlif şəraitdə həm əşyani, həm də hərəkəti bildirmək xüsusiyyətini kəsb edir; məsələn, *saç* (maq) – fəl, *saç* – isim, *köç* (mək) – fəl, *köç* – isim, *düz* (mək) – fəl, *düz* – sifət, *ac* (maq) – fəl, *ac* – sifət və s.

Fəllərdə müşahidə olunan belə omonimləşmə prosesi öz mənsəyi etibarilə dilimizin inkişafının çox qədim dövrlərinə aid olub, sözün müxtəlif mənaya ayrılması yolu ilə deyil, əksinə öz mahiyyəti etibarilə bir vəhdət təşkil edən əşya və hərəkət məfhumlarına məxsus qədim ifadə formasının indiyə qədər mühafizə olunması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Ona görə də bu yol müasir dilimizə söz yaradıcılığında öz qüvvəsini, demək olar ki, itirmək üzərdir.

§160. Müasir ədəbi dilimizdə sözün çoxmənalılığından omonimləşmə yolu ilə yeni sözlərin (məfhumların) əmələgəlmə prosesi isim və sifətlərdə daha fəal rol oynayır. Belə bir proses eyni nitq hissəsi dairəsində qala bildiyi kimi, bu dairedən konara da çıxı bilər. Başqa sözlə desək, sözün çoxmənalılığından omonimləşmə prosesində isimdən yəni də isim və ya sifətdən yəni də sifət əmələ gələ bildiyi kimi, isimdən sifət, sifətdən isim və s. əmələ gələ bilər. Bu proseslər öz xüsusiyyətlərinə görə, əlbəttə bir-birindən fərqlənir.

İsimlərdən isimlərin törəməsi, əsasən, dörd yolla əmələ gəlir:

- 1) Ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi yolu ilə.
- 2) Bu prosesdə əsas heyvan, quş, bitki adları rol oynayır; məsələn: Heyvan adlarından: *Aslan*, *Qaflan*, *Ceyran*, *Maral* və s. Quş adlarından: *Tutu*, *Laçın*, *Göyərçin*, *Sona* və s. Bitki adlarından: *Çiçək*, *Badam*, *Nərgiz*, *Bənövşə* və s. Ümumi şəxs adlarından: *Nigar*, *Kişi*, *Xan* və s.

Cansız əşya adlarından: *Zümrüd*, *Almaz*, *Dəmir*, *Polad*, *Ayna* və s.

- 2) Xüsusi isimlərin ümumi isim yerinə keçməsi yolu ilə; məsələn, *Badamlı* – yer adı, *badamlı* – mineral su adı, *İstisu* – müəyyən yer adı, *istisu* – mineral su adı, *Dilican* – yer adı, *dilican* – mineral su adı, *Cermux*, *Yessentuki* – yer adları, *cermux*, *yessentuki* – mineral su adları.

- 3) Ümumi isimlərin eyni zamanda ümumi isim yerinə keçməsi yolu ilə.

Bu proses əşya və ya hadisələrin bir-birinə bənzəməsi nəticəsində olur; məsələn, *pul* – mal mübadiləsində işlədilən vəsait, *pul* – balıqların üzərində olan dəirəvi şəkildə bərk maddə; *iyən* – tikış üçün işlədilən alət, *iyən* – xəstəyə dərman vurmaq üçün işlədilən alət; *koma* – üst-üsta tökülmüş əşyanın təşkil etdiyi yığım (*buğda koması*, *torpaq koması*, *ot koması*), *koma* – ev (qıraət koması) və s.

- 4) Əşyanın fəaliyyəti, hərəkəti ilə meydana gələn hadisə və ya nəticə; məsələn, *Ay* – yerin ətrafında fırlanan peyk, *ay* – peyk

hərəkəti ilə əlaqədar olan 30 gün, *dil* – ağzıda olan ət parçası, *dil* – insanlara məxsus danışıq hadisəsi, *qol* – bədənin çiyindən dirnaqlara qədər uzanan hissəsi, *qol* – imza, *hal* – vəziyyət, *hal* – ismin başqa sözlərə əlaqəyə girdikdə aldığı şəkil.

§161. Sifətlərdən isimlərin törəməsi və ya isimlərdən sifətlərin törəməsi hadisələri isə bu nitq hissələrindən birincisinin – sifətin substantivləşməsi, ikincinin – ismin atributivləşməsi ilə əlaqədar. Lakin müasir dilimizdə birinci hadisə ikinciyə nisbətən daha qüvvətlidir.

Sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində onlardan isimlərin törəməsi də öz mahiyyəti etibarilə müəyyən prosesin nəticəsində və ya əlamətin əşyada müşahidəsindən asılıdır. Məsələn, *qəhrəman*, *qoca*, *gözəl*, *yaxşı* kimi sifətlərin substantivləşməsi öz təsirini elə güclü bir şəkildə göstərir ki, nəticədə onun isim kimi təsovvürü möhkəmlənir və isimlik məfhumuna çevrilir. Daha doğrusu, bu sözlər sifətlik məfhumu ilə yanaşı olaraq, eyni zamanda isimlik məfhumunu da ifadə etmək hüququnu qazanır və yeni leksik vahidə çevrilir.

Gözəli çirkindən, yaxşını pisdən seçə bilmək lazımdır. Adamların qocasını gəncindən ayıran bir çox əlamətlər vardır cümlələrində *gözəl*, *çirkin*, *yaxşı*, *pis* və *qoca*, *gənc* sifətləri substantivləşmiş müvəqqəti *konversiya* yolu ilə isimlik məzmunu kəsb etmişdir.

*Üç gözəlin sevdasına düşmüşəm,
Bil Leyla, biri Sənəm, biri gül.*

(Folklor)

Qoca dəyirmanın damına çıxdı. Gənc qocanın köməyinə gəldi misallarında isə *gözəl*, *qoca* və *gənc* sözləri sifətlik məfhumundan daha çox isimlik məfhumunu ifadə edir.

§162. İsimlərdən sifətlərin törəməsində də eyni vəziyyət görülür. Yəni burada atributivləşmə hadisəsi baş verir. *Göy*, *ağ* və s. bu kimi bir çox sifətlər isimlərin atributivləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Lakin bu hadisənin müasir dilimizdə özünü zəif göstərməsinə səbəb, bircə, şüurun inkişafı ilə əlaqədar olaraq, əlaməti ifadə edən başqa söz yaratma vasitələrinin daha çox inkişaf etməsidir.

Müasir dilimizdə *damir qapı*, *qızıl saat*, *gümüş işıq* ifadələrində *damir*, *qızıl*, *gümüş* isimləri atributivləşsə də tam sifətləşə bilmir.

Bunlar ancaq idiomatik ifadə daxilində məcazi mənə kəsb edərək (məsələn, *damir iradə*, *qızıl xasiyyət*, *gümüş saç* və s.) öz atributivləşmə prosesini daha da qüvvətləndirir ki, çox zaman bunlar leksik ibarə təşkil edir və təhlil olunmur.

İsimlərin atributivləşməsi yolu ilə əmələ gəlmiş bezi sifətlərin dilimizdə yenə də substantivləşərək yeni isimlər əmələ gətirdiyi də müşahidə edilir; məsələn:

ağ – vaxtilə yas mənasında (isim), *ağ* – oşyanın rəngi (sifət), *ağ* – bez (isim).

göy – səma (isim), *göy* – oşyanın rəngi (sifət), *göy* – göyortı (isim).

§163. Leksik yolla yeni sözlərin əmələ gəlməsində adverbiallaşma hadisəsi də rol oynayır. Bu hadisə nəticəsində türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sifətlərin zərflə çevrilməsi prosesi baş verir. Məsələn, *iti biçəq*, *düz söz*, *yaxşı xərək* ifadələrində *iti*, *düz*, *yaxşı* sözləri sifət olduğu halda; *Su iti axır. O düz danışır. Əli yaxşı oxuyur* ifadələrində *iti*, *düz* və *yaxşı* sözləri adverbiallaşaraq hərəkətin tərzini ifadə etmək funksiyasını (zərflilik) qazanmışdır.

Adverbiallaşma nəticəsində bəzi saylar, xüsusilə qeyri-müəyyən saylar da öz semantik çalarlığını dəyişir. Məsələn, *az kitab*, *az danışır*, *xeylil kitab*, *o xeylil yedi* və s.

Sifət və ya sayın adverbiallaşmasında sözün isimdən ayrılaraq fəlin əvvəlinə gəlməsini, yəni onun əşyaya deyil, hərəkətə aid olmasının bunları fərqləndirən əsas bir əlamət kimi götürmək lazımdır.

FONETİK TƏRKİBİN DƏYİŞMƏSİ İLƏ SÖZ ARTIMI

§164. Yeni sözlərin yaranma prosesində söz daxilində bu və ya digər səsin dəyişməsi, yaxud düşməsi hadisəsi də rol oynayır. Bu hadisə ən çox iki müxtəlif məfhum ifadə edən omonim sözlərdə baş verir. Bu isə hər bir müstəqil məfhumun müstəqil forma ilə ifadə olunmaq tələbindən irəli gəlir.

Söz tərkibində dəyişiklik əmələ gəlməklə yeni sözlərin yaranması yolu dilimizdə daha qədim dövrlərə aiddir. Sözlərdə səs dəyişməsi prosesi çox gec başa gəldiyindən, müasir dildə bunu müşahidə etmək çətin olur. Dilimizdə bu gün biz ən çox vaxtilə baş vermiş bu hadisənin izlərini tapa bilirik.

Dağ və *tag* sözləri ilk dövrlərdə monaca və formaca bir olmuşdur. Çox ehtimal ki, yerin ümumi sothindən az qabarması ilə seçilən hissəsi *dağ* və ya *tag* adlanmışdır. Yəqin ki, xalqımız öz həyat tərzi ilə əlaqədar olaraq, ev, körpü, darvaza və s. tikorən onun qabarıq hissəsinə bənzətmə yolu ilə *tag* və ya *dağ* adlandırmışdır. Sonradan bu formaca bir olan sözlərdə *t* səsi *d* səsində və ya əksinə keçərək, müxtəlif formalı *dağ* və *tag* sözləri əmələ gəlmişdir.

Bunun kimi *göz* və *gör* moqlumları da bir sözlə, *gör* və ya *göz* sözünün müasir türk dilində *gözükmək* kimi ifadə edilməsi də bunu göstərir.

Eyni fikri *qurut* – *qurud*, *uç* – *uc*, *tək* – *dək* sözləri haqqında da söyləmək olar.

Törə sözü yakut dilində *tör* kimi işlənir və dilimizin *doğ* və *törə* mənalarını ifadə edir. Bu onu göstərir ki, *törə* və *doğ* sözləri kökdə olan soslərin dəyişməsi vasitəsilə bir sözdən əmələ gəlmiş və dilimizdə iki müxtəlif mənəli və müxtəlif formalı sözlər kimi sabitləşmişdir.

Qurut felinin sonunda olan *t* səsi *d* səsində keçməklə qurudulmuş süzmə ifadə edən *qurud* sözü meydana gəlmiş və isim kimi formalaşmışdır.

Uç felinin sonunda olan *ç* səsi *c* səsində keçməklə bir şeyin bitəcəyini bildiren söz – isim əmələ gəlmişdir. Hər iki söz qazax dilində *uş* kimi ifadə edilir və omonim sayılır.

Bənzətmə mənasında işlənən *kimi*, *qədar* qoşmalarının sinonim olan *tək* qoşması ilə məsafənin bitəcəyi mənasında işlənən *kimi*, *qədar* qoşmalarının sinonimi olan *dək* qoşması da vaxtilə bir şəkildə – *tək* şəkildə işlənmişdir. Bu qoşma yiyəlik halı ilə işləndikdə hal şəkilçisi samitlə bitdiyindən qoşmanın övvolində olan *t* səsi öz məxrəcini saxlaya bilməmişdir; yönlük halı ilə işləndiyi zaman isə, hal şəkilçisi saytla qurtardığı üçün qoşmanın övvolində gələn *t* səsi iki saitin təsiri altında *d* səsində keçmiş və *tək* qoşmasında, eyni zamanda, formaca da fərqli olan *dək* qoşması əmələ gətirmişdir.

§165. Sözdə soslərin düşməsi yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesi də dilimizin ən qədim inkişafı dövrünə aiddir. Müasir dilimizdə saytla başlayan və ya saytla bitən, həm də bircə saitdən ibarət olan təkhecalı sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti sözün övvolində və ya sözün sonunda olan samitin düşməsi ilə törəmişdir; məsələn, *su* sözü *suv* sözündən, *o* sözü *ol* sözündən və *l* soslərinin düşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir.

§166. Sözdə soslərinin dəyişməsi ilə yeni sözlərin yaranması və ya sözlərin həm tolofluz, həm də yazılı şəklinin dəyişməsi müxtəlif türk dillərinin söz yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. Bunu müxtəlif türk dillərindən alınmış misallarda görmək olar. Məsələn, azərbaycanca *dağ*, *yağmaq* sözləri qumuq dilində *tav*, *yavmaq* şəkildə, *mən* sözü türk dilində *bən* formasında, *su* sözü başqırd dilində *hav*, qumuq dilində *suv* şəkildə, *palçıq* sözü qazax dilində *balşıq*, başqırd dilində *balşıq* şəkildə, *daş* sözü uyğur, qumuq və başqırd dillərində *taş*, özbək dilində *toş*, qazax dilində *tos* şəkildə işlənilir. Bundan əlavə, bəzi türk dillərində bu və ya başqa söz arxaikləşdiyi halda, bəzilərində foal şəkildə işlənməkdədir. Məsələn, Azərbaycan dilində *təmiş*, *saf* mənasında işlənən *ari* sözü (*aydan ari*, *sudan duru*, *düymünü arıd*) arxaikləşdiyi halda, qumuq dilində, *arıv* gözəl, *saf* mənasında işlənməkdədir. Yəni də *payız* mənasında işlənən *küz* sözü dilimizdə arxaikləşdiyi halda, uyğur, qazax, qumuq dillərində *küz*, başqırd dilində *köz* şəkildə geniş işlənməkdədir.

Gördüyümüz sözlərdə soslərin dəyişməsi nəticəsində yeni sözlərin əmələgəlmə prosesi dilimizin tarixi inkişafını, başqa türk dilləri ilə olan əlaqə və münasibətini öyrənmək üçün çox kömək edə bilər. Bu baxımdan, söz tərkibində soslərin dəyişməsi prosesi mühüm bir əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dilimizdə işlənən bütün təkhecalı fellər, məsələn *al*, *bil*, *gör*, *gəl*, *sil*, *dur*, *yaz* və s. leksik yolla söz yaradıcılığı prosesinin bu dövründə əmələ gəlmiş və formalaşmışdır.

DÜZƏLTMƏ SÖZLƏRİN SADƏLƏŞMƏSİ HESABINA SÖZ ARTIMI

§167. Leksik yolla lüğət tərkibinin zənginləşməsinə və yeni sözlərin əmələ gəlməsinə mühüm yerlərdən birini də düzəltmə sözlərdə söz kökünün, öz müstəqilliyini itirərək, tərkib hissələrinə ayrılmayan yeni bir söz əmələ gətirməsi prosesi tutur.

Bu proses bir tərəfdən sözdə soslərin dəyişməsi prosesi, digər tərəfdən, morfoloji üsulla sözlərin yaranması prosesi ilə özvi surətdə əlaqədardır. Əvvələn, bu prosesdə hər hansı bir sözün düzəltmə sözə ibarət olması, ikinci isə, söz kökünün öz müstəqilliyini itirməsi və şəkilçi ilə qarışaraq, tərkib hissələrinə ayrılmayan, yeni

sözə çevrilməsi lazımdır. Söz kökünün müstəqilliyini itirməsi isə, hər şeydən əvvəl, onun tərkibində olan səslərin düşməsi və ya dəyişməsi ilə meydana gəlir.

Türk dillərində söz kökü düzəltmə sözlər tərkibində bütöv bir leksik vahid kimi iştirak edir. Lakin o öz müstəqilliyini itirdikdə, söz kökü olmaq qüvvəsini də itirir və şəkilçi ilə qarışaraq onunla birlikdə yeni kökə çevrilir. Məsələn, *dağılmaq*, *dağıtmaq*, *dağıntı*, *dağıntı* sözlərinin mənasından aydın olduğu kimi, vaxtilə bunların kökünü təşkil edən *dağ* ünsürü müasir dilimizdə müstəqil bir fel kimi işlənmək gücünü itirmişdi. (Bu ünsürün müasir dilimizdə isim kimi işləndiyi *dağ* sözü, çox ehtimal ki, onun omonimi kimi isimləşmiş qalıqdır.) Misallarda verilmiş sözlərdəki şəkilçi ünsürləri göstərir ki, onların kökü olan *dağ* ünsürü vaxtilə fel mənasında işlənilən müstəqil bir leksik vahid olmuşdur.

§168. Flektiv dillərin qrammatik normaları nöqtəyi-nəzərdən məsələyə yanaşılmış olarsa, *dağ* ünsürü *dağılmaq*, *dağıtmaq*, *dağıntı*, *dağıntı* sözlərinin kökü sayılmalıdır. Belə bir hökm, nə qədər həqiqətə yaxın olsa da, türk dillərinin qrammatik normaları baxımından düzgün sayıla bilməz. Çünki flektiv dillərdə düzəltmə söz tərkibində söz kökünün müstəqil bir leksik vahid kimi həmişə öz əksini tapmaması ümumi bir qrammatik qayda olduğu halda, türk dillərində buna xüsusi hallarda təsadüf edilir.

Ona görə də, söz köklərinin, düzəltmə söz tərkibində, müstəqil bir leksik vahid olub-olmamasının əhəmiyyətsizliyi flektiv dillərdə bir qrammatik qanun kimi qəbul edildiyi halda, türk dillərində, əksinə olaraq, düzəltmə sözlərdə söz köklərinin müstəqil bir leksik vahid kimi işlənməsi vacib şərtlərdən biridir.

Azərbaycan dilində olan söz köklərinin düzəltmə söz tərkibində müstəqil bir leksik vahid olmaq gücünü itirməsi ancaq yeni leksik vahidlərin (sözlərin) meydana çıxmasına xidmət edir.

§169. Düzəltmə sözlərdə köklərin öz müstəqilliyini itirməsi, ya bu sözlərin arxaikləşməsi və ya sözdə fonetik tərkibin dəyişməsi nəticəsində baş verir. Belə bir prosesə məruz qalmış olan düzəltmə sözlər öz tarixi rolunu ifa etdikdən sonra sadə söz şəklinə düşür və müasir dilin lüğət tərkibində yeni bir söz kökü kimi başqa düzəltmə sözlərin yaranmasına xidmət edir.

Dilimizin materialları göstərir ki, düzəltmə sözlərin bu şəkildə sadə sözlərə çevrilməsi prosesində şəkilçilər, əsasən fonetik dəyi-

şikliyə uğramır və çox zaman öz fonetik tərkibini möhkəm mühafizə edir. Lakin düzəltmə sözlərin tərkibində ona düzəltmə söz hüququnu qazandıran və onu düzəltmə söz kimi təsbit edən şəkilçi deyil, söz köküdür. Ona görə də düzəltmə sözün tərkibində olan kök müstəqilliyini itirən kimi o şəkilçi ilə birlikdə (şəkilçi öz müstəqilliyini mühafizə etsə də, etməsə də) sadə sözə çevrilir.

Bununla belə, şəkilçilərin fonetik cəhətdən dəyişilməməsi, eyni şəkilçinin müxtəlif köklərdən müxtəlif sözlər əmələ gətirmə xüsusiyyəti, söz kökü ilə yeni yaranan sözün arasındakı semantik bağlılıq, həmin sözün vaxtilə düzəltmə olub, müasir dilimizdə sadə sözə çevrildiyini müəyyənləşdirmək üçün imkan yaradır. Belə sözlər isə dilimizin lüğət tərkibində az deyildir. Bunlar öz mənsəyi etibarilə qədim olduğundan dilimizin daha qədim dövrlərini tədqiq etməyə, başqa türk dilləri ilə olan əlaqə və münasibətini aydınlaşdırmağa və əsil Azərbaycan (türk) sözlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Kökün dəyişməsi ilə düzəltmə sözlərin sadə sözlərə – yeni leksik vahidlərə çevrilmə prosesində əsas iki yol müşahidə edilir: 1) söz köklərində fonetik tərkibin dəyişməsi; 2) söz kökünün müstəqil surətdə müəyyən məfhum ifadə edə bilmək gücünü itirməsi.

§170. Söz köklərində fonetik tərkibin dəyişməsi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

a) Söz kökünün tərkibində olan hər hansı bir səs ixtisara düşür; məsələn:

Oyun sözü *-aq*, *-a* şəkilçiləri artırıldıqda kökün ikinci hecasındakı *u* saiti düşür və yeni sözlər *oyna* (maq), *oynaq* şəkillərində tərkib hissələrinə (kök və şəkilçiyə) ayırmaq mümkün olmayan sadə sözlər kimi formalaşır.

Bunun kimi *ayır* sözü *-an* şəkilçisi artırıldıqda, ikinci hecadə olan *ı* saiti düşərək *ayran* sözü, *sarı* sözü *-al* şəkilçisi artırıldıqda yenə *ı* saiti düşərək *saral* (maq) sözü əmələ gəlir ki, müasir dilimizdə *ayran* və *sarılmaq* sözlərini kök və şəkilçiyə ayırmaq olur.

b) *biç* (mək) sözü *-aq* şəkilçisi əlavə edildikdə, *i* səsi *i* səsinə keçərək *bıçaq* sözü, *var* (maq) məsdərində *v* səsi *b* səsinə keçərək, *barmaq* sözü *ç* çevrilmişdir ki, bunların heç birini müasir Azərbaycan dilində kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyildir.

§171. Düzəltmə sözlərdə söz köklərinin müstəqilliyini itirməsi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

a) Bir sıra şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən düzələn sözlərdən bəzisi düzəltmə söz kimi qaldığı halda, bəzisinin kök öz müstəqilliyini itirir və sadə söz kimi formalaşır; məsələn, *qır* (maq) sözüne *-aq*, *-ği*, *-ma*, *-ov*, *-x*, *-ıq*, *-inti*, *-ış*, *-il* şəkilçilərinin əlavəsi ilə düzələn *qırağ*, *qırğı*, *qırma*, *qırov*, *qırax*, *qırıq*, *qırıntı*, *qırış*, *qırıl* (maq) sözlərindən *qırma*, *qırıntı*, *qırıq*, *qırıl* (maq) sözlərini düzəltmə söz kimi kök və şəkilçilərə ayırmaq mümkün olduğu halda, *qırıq*, *qırov*, *qırax* və hətta *qırış* sözlərini kök və şəkilçilərə ayırmaq çətin olur və ya heç olmur.

Bunun kimi, *qovğa*, *qovalı* (maq), *qovul* (maq), *qovuş* (maq), *qovur* (maq) sözlərinin kökü *qov* (maq) olduğu halda, onlardan *qovğa*, *qovur* (maq) sözlərini kök və şəkilçilərə ayırmaq olmur.

Həmçinin *dala* (maq) sözündən törəmiş *dalaş* (maq) sözünü, *qap* (maq) sözündən törəmiş *qapa* (maq), *qapan*, *qapı*, *qapaq*, *qapıl* (maq) sözlərini, *qız* (maq) sözündən törəmiş *qızar* (maq), *qızın* (maq), *qızış* (maq), *qızıl*, *qızgın*, *qızdırma*, *qızılca* sözlərini kök və şəkilçilərə ayırmaq mənasız olar.

Eyni kökdən düzələn sözlərdən, burada göstərdiyi kimi ancaq bir qisminin sadə söz yerinə keçməsi prosesi, ümumiyyətlə, düzəltmə sözlərin sadə söz yerinə keçmə prosenin ilk mərhələsini təşkil edir və dövrümüzə daha yaxın bir zamanda demək olar ki, dilimizin müasir dövründə əmələ gəlir. Odu ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu hadisəyə aid, yuxarıda göstərdiyimiz kimi misallara çox təsadüf edilir.

§172. b) Müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən düzəlmiş sözlərin hamısında kök öz müstəqilliyini itirərək sadə söz kimi formalaşır; məsələn, *ayıq*, *ayıll* (maq) və *ayır* (maq) sözlərində söz kökünün *ay* (maq) olduğu ancaq sözlərin ümumi mənasından məlum olur. Halbuki, müasir dilimizdə başqa mənada işlənən *ay* sözü varsa da, fel mənasında işlənən *ay* (maq) sözü yoxdur.

Bu maddədə göstərilən sözlərin, doğrudan da, vaxtilə düzəltmə olduğunu müəyyənləşdirmək üçün ya bu sözlərdə müşahidə olunan formaların müasir dilimizdə mövcud fəal formalarına müqayisə edilməsi və məntiqi nəticə çıxarılması, yaxud müasir dilimizdə bu sözlərdə iştirak edən köklərin arxaik variantının mövcud olması və yaxud belə köklərin qohum türk dillərindən heç olmasa birində, təxminən həmin mənada işlənməsi lazım gəlir. Məsələn, *yaşmaq*, *yaşın* (maq), *yaşır* (maq) sözlərində işlənməmiş *yaş* ünsürü vaxtilə bu

sözlərin kökü olduğuna və *gizlənmək* mənasında işləndiyinə şübhə ola bilməz. Belə ki, *yaşmaq* Şərqi Qafqaz qadınların üzünü aşağı hissəsini örtmək üçün işlətdikləri yaylığa deyilir. Digər tərəfdən sözdə olan *-maq* ünsürünün məsdər şəkilçisi olduğu və dilimizdə bir sıra məsdərlərin (məsələn, *çaxmaq*, *qazmaq*, *yemək* və s.) isimləşdiyi aydındır. İkinci sözdəki *-ın* şəkilçisi felin qayıdış növünü (məsələn, *qaşmaq*, *qaşınmaq*, *gəzmək*, *gəzinmək* və s.), üçüncü sözdəki *-ır* şəkilçisi felin icbar növünü (məsələn, *keçmək*, *keçirmək*, *uçmaq*, *uçurmaq*, *ıçmək*, *ıçirmək*, *aşmaq*, *aşırmaq* və s.) göstərir.

Yaşmaq, *yaşın* (maq), *yaşır* (maq) sözlərində *yaş* sözü öz *gizlə* (mək) mənasını itirdiyi üçün burada iştirak edən şəkilçilər də öz gücünü itirmiş və vaxtilə düzəltmə olan bu sözlər sadə sözlərə çevrilmişdir.

Gizlə (mək), *gizlən* (mək), *gizlət* (mək), *gizli* sözlərində də *giz* ünsürünün vaxtilə isim olduğu və *sirr* mənasında işləndiyi məlum olur. Aydındır ki, *-li* şəkilçisi isimdən sifət düzəldiyi kimi *-lə*, *-lən*, *-lət* şəkilçiləri də isimdən fel düzəltmək üçün işlədilir. Güman etmək olar ki, ərəb dilindən dilimizə gəlmiş *sirr* sözü, eyni mənada və ya ona yaxın mənada işlənən *giz* sözünü dilimizdən sıxışdırıb çıxarmışdır. Bu söz öz varlığının izini ancaq *gizlənmək*, *gizli* və *gizlə* (mək) sözlərində saxlaya bilmişdir.

Qarmaq, *qarğı*, *qart* (qoca) mənasında, *qartmaq* və *qarı* sözlərinin kökü vaxtilə *qar* (maq), *bərki* (mək) mənasında, *ilmək*, *ilgog*, *iliş* (mək), *ilxi*, *ilix* və hətta *ilan* sözlərinin kökü *il* (mək), *ıyıll* (maq) mənasına yaxın bir mənada işləndiyi haqiqətə çox uyğundur. Çünki bu sözlər zərində də yuxarıdakı məntiqi mühakiməni aparmaq mümkündür.

Dalmaq, *dalğa*, *dalğın* sözlərinin kökü *dal* (maq) olduğu məlumdur. *Dalmaq* sözü dilimizdə *getmək* mənasında işlənərək arxaikləşməkdədir. Bu sözə ancaq bədi dildə *xayala dalmaq* ifadəsində təsadüf edilir. Türk dilində isə bu söz geniş işlənmə dairəsinə malikdir: məsələn, dalgic suya daldı, hətta simdi bir az uyquyu daldı və s.

Darğa, *dart* (maq), *darəq*, *darax* (maq) sözlərinin kökü *çəkmək* mənasında işlənən *dar* (maq) sözü olduğunu hiss etmək çətin deyil. Qumuq dilində *tarmaq* çəsmə mənasında işlənir ki, yəne də həmin mənə ilə əlaqəsi vardır:

Tavlağa yağmur yağar, suv aqar tarmaqından (Dağlara yağmur yağar, su axar çəsməsindən).

Toxmaq, toxu (maq), toqquş (maq), toxun (maq), toxu sözlərinin kökü *vurmaq* mənasında işlənmiş olan *tox* (maq) sözü olmuşdur ki, həmin mənada çuvaş dilində indi də işlənməkdədir.

Ard, arxa, art (maq), artıq, arıq sözlərinin kökü *ar* olmuşdur ki, *geri* (arxa) mənasını ifadə etmişdir, bu söz indi də monqol dilində *arxa* mənasında işlədilməkdədir.

Bunun kimi *anlaq, anlat (maq), anlay (maq), andır, andır (maq)* sözlərinin də kökü *an* olmuşdur ki, *yaddaş* mənasında işlənmişdir. Bu söz müasir türk dilində *anmaq* – yada salmaq (Dün seni andım da derindən), başqrd dilində *ağıl* mənasında işlənir. (*Anqı ber kişi, anqı yuq kişiblan yuldaş turmas* – Ağıllı adam ağılsız adamla yoldaş olmaz.)

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN SADƏLƏŞMƏSİ HESABINA SÖZ ARTIMI

§173. Mürəkkəb sözlərin sadə sözlərə çevrilməsi prosesi onun daxilində olan səs tərkibinin dəyişməsi və bəzən də sözlərin arxaikləşməsi ilə əmələ gəlir.

Bu proses öz tarixi etibarilə dilimizdə mürəkkəb sözlərin əmələgəlmə prosesinin ən qədim dövrü ilə bağlıdır. Müasir dilimizdə öz tarixi izlərini itirmiş və sadə sözlərə çevrilmiş külli miqdarda mürəkkəb söz vardır.

Müasir dilimizdə sadə sözlər kimi işlənən belə mürəkkəb sözlərin etimologiyasını müəyyənləşdirmək dilimizin qədim söz qruplarını və belə sözlərin təşəkkül qaydalarını meydana çıxarmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Lügət tərkibinin əsas fonduna daxil olan *bilərzik* sözünün *bilək* və *üzük* sözlərindən, *qardaş* sözünün *karın* (*qarın*) və *daş* sözlərindən törədiyi məlumdur.

Mürəkkəb sözlərin sadə sözlərə çevrilməsi prosesini müasir dilimizdə də müşahidə etmək olar. Məsələn, *Ağamməd* sözünün ikinci hissəsi (*Məhəmməd* sözündə) olan *h* və *ə* səsləri ixtisara düşmüşdür. *Dedi-qodu* sözünün ikinci hissəsində (*qoydu* sözündə) olan *y* səsi, *əşi* sözünün təşkil edən sözlərdən birincinin (*ay* sözünün) *y* səsi, ikincinin (*kişi* sözünün) *k* səsi ixtisara düşmüş, birinci sözə qalan *a* səsi isə *ə* səsinə keçmişdir.

2. MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

§174. Müasir dilimizdə morfoloji yolla yeni sözlərin əmələgəlmə prosesi çox məhsuldarlıdır.

Sözlərin yaranmasında morfoloji prosesin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada, birinci növbədə, köklərə şəkilçilər artırmaqla yeni düzəlmə sözlər əmələ gətirilir; məsələn, *ək* (mək) – *əkin, iş – işlə* (mək), *sür* (mək) – *sürü, dağ – dağlıq* və s.

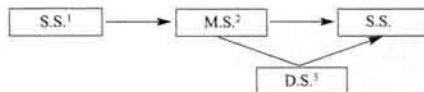
Öz tarixi etibarilə morfoloji yolla yeni sözlərin yaranması sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir mərhələsini təşkil etmişdir.

Dilimizin qədim dövrlərində uzun zaman sadə sözlərdən mürəkkəb sözlər düzəlməsi prosesi mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Sonralar mürəkkəb sözün tərkibində olan bir sözün şəkilçiyə çevrilməsi yolu ilə morfoloji proses meydana gəlmişdir.

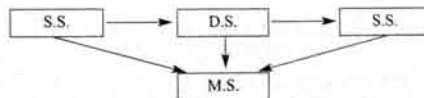
Dilimizin müasir inkişaf mərhələsində sözlərin leksik, morfoloji və sintaktik qaydada yaranması yolları bir-birini tamamlayan, təkmilləşdirən proseslərə çevrilmişdir.

Öz tarixi inkişafı ilə qədim və müasir dövrdə bu söz yaradıcılıq prosesini müqayisə etsək, sxemlərdə verilmiş mənzərəni görərik.

Dilimizin qədim dövründə

Dilimizin müasir dövründə

¹ Sadə sözlər.

² Mürəkkəb sözlər.

³ Düzəlmə sözlər.

Sxemlərin birincisindən aydın görünür ki, morfoloji üsulla sözlərin yaranması prosesi sintaktik üsulla olan bu prosenin davamı olub, ondan törəmiş və sonra meydana gəlmişdir. Dilimizin müasir dövəründə isə bu proses daha mürəkkəb bir şəkildə olmuşdür.

§175. Müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla sözlərin yaranması prosesinin özünəməxsus çox zəngin, istər semantik və istərsə də şəkli xüsusiyyətləri meydana gəlmişdir. Ona görə də, bu prosesi düstür və aydın başa düşmək üçün onun ən abstrakt ünsürünü təşkil edən şəkilçilərin həm ümumi, həm ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə və həm də xüsusi hər şəkilçinin özünə xas olan ələminə, ruhunu, mənə və şəkil etibarilə qruplaşmalarını bilmək zəruridir.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin ümumi cəhətləri bunlardan ibarətdir: 1) leksik və ya qrammatiklik; 2) məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı; 3) törəmə yolları; 4) fonetik xüsusiyyətləri; 5) mənə ardıcılığı.

Spesifik xüsusiyyətləri cəhətindən isə bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ad düzəldənlər:

- a) adlardan ad düzəldənlər;
- b) fellərdən ad düzəldənlər.

2. Fel düzəldənlər:

- a) adlardan fel düzəldənlər;
- b) fellərdən fel düzəldənlər.

3. Zərf düzəldənlər:

- a) adlardan zərf düzəldənlər;
- b) fellərdən zərf düzəldənlər.

SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLCİLƏRİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Leksik və qrammatik əlamətlər

§176. Leksika ilə qrammatikanın qarşılıqlı münasibətini, dilin qrammatik sistemində leksikanın əsas yer tutduğunu nəzərə alaraq, hər iki sahəyə xidmət edən şəkilçiləri dörd əsas qrupa ayırmaq olar:

1) leksik şəkilçilər; 2) leksik-qrammatik şəkilçilər; 3) qrammatik-leksik şəkilçilər; 4) qrammatik şəkilçilər.

Birinci qrupa mənsub olan şəkilçilər ancaq müəyyən məfhum ifadə edən yeni leksik vahidlər düzəldir və onların başqa sözlərlə əlaqəyə girməsini tələb etmir; məsələn, *şam – şamdan, yaxşı – yaxşılıq,ək (mök) – əkin, yaşıl – yaşillaş (maq), dil – dillən (mök), tap – tappılı, yağ (maq) – yağış və s.*

Yeni əmələ gəlmiş *şamdan, yaxşılıq, əkin, yaşillaşmaq, dillənmək, tappılı, yağış* sözlərinin başqa sözlərlə əlaqəyə girməsini təmin etmək üçün onları qrammatik cəhətdən dəyişdirmək lazım gəlir; məsələn, *şamdan rəngi, yaxşılığın səmərəsi, əkin yeri, ağaclar yaşillaşır, uşağı dilləndir, tappılı səsi, yağış damcıları və s.*

Odur ki, həmin sözləri düzəldən *-dan, -lıq, -in, -laş, -lən, -ilti, -ış* şəkilçiləri leksik şəkilçilər adlanır.

§177. İkinci qrupa mənsub olan şəkilçilər müəyyən məfhum ifadə edən yeni leksik vahidlər (sözlər) əmələ gətirməklə bərabər, bunların başqa sözlərlə əlaqəyə girməsi tələbini də özümdə əks etdirir; məsələn, *neft – neftçi (qadın), yağ – yağlı (çörək), dağ – dağlıq (yer), süz – süzmə (qatıq), sürüş (mök) – sürüşkən (yer) və s.*

Bu misallardakı *-çi, -lı, -lıq, -mə, -kən* şəkilçilərinin əmələ gətirdikləri yeni sözlər heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən başqa sözlərlə əlaqəyə girə bilmədikləri üçün bunlar *leksik-qrammatik* şəkilçilər adlanır.

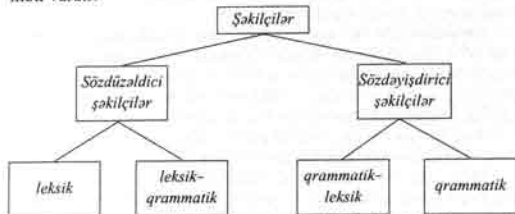
§178. Üçüncü qrupa mənsub olan şəkilçilər artırıldığı sözlərdən, əsasən, müəyyən qrammatik kateqoriyaya mənsub mənə bağları əmələ gətirdiyi kimi, eyni zamanda yeni bir məfhum ifadə etməyə də meyil göstərir; məsələn, *oxu (maq) – oxuyan, yaz (maq) – yazdır (maq), sür (mök) – sürül (mök), sat (maq) – satıl (maq), gör (mök) – görüş (mök) və s.*

Bu misallardakı *-yan, -dır, -ıl, -üş* şəkilçiləri *oxu (maq)* felindən feli sifət, *yaz (maq)* felindən onun icbar növünü, *sür (mök)* felindən onun məchul növünü, *gör (mök)* felindən onun qarşılıq növünü düzəldiyi və sözə yeni leksik mənə çalarlığı verdiyi üçün qrammatik-leksik şəkilçilər adlanır.

§179. Dördüncü qrupa mənsub olan şəkilçilər artırıldığı sözlərdə ancaq bu və ya digər qrammatik kateqoriyanın vəzifəsini yerinə yetirir. Bu qrupa ismin hal şəkilçiləri, mənsubiyyət şəkilçilərini, fəlin zaman şəkilçilərini və şəxs sonluqlarını daxil etmək olar; məsələn, *evdə, evdən, gəlir, gəlirəm, kitabım, kitabın* və s.

Bu qəbıldən olan şəkılçılər qrammatık şəkılçılər adlanır.

Bu şəkılçılə qruplarından birinci və ikinci qrupa mənsub olanları sözdüzöldıcı, üçüncü və dördüncü qrupa mənsub olanları isə sözdəyşıdırıcı şəkılçılərdir. Lakin ikinci qrup şəkılçılərdə sözdəyşıdırme ölaməti olduđu kimi üçüncü qrup şəkılçılərdə də sözdüzölmə ölaməti vardır.

Leksik və qrammatik baxımından şəkılçılərin bölgüsü sxemdə göstörölmişdir.

§180. Bu şəkılçılə qruplarının mənaca bir-birinə yaxınlığı ilə bərabər, nitq sistemində birinin digörinə keçməsinə də müşahidə edirik.

Məsələn, *məktub yazılacaq, iş görülmüşdür* ifadələrində sözlərin yeri dəyişdikdə (*yazılacaq məktub, görülmüş iş*) qrammatik şəkılçılər leksik-qrammatik şəkılçılə yerinə keçir.

Bu prosesdə qrammatik şəkılçılərin leksikləşmə meyli əsas yer tutur; məsələn, *kağız yanacaq, yanacaq maddələri, yanacaq ehtiyatı*; misallarından birincisində *-acaq* qrammatik, ikincisində qrammatik-leksik, üçüncüsündə isə leksik şəkılçılə məzmununu daşıyır.

Leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə görə şəkılçılərin bu cür qruplaşması, bu və ya digər qrupa mənsub şəkılçılər arasındakı mənə bağlılığı, birinin digörinə keçməsi, bir dil sistemini ömələ gətirməkdə, leksika ilə qrammatika arasında olan yaxınlığı və sıx əlaqəni göstörir.

Məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkılçılər

§181. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən bütün şəkılçılər özlərinin yeni söz yaratma bacarığına görə iki yerə ayrılır: 1) məhsuldar şəkılçılər; 2) qeyri-məhsuldar şəkılçılər.

Miqdar etibarilə çox az sözə artırılə bilən və əsasən təkmonali sözlər ömələ gətirən (məsələn, *şamdan, qənddən, solaxay, qumsal* və s.) şəkılçılər qeyri-məhsuldar adlanır.

Miqdar etibarilə çox sözə artırılə bilən və müxtəlifmonali çoxlu yeni sözlər ömələ gətirən (məsələn, *əməllə, dağlıq, üçlük, yaxşılıq, dərinlik, başlıq, sərinlik, xəstəlik, qaralılıq* və s.) şəkılçılər məhsuldar adlanır.

§182. Şəkılçılərin məhsuldar və qeyri-məhsuldarlığı şəkılçılənin törətdiyi sözlün çoxmənalılığını və mənşəcə qədimliyi ilə bağlı bir məsələdir.

Məhsuldar şəkılçılər çoxmənalı (polisemantik) sözlərdən, qeyri-məhsuldar şəkılçılər isə təkmonali (monosemantik) sözlərdən törəmişdir.

Məhsuldar şəkılçılər öz mənşəyi etibarilə çox qədimlərə gedib çıxır. Ödər ki, belə şəkılçılər müxtəlif türk dillərində ortaq şəkılçılər kimi özünü göstörir.

Dilimizdə istər mənə xüsusiyyətlərinə və istərsə də çox söz yarada bilməsinə görə ən məhsuldar sayılan *-lıq, -lik, -lük, -lük; -çı, -çi, -çu, -çü; -lı, -li, -lu, -lü* şəkılçılərinə azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış bir şəkildə digər türk dillərində təsadüf edirik; məsələn:

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkılçıləri

Azərbaycanca	Başqırdca	Qazaxca	Uyğurca	Türkçö
<i>bağcılıq</i>	<i>baksasılıq</i>	—	<i>bağçılık</i>	<i>bağçıranlıq</i>
<i>şadıq</i>	<i>şatlıq</i>	<i>şatlıq</i>	<i>xoşallıq</i>	<i>şadlıq</i>
<i>istilik</i>	<i>yıtlıq</i>	<i>ışılıq</i>	<i>ışıklıq</i>	<i>sıcaklıq</i>
<i>barklik</i>	<i>kanlıq</i>	<i>kantılıq</i>	<i>kattılıq</i>	<i>serilik</i>
<i>başlıq</i>	<i>başlıq</i>	<i>başlıq</i>	—	<i>daşlıq</i>
<i>yaxşılıq</i>	<i>yaxşılıq</i>	<i>yaxşılıq</i>	<i>yaxşılıq</i>	<i>iyilik</i>
<i>dağlıq</i>	—	—	<i>tağlıq</i>	<i>dağlıq</i>
<i>onluq</i>	<i>onlıq</i>	<i>onlıq</i>	<i>onlıq</i>	<i>onluk</i>
<i>daşlıq</i>	—	<i>tastak</i>	<i>taşlıq</i>	<i>taşlıq</i>
<i>qaranlıq</i>	<i>karanlıq</i>	<i>karanlıq</i>	<i>qaranlıq</i>	<i>karanlıq</i>

-çı, -çi, -çu, -çü şəkılçıləri

1	2	3	4	5
<i>daşçı</i>	<i>taşçı</i>	<i>taşçı</i>	<i>taşçı</i>	<i>taşçı</i>
<i>dəmirçi</i>	<i>tımerse</i>	<i>temirçi</i>	<i>tömürçi</i>	<i>demirci</i>
<i>qoyuncu</i>	<i>parıksı</i>	<i>koysı</i>	<i>koycu</i>	<i>koyuncu</i>
<i>yazıcı</i>	<i>yazıcsı</i>	<i>jazucı</i>	<i>yazucı</i>	<i>yazıcı</i>
<i>kolxozçu</i>	<i>kolxozcsı</i>	<i>kolxozçı</i>	<i>kolxozçı</i>	<i>kolhozcsı</i>

-li, -li, -lu, -lü şəkilçiləri

1	2	3	4	5
atlı	atlı	atlı	atlık	atlı
çirkli	kirli	kirli	kirlik	kirli
bağlı	kapalı	jabuli	—	kapalı
duzlu	tuzalı	tozandı	tuzluq	tuzlu
yağmurlu	yağmırlı	janbrılı	yağmurluk	yağmurlı

§183. Dilimizi başqa türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etdikdə aydın olur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilimizdə qeyri-məhsuldar olan bəzi şəkilçilər başqa türk dillərində məhsuldar və əksinə olaraq işlədilir.

Məsələn, dilimizdə fəldən fəl düzəldən *-ar, -ər, -lar, -lər* şəkilçiləri (*qop – qopar, qayıt – qaytar, dön – döndər* və s.) qeyri-məhsuldar olduğu halda, türkman dilində məhsuldar şəkilçilərdən sayılır.

Bunun kimi *-qan, -kən, -ğan, -gən, -ağan, -əyən* (*vuruşqan, ağlağan, kasayan, çalğan*) şəkilçiləri dilimizdə müəyyən dərəcədə qeyri-məhsuldar olduğu halda, oyrot, qumuq və başqa dillərdə məhsuldar şəkilçilər olaraq qalır. Bizim dilimizdə bu şəkilçilər leksik-qrammatik mənada işləndiyi halda göstərilən dillərdə, qrammatik-leksik mənaya malikdir.

Dilimizdə qeyri-məhsuldar *-cıq, -cik, -cuq, -cük* (*gəlincik, sucuq*) və *-caq, -cək* (*utancaq, əlcək*) şəkilçiləri müxtəlif mənalı sözlər əmələ gətirdiyi halda şor dilində məhsuldar olub *-caq, -cək* formasında işlədilir və hər iki şəkilçinin mənə xüsusiyyətini əks etdirir.

Şəkilçilərin törəmə yolları

§184. Şəkilçilərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri onların mənşəyi məsələsidir.

Bir dildə olan bütün şəkilçilərin, ayrı-ayrılıqda, mənşəyini müəyyənləşdirmək və inkişaf mərhələlərini aydınlaşdırmaq çətindir. Odur ki, burada müasir ədəbi dilimizdə işlədilən şəkilçilərin, ümumiyyətlə, mənşəyindən danışılır və onların mənşə etibarilə qrupları göstərilir.

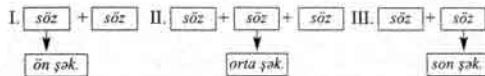
Dilimizdə işlədilən sözdüzdəldici şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə, əsasən, beş qrupa ayrılır: 1) müstəqil sözlərdən düzənlənər; 2) iki

və daha artıq şəkilçinin birləşməsi ilə düzənlənər; 3) sözdəyidrici şəkilçilərin sözdüzdəldici yerinə keçməsi ilə düzənlənər; 4) açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi yolu ilə düzənlənər; 5) samitlərin düşməsi yolu ilə düzənlənər.

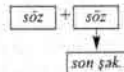
§185. *Müstəqil sözlərdən düzənlənər.* Müstəqil sözlərdən düzənlənən sözdüzdəldici şəkilçilər mürəkkəb sözün tərkibində olan bir sözün şəkilçiləşməsi yolu ilə əmələ gəlir; məsələn, *qoca olmaq – qocalmaq, kök olmaq – kökləmək* və s.

Burada nəzərə çarpan əsas cəhət budur ki, türk dillərində özünə-məxsus ön şəkilçi yoxdur. İltisacı (aqlünativ) dillərdə bütün şəkilçilər sözlərin sonuna əlavə edilir. Belə bir vəziyyət dilimizdə sözdüzdəldici şəkilçilərin mürəkkəb sözlərin ikinci komponentlərindən meydana gəldiyi hökmünü çıxarmağa əsas verir. Bu mülahizəyə görə, yenə də demək olar ki, flektiv dillərdə olan ön və orta sözdüzdəldici şəkilçilər söz tərkibindəki birinci və orta sözlərdən törəmişdir. Flektiv və iltisacı dillərdə bu prosesi belə bir sxemdə göstərmək olar.

Flektiv dillərdə

İltisacı dillərdə

§186. *İki və daha artıq şəkilçinin birləşməsi ilə düzənlənər.* Sözdüzdəldici şəkilçilərin bir qismi iki və daha çox şəkilçinin birləşməsi yolu ilə düzənlir; məsələn, *sağıcı, tappılı, şaqqılda* (maq) sözlərində *-ıcı, -ılı, -ılda* şəkilçiləri kimi.

İki və ya bir neçə şəkilçi birləşib yeni bir şəkilçi o zaman əmələ gətirə bilər ki, onlardan birincisi, ya ümumiyyətlə və ya bir qrup sözlərdə, təkliddə yenimənalı söz əmələ gətirmək funksiyasını itirmiş olsun. Belə hallarda, söz yaratmaq gücünü itirmiş bəzi şəkilçilər

yeni şəkilçi tərkibində öz fonetik təamlığını saxlasa da, bəziləri birləşmələrin səs xüsusiyyətindən asılı olaraq dəyişir və sox zaman tanınmaz bir şəklə düşür.

Dilimizdə feldən ad düzəldən *-ı, -ici, -ucu, -ücü* (*sağ-ı, seç-ici, qur-ucu, sür-ücü*) şəkilçisi iki şəkilçinin – fellərdən ad düzəldən *-ı, -i, -u, -ü* və adlardan ad düzəldən *-cı, -ci, -cu, -cü* şəkilçilərin birləşməsindən törəmişdir. Bunlardan birincisi dilimizdə öz məhsuldarlığını itirərək bəzi sözlərdə qaldığı halda (məsələn, *yazı, dolu, çəki* və s.) bir çox sözlərdə yeni söz əmələ gətirmək xüsusiyyətini (məsələn, *sağı, seçi, göri, quru* və s.) itirmişdir. Ona görə də bu şəkilçi özündən sonra gələn *-cı, -ci, -cu, -cü* şəkilçisi ilə birləşərək *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçisinin əmələ gətirmişdir. Bu prosesdə ç səsi iki sait arasında qaldığı üçün *c* səsinə keçmişdir.

§187. Bir neçə şəkilçinin birləşməsi yolu ilə şəkilçilərin əmələgəlmə prosesi dilimizin nisbətən yaxın bir inkişaf tarixi dövrünə aiddir. Bu proses indi də müşahidə edilir. Dilimizdə *avaraçı, düşmənci, kasıbçı, barbarçı, yetimçi* sözləri bir leksik vahid kimi işlənmədiyi üçün *avaraçılıq, düşməncilik, kasıbçılıq, barbarçılıq, yetimçilik* kimi düzəltmə sözlərdə bu sözləri əmələ gətirən *-çuluq, -çilik* şəkilçisi buna misal ola bilər.

§188. Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldiciyə keçmə yolu ilə düzəlmələr. Sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi də qrammatik və qrammatik-leksik şəkilçilərin leksik-qrammatik və leksik şəkilçilər yerinə keçməsi yolu ilə əmələ gəlir. Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçiyə doğru inkişafında şəkilçinin özü rol oynamır. O, qoşulduğu sözün cümlədəki bu və ya digər vəziyyətindən asılı olaraq öz vəziyyətini dəyişir və yeni mənə yaradan şəkilçi yerinə keçir. Məsələn, məlumdur ki, *ildə, ayda, gündə* sözlərində iştirak edən *-da, -də* şəkilçisi ismin yerlik hal şəkilçisidir. Lakin bu şəkilçi zaman bildirən *il, ay, gün* kimi sözlərə əlavə edildikdə ismin halını bildirmək xüsusiyyətindən çox, bir hadisənin müəyyən dərəcədə konkret zamanını bildirmək xüsusiyyətini əldə edir. Deməli, zərflər nitq hissəsinin təbiətinə yaxınlaşır. Bu o deməkdir ki, həmin sözlərdə iştirak edən *-da, -də* şəkilçisi ismin yerlik halını bildirmək funksiyasından zaman zərfləri əmələ gətirmək funksiyasına doğru meyil edir.

Şəkilçilərin bu cür sözdəyişdirici şəkilçidən sözdüzəldici şəkilçiyə keçməsi prosesi dilimizdə, əsasən, iki yolla olur; sözlərin substantivləşməsi yolu ilə; sözlərin adverbiallaşması yolu ilə.

§189. Substantivləşmə yolu ilə sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçilərə keçməsinə aşağıdakı misalları göstərmək olar:

1) felin qarşılıq və ya müstərek növ şəkilçisi *-ış, -iş, -uş, -üş; yarış, bildiriş, duruş, görüş* və s.

2) felin məchul və ya qayıdış növlərini əmələ gətirən *-ın, -in, -un, -ün; -ıl, -il, -ul, -ül* şəkilçiləri; məsələn, *baxım, geyim, düyüm* (bunlarda *n* səsi *m* səsinə keçmişdir), *əkin, gəlin, Sevil* və s.

3) məsdər şəkilçisi *-maq, -mək; barmaq, qazmaq, çaxmaq, yemək* və s.

4) zaman şəkilçiləri; qeyri-qəti gələcək zaman *-ar, -ər* (*açar, kəsar*); indiki zaman *-ır, -ir, -ur, -ür* (*yatır, gəlir*); gələcək zaman *-acaq, -əcək* (*alacaq, gələcək*); inkar və qeyri-qəti gələcək *-maz, -məz* (*solmaz, axmaz, dinnəz*) və s.

§190. Adverbiallaşma yolu ilə sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçilərə keçməsinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1) ismin çıxışlıq hal şəkilçisi; *-dan, -dən; uzaqdan, bərkədən, bərdən* və s.

2) isimlərdən zərflər əmələ gətirən; *-casına, -cəsinə; qəhrəmancasına, igidcəsinə* və s.

3) sifət əmələ gətirən; *-sız, -siz, -suz, -süz; könülsüz* (yemək), *həvəssiz* (yanaşır), *düzsuuz* (danışır) və s.

§191. Açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi ilə düzəlmələr. Sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi də şəkilçidə olan açıq saitin qapalı saita keçməsi yolu ilə düzəlir.

Çox güman etmək olar ki, dilimizdə işlənən *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi vaxtilə *-laq, -lək* şəkilçisinin fonetik variantı olmuşdur.

Məlumdur ki, *a* və *ə* saitlərinin mövqeyi dilimizin qədim dövrlərində möhkəm olmamış, onlar *ə, ö, e, hətta i, i, u, ü* saitləri arasında keçid vəziyyətini tutmuşlar. Bunlardan *-laq, -loq* variantları *-luq, -luq; -lək, -lək* variantları *-lik, -lük* şəkilçilərini əmələ gətirmişdir. Eyni zamanda *-laq, -lək* variantı da müstəqil şəkilçi kimi sabitləşmişdir.

Buna oxşar ikinci şəkilçi dilimizdə *-aq, -ək* və *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəkilçiləridir. Burada da eyni ilə açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi hadisəsi baş vermiş və nəticədə həm *-aq, -ək, -q, -k*, həm də *-ıq, -ik, -uq, -ük, -q, -k* kimi müxtəlif mənalı sözlər əmələ gətirən şəkilçilər törəmişdir.

§192. Saitlərin açıqdan qapalıya keçməsi ilə bir şəkilçinin iki müstəqil şəkilçiyə ayrılması hadisəsi türk dillərinin çox qədim dövrlərinə aid olduğuna baxmayaraq, bəzi dillərdə bunların sabitləşməmiş variantlarına təsadüf edilir. Məsələn, başqurd dilində *-lq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisinin *-lak, -loq, -lək* və *-lek* variantları *-lq, -ik, -uq, -ük* şəkilçisinin də *-ok, -aq, -ek* variantları vardır.

Azərbaycan dilində isə bunlar müstəqil semantikaya malik müxtəlif şəkilçilərdən ibarətdir: *yaylaq – yaylq, qışlaq – qışlq, qumlaq – qumlq, qıraq – qırq, kəsək – kəsik, yumaq – yumuq, çökək – çökük* sözlərini müqayisə edin.

§193. *Samitlərin düşməsi yolu ilə düzələn*lər. Sözdüzdəlici şəkilçilərin bir qismi də şəkilçilərdə olan samitin düşməsi yolu ilə əmələ gəlir.

Bu prosesdə ya düzəltmə sözlərin atributivləşməsi və ya substantivləşməsi əsas rol oynayır.

-lq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi ilə düzələn sözlərin atributivləşməsi noticəsində onun son samiti düşərək *-h, -li, -lu, -lü* şəkilçisi törəmişdir. Bu hadisə türk dillərində çox qədim bir dövrdə baş vermişə də, öz izlərini müasir türk dillərində mühafizə etməkdə davam edir.

Müasir uyğur dilində *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçisi yoxdur. Dilimizdə *-h, -li, -lu, -lü* şəkilçisi vasitəsilə düzələn sözlər bu dildə, eyni zamanda *-lq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir.

*Tam beşida oturado
Şox şu boylu q şa çuğan!*

(Damin başında o şux boylu şah cavan oturmuşdur.)

Yaxud:

*Yoqqurtın tüşüp kilədə
Şan tollu q (tonluq) şa yikit.*

(Yuxarı kəndlərdən aşağıya ipək əlbisəli (donlu) şah igid gəlir.) Gördüyümüz kimi, bu misallarda *boyluq – boylu, tolluq – donlu* (əlbisəli) mənəsində işlənmişdir.

Substantivləşmə hadisəsi noticəsində dilimizdə məsdər əmələ gətirən *-maq, -mək* şəkilçisinin *q* və *k* samiti düşərək fəldən isim

düzəldən *-ma, -mə* şəkilçisi törəmişdir: *süzmək – süzmə, qovurmaq – qovurma, çəkmək – çəkmə, qırmaq – qırma* və s.

Yenə eyni hadisə noticəsində türk dillərində zaman şəkilçisi olan *-ğan, -gən* (qırpaq qrupu türk dillərində bu indi də zaman şəkilçisi olaraq qalır) şəkilçisindən *-an, -ən* feli sifət şəkilçisi (leksik-qrammatik) törəmişdir. *Qapan, qalxan* sözlərində bu şəkilçi tam leksik-şəkilçiyə çevrilmişdir.

§194. Türk dillərində şəkilçidə samitin düşməsi yolu ilə yeni şəkilçinin əmələgəlmə prosesi yenə də çox qədim dövrlərdən başlamışdır. Bu proses əsas etibarilə arxa (*g, ğ*) və orta (*k, g*) dil samitlərində özünü göstərir. Bu samitlər həm şəkilçilərin əvvəlində, həm də sonunda düşə bilər.

Şəkilçinin əvvəlində:

-qan > *-an*
-ğan >
-kən > *-ən*
-gən >

Şəkilçinin sonunda:

-maq → *ma*
-mək → *mə*
-luq → *lu*
-lik → *li*
-luq → *lu*
-lük → *lü*

ŞƏKİLCİLƏRİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§195. Sözdüzdəlici şəkilçilərin fonetik xüsusiyyətləri müasir ədəbi dilimizdə mühüm yer tutur. Səs tərkibi etibarilə dilimizdə işlənən sözdüzdəlici şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: bir hecadan ibarət olanlar; iki hecadan ibarət olanlar.

Bir hecadan ibarət şəkilçilər sadə, iki hecadan ibarət olanlar isə mürəkkəb şəkilçilərdir. Sadə şəkilçilər saitlə samitin (*-lq*), samitlə samitin (*-ma*) və samitlə sait və yenə də samitin (*-lq*) birləşməsindən ibarət olur. İki və üç səsdən ibarət şəkilçilərin saitini *A* hərfi, samitini *B* hərfi ilə işarə etsək, belə düstür alırıq:

A-B,

B-A,

B-A-B

İki səli **A-B** və **B-A** düsturlarına daxil şəkilçilərdə bəzən saitin düşməsi və təkcə samitin qalması hadisəsinə təsadüf edilir, bu zaman **A-B** düsturu **B** şəklinə düşür.

§196. Mürəkkəb şəkilçiləri tərkibindəki samitlərin miqdarına görə üç yerə ayırmaq olar: birsamitli, ikisamitli, üç və dördsamitli şəkilçilər. Birsamitli şəkilçinin ancaq bir düsturu **A-B-A** (-ası) olduğu halda, ikisamitli şəkilçilər üç düsturda birləşir:

A-B-A-B (-acaq)

B-A-B-A (-malı)

A-B-B-A (-anda)

Bəzi hallarda birsamitli şəkilçinin əvvəlinə samit artırmaqla bu şəkilçi ikisamitli şəkilçilərin ikinci düsturuna keçir (*alt-yalı*).

Üçsamitli mürəkkəb şəkilçilər də üç düsturda birləşir:

B-A-B-B-A (-dıqda)

A-B-B-A-B (-iyyat)

B-A-B-A-B (-cadan)

§197. Azərbaycan dilində şəkilçilər saitlərin iştirakına görə ya ikivariantlı və ya dördvariantlı olur. İkivariantlı şəkilçilərdə *a, ə* açıq saiti, dördvariantlılarda isə *ı, i, u, ü* qapalı saitleəri iştirak edir. İstər iki və istərsə də dördvariantlı şəkilçilərdə saitlin variantı söz kökünün son saitindən asılıdır. Bunu aşağıdakı sxemdə aydın görmək olar.

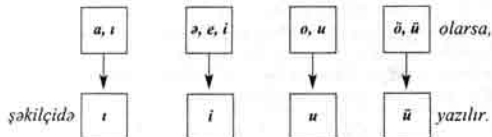
İkivariantlı şəkilçilərdə

Söz kökünün son saiti

Dördvariantlı şəkilçilərdə

Söz kökünün son saiti

Sözlərə şəkilçilər artırıldıqda sait və samit soslərin yan-yanə gəlməsi də əhəmiyyətə malikdir.

Dilimizdə sözlər ya açıq və ya qapalı heca ilə bitir. Bunun kimi şəkilçilərin də əvvəli ya açıq və ya qapalı olur.

§198. Şəkilçilərin sözlərə birləşməsində dörd müxtəlif fonetik münasibət əmələ gəlir:

1) Söz samitlə bitir, şəkilçi də samitlə başlayır; məsələn, *qayun-çu, dağ-lıq, kənd-li* və s.

2) Söz samitlə bitir, şəkilçi isə saitlə başlayır; məsələn, *yaz-ı, at-ı, ot-ar* və s.

3) Söz saitlə bitir, şəkilçi isə samitlə başlayır; məsələn, *usta-lıq, dəvə-çi* və s.

4) Söz saitlə bitir, şəkilçi isə saitlə başlayır; məsələn *ağla-(a)-ğan, dinlə-(y)-ici* və s.

Sözlər	Sözün son səsi	Şəkilçilərin ilk səsi	Şəkilçilər
<i>əl</i>	-	+	- <i>acək</i>
<i>at</i>	-	+	- <i>ıci</i>
<i>doğra</i>	+	-	- <i>ma</i>
<i>bağla</i>	+	+	- <i>(y) ıci</i>

Əgər şərti olaraq saiti + işarəsi, samiti - işarəsi ilə ifadə etsək, belə bir cədvəl düzəltmək olar.

§199. Göstərilən hər birləşmənin dilimizdə özünəməxsus bəzi fonetik xüsusiyyətləri vardır.

Birinci birləşmədə sonu sonör və cingiltili samitlərlə bitən sözlərə qalınlarda arxa damaq samiti *ğ*, incələrdə orta damaq samiti *g*, sonu karla bitən sözlərə qalınlarda arxa damaq samiti *q*, incələrdə isə orta damaq samiti *k* ilə başlayan şəkilçilər artırılır. Beləliklə, arxa və orta damaq samiti ilə başlayan şəkilçilərin (məsələn, *-ği, -gi, -ğu, -gü; -qi, -ki, -qu, -kü* kimi) səkkiz variantı meydana çıxır. Deməli, belə şəkilçilərin əlavəsində təkcə saitlərin ahəngi deyil, eyni zamanda samitlərin də ahəngi nəzərə alınır.

§200. İkinci birləşmədə dörd xüsusiyyətə təsadüf edilir:

a) ikinci hecadə qapalı sait olan bəzi ikihəcali sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda, sözdə olan qapalı sait düşür; məsələn, *ağır - ağır-ı, şirin - şirm-i* və s.;

b) bəzi təsadüflərdə *z* səsi *s* səsine keçir; məsələn, *köz - kösöv, göz - göstər* və s.;

c) *t* samiti ilə bitən bir sıra fellərdə *t* səsi *d* səsinə keçir; məsələn, *get – gediş, yarat – yaradıcı, ağırt – ağıardan* və s.;

ç) sonor samiti ilə bitən çoxhecali sözlərdə saitlə başlanan bözi şəkilçilərin saiti düşür; məsələn, *burul – burul (a) ğan, bürün – bürün (ə) çək* və s.

Üçüncü birləşmədə heç bir nəzər-diqqəti cəlb edən xüsusiyyətə təsadüf edilmir.

§201. Dördüncü birləşmədə iki xüsusiyyətə təsadüf edilir:

a) saitdən sonra *q, g, k, m, p, t* samitləri gələn şəkilçilər saitlə bitən sözlərə artırıldıqda, bu şəkilçilərin saiti ixtisara düşür; məsələn, *dara (maq) – dara (a) q, ağla – ağla (a) ğan, işlə (mək) – işlə (ə) k, quru (maq) – quru (u) m, qayna (maq) – qayna (a) r, ağla (maq) – ağla (a) t (maq)* və s.;

b) başqa bütün təsadüflərdə şəkilçinin övnelinə, bir qayda olaraq, *y* samiti əlavə edilir; məsələn, *işlə (mək) – işləyən, oxşa (maq) – oxşayan, bəslə (mək) – bəsləyici, qoru (maq) – qoruyucu* və s.

ŞƏKİLCİLƏRİN MƏNƏ ARDICILLIĞI

§202. Şəkilçilərin mənə ardıcılığı, bir tərəfdən qoşulduğu sözlərin leksik mənələrindən, digər tərəfdən isə öz mənə (leksik, leksik-qrammatik və ya qrammatik-leksik) xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Sözlərin leksik mənələrinə görə şəkilçilərin mənə ardıcılığında beş cəhət nəzərə alınır:

1. Söz köklərinin bəzisi ancaq bir və ya iki sözdüzəldici şəkilçi qəbul etdiyi halda, bəzisi beş növ şəkilçi qəbul edə bilər; məsələn, *quş-cuğaz, qış-laqçı, yaz-t-çit-lıq, qız-ar-t-ma-lıq, boş-al-t-dır-il-an* və s.

Bütün bu düzəltmə sözlərdə ilk söz kök, yerdə qalan sözlər isə biri digəri üçün düzəltmə sayılır.

+   +

+

+

+

2. Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə bir nitq hissəsindən eyni nitq hissəsi və ya başqa bir nitq hissəsi ömələ gətirilir; məsələn, *dağ (isim) – dağlıq (isim), sevmək (fel) – sevin (mək) (fel), yağ (isim) – yağlamaq (fel), əkmək (fel) – əkin (isim), bir (say) – birdən (zərf)* və s.

3. Sözlərə birdən beşə qədər sözdüzəldici şəkilçinin artırılması xüsusiyyətdən asılı olaraq ad, fel və zərf düzəldənlərin hərəsinin özünəməxsus, müəyyən miqdarda, sözyaratma növləri ömələ gəlmişdir.

§203. Adlardan ad düzəldənlərin 12 növünə təsadüf edilir:

1) Addan ad düzəlir: *bağ – bağlıq, gün – günəş.*

2) Addan ad, yəni də ad düzəlir: *dəmir – dəmirçi – dəmirçilik.*

3) Addan fel, sonra ad düzəlir: *qış – qışlamaq – qışlaq.*

4) Addan ad, sonra ad, yəni də ad düzəlir: *xalt – xaltı çə – xalçaçı – xalçaçılıq.*

5) Addan fel, sonra ad, yəni də ad düzəlir: *yay – yaylamaq – yaylaq – yaylaqçı.*

6) Addan fel, yəni də fel, sonra ad düzəlir: *iş – işlə (mək) – işlən (mək) – işlənməmiş.*

7) Addan ad, yəni də ad, sonra fel, axırda isə ad düzəlir: *yer – yerli – yerliləş (mək) – yerliləşmiş.*

8) Addan fel, sonra ad, yəni də ad və bir də ad düzəlir: *əl – ələ (mək) – ələk – ələki – ələkçilik.*

9) Addan fel, sonra ad, sonra fel, yəni də ad düzəlir: *oyun – oyna (maq) – oynaq – oynaqda (maq) – oynaqlayan.*

10) Addan fel, sonra fel, yəni də fel, axırda ad düzəlir: *ağ – ağırt (maq) – ağırt (maq) – ağırtırdır (maq) – ağırtıran.*

11) Addan fel, sonra ad, sonra fel, yəni də fel, axırda ad düzəlir: *dər – dara (maq) – daraq – daraqla (maq) – daraqlan (maq) – daraqlanmış.*

12) Addan fel, sonra fel, yəni də fel, bir də fel, axırda ad düzəlir: *boş – boşalmaq – boşaltmaq – boşaltdırmaq – boşaltdırılan.*

§204. Fellərdən ad düzəldənlərin doqquz növünə təsadüf edilir:

1) Feldən ad düzəlir: *yazmaq – yazı.*

2) Feldən ad, yəni də ad düzəlir: *yazmaq – yazı – yazıçı.*

3) Feldən fel, sonra ad düzəlir: *qızmaq – qızarmaq – qızartı.*

4) Feldən ad, sonra ad, yəni də ad düzəlir: *yazmaq – yazı – yazıçı – yazıçılıq.*

5) Feldən ad, sonra fel, sonra ad düzəlir: *yarmaq – yara – yaralamaq – yaralayan.*

6) Feldən fel, sonra ad, yenə ad, yenə də ad düzəli: *qovmaq – qovurmaq – qovurğa – qovurgalıq*.

7) Feldən fel, yenə də fel, sonra ad düzəli: *qızmaq – qızarmaq – qızartmaq – qızartma*.

8) Feldən ad, sonra fel, yenə də fel, axırda ad düzəli: *yarmaq – yara – yaralamaq – yaralanmaq – yaralanan*.

9) Feldən fel, yenə fel, sonra ad, yenə də ad düzəli: *qızmaq – qızarmaq – qızartmaq – qızartma – qızarmalıq*.

§205. Adlardan fel düzəldənlərin yeddi növünə təsadüf edilir:

1) Addan fel düzəli: *iş – işlə (mök)*.

2) Addan ad, sonra fel düzəli: *yer – yerli – yerliləş (mök)*.

3) Addan fel, yenə də fel düzəli: *ağ – aqar (maq) – aqart (maq)*.

4) Addan fel, sonra ad, yenə də fel düzəli: *dar – dara (maq) – daraq – daraqla (maq)*.

5) Addan fel, sonra fel, yenə də fel düzəli: *göz – gözlə (mök) – gözlət (mök) – gözlətdir (mök)*.

6) Addan ad, sonra fel, bir də fel, yenə də fel düzəli: *yer – yerli – yerliləş (mök) – yerliləşdir (mök) – yerliləşdiril (mök)*.

7) Addan fel, sonra fel, bir də fel, yenə də fel düzəli: *ağ – aqar (maq) – aqart (maq) – aqartdır (maq) – aqartdıril (maq)*.

§206. Feldən fel düzəldənlərin beş növünə təsadüf edilir:

1) Feldən fel düzəli: *sür (mök) – sürü (mök)*.

2) Feldən ad, sonra fel düzəli: *yar (maq) – yara – yarala (maq)*.

3) Feldən fel, sonra fel düzəli: *çix (maq) – çıxar (maq) – çıxart (maq)*.

4) Feldən ad, sonra fel, yenə də fel düzəli: *düy (mök) – düymə – düymələmə (mök) – düymələt (mök)*.

5) Feldən fel, sonra fel, yenə də fel düzəli: *dan (maq) – danış (maq) – danışdır (maq) – danışdıril (maq) və s.*

§207. Adlardan zərflər düzəldənlərin iki, feldən zərflər düzəldənlərin isə bir növünə təsadüf edilir.

a) Addan zərf: *bir – birdən*.

b) Addan ad, sonra zərf: *sağ – sağlıq – sağlıqla*.

§208. 4. Şəkilçilərin mənə ardıcılığında mühüm xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, hər hansı bir kökə ayrı-ayrılıqda müxtəlif şəkilçilərlə artırmaqla bir sıra yeni mənalı sözlər əmələ gətirilir, məsələn, *dil, dilə (mök), dilək, dilçi, dilli, dilsiz, dilən (mök), dilçək; göz, gözlük, gözlə (mök), gözətçi, gözlü, gözsüz* və s.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində əsaslı rol oynayan bu xüsusiyyət bütün sözlərə eyni dərəcədə aid ola bilmir. Belə ki, bəzi sözlərə ancaq bir və ya iki şəkilçi artırmaq mümkün olduğu halda, bəzilərinə üç və dörd, bəzilərinə də daha çox şəkilçi artırmaq mümkün olur.

§209. Ayrılıqda müxtəlif mənalı sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməkləndən sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Ancaq bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul edənlər:

istirahət – istirahət-siz

qənaət – qənaət-siz

2) İki müxtəlif şəkilçi qəbul edənlər:

ağıl $\begin{cases} -lı \\ -siz \end{cases}$ *fikir* $\begin{cases} -li \\ -siz \end{cases}$ *qüssə* $\begin{cases} -li \\ -siz \end{cases}$ *səs* $\begin{cases} -li \\ -siz \end{cases}$

3) Üç müxtəlif şəkilçi qəbul edənlər:

yıxı $\begin{cases} -lu \\ -suz \\ -cul \end{cases}$ *at* $\begin{cases} -lı \\ -siz \\ -cıl \end{cases}$ *diz* $\begin{cases} -li \\ -siz \\ -lik \end{cases}$

4) Dörd müxtəlif şəkilçi qəbul edənlər:

duz $\begin{cases} -lu \\ -suz \\ -luq \\ -la \end{cases}$ (maq) *bağ* $\begin{cases} -lıq \\ -siz \\ -ça \\ -ban \end{cases}$

göz $\begin{cases} -lü \\ -süz \\ -lük \\ -lə \end{cases}$ (mök) *gül* $\begin{cases} -lü \\ -süz \\ -lük \\ -dan \end{cases}$

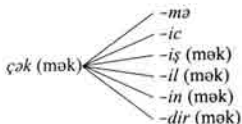
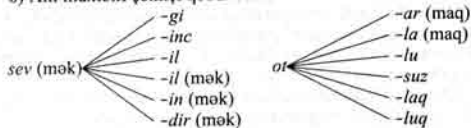
5) Beş müxtəlif şəkilçi qəbul edənlər:

dil $\begin{cases} -li \\ -siz \\ -çi \\ -ə \end{cases}$ (mök) *baş* $\begin{cases} -lı \\ -siz \\ -çı \\ -la \end{cases}$ (maq) *lıq*

dol (maq) $\begin{cases} -u \\ -ğun \\ -muş \\ -uş \end{cases}$ (maq) *dur* (maq)

döy (mök) $\begin{cases} -üs \\ -üş \end{cases}$ (mök) *ün* (mök) *ül* (mök) *dür* (mök)

6) Altı müxtəlif şəkilçi qəbul edənlər:

§210. 5. Şəkilçilərin mənə ardıcılığına mühüm yer tutan cəhətlərdən biri də budur ki, bir şəkilçi ancaq müəyyən mənalı sözlərə artırılır və bir mənə ifadə edən yeni sözlər düzəldir; başqa şəkilçi isə müxtəlif mənalı bir sıra sözlərə artırılaraq və müxtəlif mənaya malik yeni söz qrupları düzəldir.

Dilimizdə *-daş*, *-dan* şəkilçiləri bir mənə xüsusiyyətinə malik sözlər əmələ gətirirsə, *-çı*, *-çi*, *-çu*, *-çü*; *-lı*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçiləri vasitəsilə bir sıra mənə xüsusiyyətinə malik (məsələn, *çəkməçi*, *kolxozçu*, *zərbəçi*, *kəndli*, *atlı*, *Həsənli*) sözləri düzəldilir. *-luq*, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəkilçiləri vasitəsilə düzəldən müxtəlif mənalı söz qruplarının sayı isə daha çoxdur.

SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLCİLƏRİN NİTQ HİSSƏLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİFİ

§211. Azərbaycan dilində olan sözdüzəldici şəkilçilərin nitq hissələrinə görə təsnifi özünəməxsus spesifik xüsusiyyət daşıyır.

Rus dilində adlardan isim və sifət düzəldən şəkilçilər müəyyənləşdiyi və formalaşdığı halda, bizim dilimizdə belə müəyyənləşmə və formalaşma zəifdir. Azərbaycan dilində ismə və sifətə məxsus şəkilçilər, əsasən, ümumi forma əlamətlərinə malikdir. Dilimizdə, çox zaman, eyni şəkilçi həm leksik, həm leksik-qrammatik, həm qrammatik-leksik, həm də (bəzən) qrammatik şəkilçi kimi çıxış edir və bunun hansı növə aid olduğu sözlərlə olan əlaqəsinə, birləş-

diyi sözün semantikasına əsasən müəyyən edilir; məsələn, *Azərbaycanda yanacaq məhsullarının mənbələri tükenməzdir. Maşın duracaqda dayandı. Yazılacaq məktub. Məktub yazılacaqdır* misallarında birincidə *-acaq* leksik, ikincidə leksik-qrammatik, üçüncüdə qrammatik-leksik, dördüncüdə isə qrammatik şəkilçidir. Bunun kimi *gənclik* sözündəki *-lik* şəkilçisi leksik, beşlik sözündəki *-lik* leksik-qrammatik şəkilçidir. *Atlı* və *yağlı* sözlərini əmələ gətirmiş *-li* şəkilçisi leksik-qrammatik olsa da, *atlı* sözü atributiv isim, *yağlı* sözü isə sifətdir.

§212. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən bütün sözdüzəldici şəkilçilərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları nitq hissələrinə üzrə belə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Ad düzəldən şəkilçilər: adlardan ad düzəldənlər, fellərdən ad düzəldənlər.
- 2) Fel düzəldən şəkilçilər: adlardan fel düzəldənlər, feldən fel düzəldənlər.
- 3) Zərf düzəldən şəkilçilər: adlardan zərf düzəldənlər, feldən zərf düzəldənlər.

AD DÜZƏLDƏN ŞƏKİLCİLƏR

§213. *Adlardan ad düzəldən şəkilçilər*. Bu şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olaraq iki qrupa bölünür.

Adlardan ad düzəldən məhsuldar şəkilçilər

-luq, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə başlıca olaraq on bir mənə qrupuna birləşən adlar düzəldilir:

- 1) Bir cismən çox olduğu məkanı bildirən atributiv isimlər: *ağac-luq*, *dağlıq*, *bağlıq*, *odunluq*, *üzümlük*, *daralığ* və s.
- 2) Geyim şeylərini ifadə edən, yemək və zamana mənsubiyyəti olan atributiv isimlər; məsələn, *köynəklik*, *paltoluq*, *borşluq*, *plovluq*, *günlük*, *aylıq* və s.
- 3) Müəyyən sənət, peşə və ixtisas sahibini bildirən substantiv isimlər; məsələn, *dülgərlik*, *həkimlik*, *zərgərlik*, *ovçuluq* və s.
- 4) Mənəvi keyfiyyətləri özündə əks etdirən substantiv isimlər; məsələn, *yaxşıluq*, *pislik*, *insanlıq*, *qorxaqlıq*, *igidlik*, *qoçaqlıq*, *lovğalıq* və s.
- 5) Cisimlərə məxsus əlaməti əks etdirən substantiv isimlər; məsələn, *bərklik*, *boşluq*, *uzunluq*, *sarılıq*, *qırmızıluq*, *köklük*, *yağsızluq* və s.

6) Mənsubiyyət və adətcarlıq bildirən, qismən mənfə mənada işlədilən substantiv isimlər; məsələn, *dağlılıq, kəndlilik, uzunçuluq, süründürməçilik, mənlilik, sənlilik* və s.

7) Bədən üzvlərinə məxsus bir əşya bildirən substantiv isimlər; məsələn, *gözlük, əllik, başlıq, arxalıq, barmaqlıq* və s.

8) Təbiət hadisələrinin uzun müddət davamını bildirən substantiv isimlər; məsələn, *yağışlıq, nəmlilik, quraqlıq* və s.

9) Müəyyən kəmiyyət əks etdirən atributiv isimlər; məsələn, *üçlük, beşlik, yüzlük, onluq* və s.

10) Vəziyyət bildirən substantiv isimlər; məsələn, *üstünlük, birincilik, ikincilik, gerilik* və s.

11) Qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən substantiv isimlər; məsələn, *azlıq, çoxluq* və s.

§214. Dilimizdə *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi çox geniş dairədə yayılmışsa da, onları qəbul etməyən söz qruplarına da təsadüf edilir.

1) *Kisəcik, quşcuğaz, dayıca* kimi kiçiklik bildirən isimlər.

2) *-lar, -lər* və *-gil* şəkilçiləri ilə düzələn *qırmızılar, atamgil* və s. kimi isimlər.

3) *Bakı, Lankəran, Dağıstan* kimi məkan bildirən xüsusi isimlər.

4) *gələn, duran, keçmiş, yazılmış, yazdığım, çıxacaq, yeməli, içməli, oxumalı* kimi bütün fəli sifətlər.

§215. *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə, əsasən, altı mənə qrupunda birləşən adlar düzəldilir:

1) Müəyyən bir əşya ilə məşğul olan peşə sahibini bildirən atributiv isimlər; məsələn, *dəmirçi, kəmərcü, çəkməçi* və s.

2) İctimai hadisə ilə məşğul olan ixtisas sahibini və ya vəzifəni bildirən isimlər; məsələn, *yazıçı, dilçi, ədəbiyyatçı, təbliğatçı, təşviqatçı* və s.

3) Məaldarlıq və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan şəxsi bildirən atributiv isimlər; məsələn, *toyuqçu, qoyunçu, pambıqçı, üzümçü* və s.

4) Minik vasitələrini və kənd təsərrüfatı maşınlarını hərəkətə gətirməyi peşə etmiş şəxs adları; məsələn, *arabaçı, fuytonçu, təyyarəçi, traktorçu, kombaynçı* və s.

5) Bəzi mücərrəd məna müəyyən xüsusiyyəti özündə əks etdirən və mənfə mənə ifadə edən isimlər; məsələn, *yalançı, küyçü, çürükçü, süründürməçi* və s.

6) Müəyyən məkan mənsubiyyəti olan, qismən də bu məkanla əlaqədar iş görən bildirən isimlər; məsələn, *dağçı, aranıçı, kəndçi, yaylaqçı* və s.

§216. *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə yenə də rəngarəng mənə xüsusiyyətlərinə malik söz qrupları əmələ gətirilir:

1) Əşyanın keyfiyyətini bildirən sifətlər; məsələn, *yağlı, günəşli, ağıllı, sulu, aylı, çirkəli* və s.

2) Şəxsə mənsub xüsusiyyətləri bildirən sifətlər; məsələn, *ordenli, pullu* və s.

3) Həqiqi mənasından çox məcazi mənə bildirən sifətlər; məsələn, *dilli, ağızlı, başlı, dişli* və s.

4) Məkan mənsubiyyət bildirən atributiv isimlər; məsələn, *kəndli, şəhərli, bakılı, dağlı, qazaxlı* və s.

5) Fəmiyyə, yaxud kənd, şəhər adları bildirən xüsusi isimlər; məsələn, *Həsənli, Günəşli, Zeynəlli, Muradlı, Qaradonlu, Armudlu, Yardımlı*.

6) İnsan və ya heyvan adlarını bildirən xüsusi isimlər; məsələn, *Güllü, Xallı, Tellı* və s.

§217. *-cuq, -cik, -cuq, -cük* şəkilçisi. Azərbaycan dilində bu şəkilçi vasitəsilə isimlərdən kiçiltmə və çox zaman birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin təkli ilə (*-cığım, -cuğum, -ciyim, -cüyüm* şəklində) işlədilərək, əzizləmə mənasını bildirən isimlər əmələ gətirir.

1) Qohumluq bildirən isimlərdə əzizləmə mənası; məsələn, *anacığım, nənəciyim, oğulcuğum* və s.

2) Əşya və heyvan adlarını mənsubiyyət şəkilçisi ilə əzizləmə, kiçiltmə mənası; məsələn, *evciyim, evcik, pişikciyim, pişikcik* və s.

3) Bəzi əşya və yer adlarında kiçiltmə mənası; məsələn, *təpəcik, dərcəcik, təkərcik* və s.

Dilimizdə homin şəkilçiyə *-az, -əz* ünsürünün əlavəsi ilə yazıqlıq mənası əmələ gətirən *-cığaz, -ciyaz, -cuğaz, -cüyaz* variantı da işlədilir; məsələn, *quzucuğaz, bülbulciyaz, tifilciyaz, heyvancığaz* və s. *-ca, -çə*. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə əşyanın və ya heyvanın kiçikliyinə bildirən isimlər düzəldilir; məsələn, *dayıca, kəlçə, qazança, lüğəçə* və s.

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisi. Həmin şəkilçi vasitəsilə əşyanın mövcud olmadığını bildirən sifətler əmələ gətirilir; məsələn, *evsiz, dilsiz, adamsız, yağsız, ağılsız, susuz* və s.

-çılıq, -çilik, -çuluq, -çülük şəkilçisi. Müasir dilimizdə son zamanlar formalaşmaqda olan mürəkkəb şəkilçilərdən olub, mücərrədlik mənası verən substantiv isimlər əmələ gətirir; məsələn, *rüsvayçılıq, dilxorçuluq, kasıbçılıq, bağçılıq, liberalçılıq, niganarçılıq* və s.

Adlardan ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər

§218. -cıl, -cül, -cul, -cül. Bu şəkilçi vasitəsilə sürəkli və qismən də güclü bir əlaməti əks etdirən sifətlər əmələ gətirilir; məsələn, *yuxucul, qonaqcıl, kefcil, qabaqcıl, ardıcul, öltümcül* və s.

-ov, -öv. Bu şəkilçi dilimizdə qoşulduğu sözün tərkibinə qoşularaq itməkdə olan qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Müasir dilimizdə həmin şəkilçi ilə düzəldən sözlər əksər hallarda kök və şəkilçilərinə görə tərkib hissələrinə ayrılır; məsələn, *bülöv, kösöv, alov* və s. Belə sözlərin bazisində öz köklərin mənası tamamilə arxaikləşmişdir; məsələn, *buzov, buxov* və s.

-a, -ə. Az məhsuldar olub *lavaya, qoza, kipa, gecə* kimi substantiv isimlər əmələ gətirir. Həmin şəkilçi də, **-ov// -öv** şəkilçisi kimi, qoşulduğu sözün tərkibinə qarşıaraq öz müstəqilliyini itirmək üzrədir. Hətta dilimizdə əslində bu şəkilçi ilə düzəldilməmiş *bacca, kökə, ala, tapə* kimi düzəldmə sözləri kök və şəkilçilərinə ayırmaq mümkün deyildir.

-calı. Ancaq bir fonetik variantı olan bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə məkan bildirən substantiv xüsusi isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *Qaracalı, Sarıcalı, Alıcalı* və s.

-man. Ancaq bir fonetik variantı olan bu şəkilçi vasitəsilə üstünlük dərəcəsi keyfiyyətinə malik sözlər düzəldilir; məsələn, *qocaman, şişman, Qaraman* və s.

Qunsal, oxlov, Gültəkin, adaxlı, ucqar, solaxay sözlərində olan **-sal, -lov, -təkin, -axlı, -qar** və **-axay** şəkilçiləri də tok-tok sözlərdə təsadüf edilir.

Adlardan ad düzəldən şəkilçilərin içərisində bəzən məhsuldar, çox zaman qeyri-məhsuldar olaraq formalaşan şəkilçilər də vardır. Bu şəkilçilər fars, ərəb və rus dillərinə aiddir.¹

Fellərdən ad düzəldən şəkilçilər

§219. Azərbaycan dilində fəldən ad düzəldən şəkilçilər adlardan ad düzəldən şəkilçilərə nisbətən daha maraqlıdır. Çünki burada bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi (adlardan fə) əmələ gətirilir.

Fellərdən ad düzəldən şəkilçiləri də məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaq üzrə iki qrupa ayırmaq olar.

¹ ərəb, fars və rus dillərindən alınmış sözlərin tərkibində dilimizə gəlmiş şəkilçiləri *alınma şəkilçilər* adı altında söz yarım prosesini morfoloji vasitəsi kimi soctiyolendirmək özüni doğrultmur. Həmin şəkilçilərin çox cüzi bir qismi dilimizin öz sözlərinə birləşə bilər (-şünas - dilşünas, -baz - sözbaz, -dan - çaydan, -xor - çayxor, -dar - evdar və s.).

-daş şəkilçisi. Dilimizdə ancaq bir səs tərkibində sabitləşmiş bu şəkilçi vasitəsilə, şəriklik bildirən substantiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *yoldaş, vətəndaş, sirdaş, məsləkdəş, əməkdaş* və s.

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə, əsasən beş mənə ifadə edən adlar əmələ gətirilir:

1) Musiqi havaları ifadə edən atributiv isimlər; məsələn, *ceyrani, vağzalı* və s.

2) Rəng bildirən atributiv isimlər; məsələn, *buğdayı, qəhvəyi, şabalıdı* və s.

3) Dad bildirən substantiv isimlər; məsələn, *turşu, şirni* və s.

4) Forma və xüsusiyyət bildirən adlar; məsələn, *armudu, xurmayı* və s.

5) Vaxtilə dilimizdə igid, qoçaq, döyüşkən mənasında işlənmiş *qoç* sözündən düzəlmis *qoçu*.

-kı, -ki, -ku, -kü şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə zaman mənalı sifətlər əmələ gətirilir; məsələn, *axşamkı, səhərkı, bugünkü, əvvəlki* və s.

-ınkı, -inki, -unku, -ünkü şəkilçisi. Bu şəkilçi öz mənşəyi etibarilə ziyəlik halına **-kı, -ki, -ku, -kü** şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəldilmişdir. Bu şəkilçi vasitəsilə təkidli mənsubiyyət mənası əmələ gətirilir; məsələn, *dağınkı, elinkı, quzununku, sürününkü* və s.

-daki, -dəki şəkilçisi. Bu şəkilçi də mürəkkəb olub, ismin yerlik hal şəkilçisi ilə **-kı, -ki** şəkilçisinin birləşməsindən düzəldilmişdir.

Həmin şəkilçi vasitəsilə müəyyən bir əşyanın olduğu yeri göstərən sifətlər əmələ gətirilir; məsələn, *evdəki* (kitab), *bağdakı* (ağaclar), *səbətəki* (üzüm), *mağazadakı* (mallar) və s.

-iltı, -iltü, -ultu, -ültü şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə təqdim sözlərdən fə əmələ gətirilir; məsələn, *tappılı, cingilti, gurlutu, cüyültü* və s.

-lar, -lər şəkilçisi. Məktəb qrammatikalarında kömiyyət şəkilçisi kimi verilən **-lar, -lər** bildiyimiz kimi əsasən qrammatik-leksik bir şəkilçidir. Lakin o eyni zamanda, dilimizdə bir leksik şəkilçi kimi də işlədilir və üç mənə çalarlığa malik substantiv isimlər əmələ gətirir.

1) Tarixi əhəmiyyətə malik şəxs adları; məsələn, *iyirmi altılar* (26 Bakı komissarı), *dördlər* (Papaninçilər), *qırqlar, yeddilər, üçlər* (dini mistik adlar).

2) İctimai əhəmiyyəti olan şəxs adları; məsələn, *qırmızılar, ağlar, qaralar* və s.

3) Xüsusi şəxs və məkan adları; məsələn, *Şahlar, Ağalar, Bəylər, Göylər, Abdallar* və s.

Məhsuldar şəkilçilər

§220. *-aq, -ək, -q, -k*. Bunlar öz mənşəyi etibarilə ən qədim şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv və ya atributiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *yataq, qapaq, çataq, qaçaq, kəsək, ürəkək, sınaq, daraq, istək, ələk* və s.

-ıq, -ik, -uq, -ük, -q, -k. Dilimizdə həmin şəkilçi vasitəsilə bir sıra atributiv və substantiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *qırıq, çatıq, aşıq, kəsik, buruq, söküük, sönik, çatıq, təpik* və s.

-qa, -ğa, -ga, -gə. Bu şəkilçilər dilimizdə çox zaman sonor və cingiltili samitlərlə bitən sözlərə əlavə edilərkən hərəkət, cisim və hətta həşərat adlarını əmələ gətirir; məsələn, *qovğa, qovurğa, qarışqa, dōnga, süpürgə* və s.

-qi, -ki, -qu, -kü, -ği, -ki, -ğu, -gü. Köklərlə olan səs münasibətində daha dəqiqləşmiş olan bu şəkilçilər ancaq samitlə bitən sözlərə artırılır. Onun *q* və *k* səsli variantı kəf samitlə bitən sözlərə, *ğ* və *g* səsli variantı sonor və cingiltili samitlə bitən sözlərə əlavə edilir.

Müasir dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə substantiv, bəzən də atributiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *asqı, seçki, pusqu, sürtgü, sargı, vurğu, silgi, bölgü* və s.

-ı, -i, -u, -ü. Həmin şəkilçi vasitəsilə, əsasən, substantiv adlar əmələ gətirilir; məsələn, *yazı, çəki, dolu, sürü* və s.

-tı, -ti, -tu, -tü şəkilçisi vasitəsilə əsasən substantiv adlar əmələ gətirilir; məsələn, *bağırta, aqartı, göyörti, qızırtı, cücərti* və s.

Misallarda gördüyümüz kimi, bu şəkilçi *r* ilə bitən təsirsiz fellərə əlavə edilir.

-ın, -in, -un, -ün. Ancaq samitlə bitən təkhecalı, bəzən də ikihecalı fellərə əlavə edilir və sözdüzəltmə dairəsi getdikcə məhdudlaşır. Bu şəkilçinin bir variantını, demək olar ki, *-im, -im, -um, -üm* təşkil edir. Həmin şəkilçi vasitəsilə, əsasən, substantiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *sağın, axın, əkin, biçin, gəlin, qoşun, atım, içim, udum, büküm, görüm* və s.

-ıntı, -inti, -untu, -üntü. Dilimizdə həmin şəkilçi vasitəsilə substantiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *qırıntı, gəzinti, ovuntu, çöküntü* və s.

-ıctı, -ici, -ucdu, -üdü. Bunun *-ıycı, -yici, -yucu, -yücü* variantlarına təsadüf edilir. Həmin şəkilçi vasitəsilə, əsasən atributiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *alıcı, satıcı, seçici, kəsic, qurucu, yuyucu, süzücü* və s.

-ılı, -ili, -ulu, -ülü. Son zamanlar formalaşmaqda olan bu şəkilçi vasitəsilə tam atributiv adlar (sifətlər) əmələ gətirilir; məsələn, *sarılı, sarılı, əkili, qurulu, qoşulu, örtülü* və s.

-qan, -kən, -ğan, -kən. Həmin şəkilçi vasitəsilə müxtəlif mənaya malik adlar əmələ gətirilir:

a) bir hərəkəti əlamət kimi əks etdirən sözlər; məsələn, *çalışqan, qudurğan, döyüşkən* və s.

b) bir hərəkətlə məşğul olmaq xüsusiyyətinə malik substantiv heyvan adları; məsələn, *çalağan, kəsəyən* və s.

c) bir hərəkəti özündə bilavasitə və ya əlamət kimi əks etdirən sözlər; məsələn, *burulğan, sürüşkən, yarılğan* və s.

-qın, -kin, -qun, -kün, -ğın, -ğın, -gün, -gün. Həmin şəkilçi vasitəsilə felin təsirli və ya təsirsizliyindən asılı olmayaraq hal-vəziyyət bildirən sözlər əmələ gətirilir; məsələn, *basqın, kəskin, coşqun, ötkün, azğın, gərgin, vurğun, sürgün* və s.

-an, -ən, -yan, -yən. Bu əslində feli sifət (qrammatik-leksik) şəkilçisi olduğuna baxmayaraq, eyni zamanda leksik-qrammatik və hətta leksik şəkilçi yerində də işlənir.

Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *qapan, qalxan, ayran, günəbxan, əlüzyayan, güləyən* və s.

-anaq, -ənək. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə əsasən atributiv, bəzən də substantiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *sızanaq, tozanaq, döyənək, biçənək* və s.

-ar, -ər, -r. Bu əslində qrammatik şəkilçidir. Vəziyyətdən asılı olaraq qrammatik-leksik və leksik-qrammatik şəkilçi yerinə keçə bilər. Dilimizdə bir leksik-qrammatik şəkilçi kimi substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *açar, çapar, dəyər, kəsər* və s.

-maz, -məz. Əslində inkar şəkilçisi ilə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir. Bu birləşmə dilimizdə həm leksik-qrammatik, həm də leksik şəkilçi kimi də formalaşmışdır; məsələn, *qanmaz, qorxmaz, dinnəz, yaramaz, solmaz, axmaz* və s.

-acaq, -acək. Öz mənşəyi etibarilə müəyyən gələcək zaman şəkilçisi olub, dilimizdə eyni zamanda bir leksik-qrammatik şəkilçi kimi də formalaşmışdır; məsələn, *qanacaq, yanacaq, qorxacaq, gələcək, gedəcək* və s.

-caq, -cək. Bu şəkilçi, əsasən, n sonor samiti ilə bitən sözlərə əlavə edilərək, rəngarəng mənalar əks etdirən adlar əmələ gətirir; məsələn, *sallancaq, utancaq, bürüncək, sevincək* və s.

-miş, -miş, -muş, -müş. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi olub, dilimizdə eyni zamanda bir leksik-qrammatik şəkilçi mənasını da kəsb etmişdir; məsələn, *keçmiş, bitmiş, durmuş, ölmüş* və s.

-iş, -iş, -uş, -üş, -yış, -yış, -yüş, -yüş, -ş. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə müxtəlif mənaları ifadə edən substantiv adlar əmələ gətirilir:

a) vəziyyət və xüsusiyyət bildirən adlar; məsələn, *gülüş, eniş, tütürüş, baxış* və s.

b) hərəkətin nəticəsini ifadə edən adlar; məsələn, *dönüş, gəliş, tikiş, görüş* və s.

c) cisim, şəxs və hadisə ifadə edən adlar; məsələn, *yariş, arayış, göstəriş, tanış* və s.

-ma, -mə. Öz mənşəyi etibarilə *-maq, -mək* məsdər şəkilçiləridən törəmiş olan bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə atributiv və substantiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *qovurma, süzmə, düymə, qoşma, qırma, çalma, alışma, sürmə, dolma* və s.

Az məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər

§221. *-qac, -ğac, -gec, -gəc*. Həmin şəkilçi vasitəsilə substantiv isimlər düzəldir; məsələn, *sayğac, süzğac, üzgac* və s.

-inc, -inc, -unc, -ünc. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv isim və sifətlər düzəldilir; məsələn, *qaxınc, sevinc, girinc, gülünc* və s.

-ca, -cə. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv isimlər düzəldilir; məsələn, *düşünəcə, əyləncə* və s.

-maca, -məcə. Həmin şəkilçi vasitəsilə substantiv adlar əmələ gətirilir; məsələn, *atmaca, tapmaca, gülməcə, bilməcə* və s.

-ir, -ir, -ur, -ür. Bunlar vasitəsilə substantiv isimlər əmələ gətirilir; məsələn, *yatur, gəliş, kəsir* və s.

-maq, -mək. Əslində məsdər şəkilçisi olub dilimizin qədim dövrlərində məhsuldar leksik şəkilçi kimi də işlənmişdir. Müasir dövrdə qeyri-məhsuldar şəkilçi yerinə keçmişdir. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv isimlər düzəldilir, məsələn, *çaxmaq, yemək, qazmaq* və s.

-id, -id, -ud, -üd, -d. Sait və sonor samiti ilə bitənlərə *d*, başqa samitlə bitənlərə isə *-id, -id, -ud, -üd* əlavə edilərək, substantiv adlar əmələ gətirilir; məsələn, *keçid, qurud, öyüd* və s.

§222. Dilimizdə adların artımı ən çox başqa dillərdən sözlərin gəlməsi, köklərə şəkilçilərin artırılması və sözlərin birləşərək yeni söz əmələ gətirməsi yolu ilə getmişse, fəllərdə bu proses ancaq şəkilçilər və sözlərin birləşməsi hesabına olmuşdur.

Müasir dilimizdə işlənən sadə fəllər bizi dilimizin ən qədim dövrlərinə aparıb çıxardığı kimi, onun şəkilçilər hesabına artımı prosesi də isimlərin bu yolla artımı prosesindən daha qədimdir. Fəllərin əmələgəlmə prosesində iştirak edən şəkilçilər fəllərlə əlaqədar olub, bu və ya digər qaydada onlardan törəmişdir. Fəllərin artımı prosesi ümumiyyətlə məhdud olduğu üçün, fel düzəldən şəkilçilərin miqdarı da məhduddur. Bu məhdudluq ən çox fəllərdə fel düzəldən şəkilçilərdə özünü göstərir.

Adlardan fel düzəldən məhsuldar şəkilçilər

§223. *-la, -lə*. Nitq hissələrinə görə bu şəkilçi vasitəsilə ən çox isimlərdən, az miqdarda isə sifət, say və miməmlərdən (təqlidi sözlərdən) fel düzəldir; məsələn:

- 1) isimlərdən: *gözlə, bizlə, başla, yağla, sula, suvaqla, dişlə* və s.
- 2) sifətlərdən: *pislə, qaralə, təmizlə* və s.
- 3) saylardan: *cütlə, beşlə* və s.
- 4) təqlidi sözlərdən: *ğurlə, sızlə, püflə* və s.

Bütün fəllər kimi *-la, -lə* şəkilçisi ilə düzəldən fəllər də öz təsirli və ya təsirsizlik mənasından asılı olaraq müvafiq növə düşə bilər; məsələn, *işlə* (mək), *işlən* (mək), *qarşılə* (maq), *qarşılan* (maq), *qarşıləş* (maq) və s. Lakin dilimizdə bir sıra isimlər vardır ki, onlar *-la, -lə* şəkilçiləri ancaq növ şəkilçiləri ilə birlikdə qəbul edir və ancaq *-la, -lə* şəkilçisi ilə işlənir; məsələn, *dillən* (mək), *yaxşıləş* (maq), *aydınlə* (maq) və s. Bu sözlərdə *dillə* (mək), *yaxşılə* (maq), *aydınlə* (maq) şəklində işlənən bilmədiyindən burada *-lən, -laş* və *-lət* isimlərdən fel düzəldən şəkilçilər kimi çıxış edir və formalaşır.

Bu onu göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində adlardan fel düzəldən *-la, -lə* şəkilçisi məchul, qayıdıq və qarşılıq növ şəkilçiləri ilə birlikdə *-lən, -lət, -lət* və *-laş, -ləş* şəkilçilərini əmələ gətirmişdir.

Adlardan fel düzəldən az məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər

-lan, -lən. Bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif mənalı adlardan dilimizdə qayıdış mənasını əks etdirən təsirsiz fellər əmələ gətirilir; məsələn, *budaqlanmaq, yarpaqlanmaq, ağullanmaq, hirsələnmaq, dillənmək, evlənmək, xəstələnmaq, şübhələnmaq* və s.

-laş, -ləş. Bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif mənalı adlardan eyni zamanda aşağıdakı müxtəlif mənə xüsusiyyətinə malik təsirsiz fellər əmələ gətirilir:

a) bir sıra substantiv isimlərə əlavə edilərək, qarşılıq mənası ifadə edən fellər; məsələn, *vidaləs (maq), sözləs (mək), məktublaş (maq), himləs (mək), dərdləs (mək)* və s.

b) bir sıra substantiv isimlərə və bir sayına əlavə edilərək, müştərək mənalı fellər; məsələn, *kolxozlaş (maq), qatarlaş (maq), birləş (mək)* və s.

c) bir sıra atributiv isimlərə və sifətlərə əlavə edilərək, əlamət və xüsusiyyət mənası verən fellər; məsələn, *yeniləs (mək), gözəlləs (mək), kişiləs (mək), vəhsiləs (mək), kütləs (mək), çirkinləs (mək)* və s.

-lat, -lət. Bu şəkilçi **-lan, -lən** və **-laş, -ləş** şəkilçilərinə nisbətən az işlənir. Həmin şəkilçi vasitəsilə sifətlərdən keçici növlü təsirli fellər əmələ gətirilir; məsələn, *aydınlət (maq), xoşunlat (maq), yüngüllət (mək), çirkətlət (mək)* və s.

Bəzi hallarda **-lan** və **-lət** şəkilçilərinin köklərə qarşıaraq itməsi hallarında da təsadüf edilir. Bu hadisə köklərin arxaikləşməsi nəticəsində baş verir; məsələn, *aldat (maq), aldan (maq)* sözlərində *al* kök olub, **-dat** və **-dan** ünsürlərində *l* səsinin *d* səsi ilə əvəz edilmiş **-lat** və **-lan** şəkilçilərinin variantlarıdır. Sözlərin kökü olan *al* öz *yalan* mənasını müasir dilimizdə itirərək, arxaikləşmişdir.

-a, -ə. Həmin şəkilçi vasitəsilə isim, sifət və saylardan təsirli və təsirsiz fellər düzəldilir; məsələn, *dilə (mək), sana (maq), boşa (maq), qapa (maq)* təsirli, *yaşa (maq), yara (maq)* təsirsiz.

İkinci hecasında qapalı sait olan sözlərə **-a, -ə** artırıldıqda sözün qapalı saiti düşür; məsələn, *oyna (maq), bənəə (mək)* və s.

-al, -əl, -l. Dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə atributiv isimlərdən və sifətlərdən müəyyən halı və ya vəziyyəti əks etdirən təsirsiz fellər düzəldilir; məsələn, *sağal (maq), boşal (maq), daral (maq), düzəl (mək), incəl (mək), qaral (maq)* və s.

-ar, -ər. Bu şəkilçi vasitəsilə sifətlərdən hal bildirən təsirsiz, isimlərdən isə çox zaman hərəkət bildirən təsirli fellər düzəldilir; məsələn, *ağar (maq), göyəər (mək), bozar (maq), qızar (maq), otar (maq), yaşar (maq)* və s.

§224. -ix, -ik, -ux, -ük. Müasir dilimizdə bu şəkilçi ilə *darix* (maq), *gəcik* (mək), *acıx* (maq), *pisik* (mək), *şirnik* (mək) kimi təsirsiz fellər düzəldilir.

-i, -i, -u, -ü. Müasir dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə sifətlərdən təsirsiz fellər əmələ gətirilir; məsələn, *acı* (maq), *turşu* (maq), *barki* (mək), *təngi* (mək) və s.

-sa, -sə. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə bir neçə söz düzəldilir; məsələn, *susa* (maq), *qarıbsə* (mək) və s. Bununla belə dilimizdə bu gün sadə kimi görünən bir sıra sözlərdə bu şəkilçinin izini tapmaq mümkündür; məsələn, *görsət* (mək), *görsən* (mək) fellərinin kökü *gör* (mək) olduğu aydındır. Əgər *gör* felinin əsl *göz* olduğunu nəzərə alsaq, o zaman buradakı **-sə** şəkilçisinin isimdən fel düzəldən bir şəkilçi olduğu meydana çıxır.

-qır, -kır, -qur, -kür. Bu şəkilçi, əsasən, təqlidi sözlərə (miməllərə) artırılaraq fellər əmələ gətirir, köklər müstəqilliyini itirdikdə sadə sözlərə çevrilir; məsələn, *fişqır* (maq), *hayqır* (maq), *qışqır* (maq), *öskür* (mək), *püşkür* (mək) və s.

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa *yadırgamaq* və *asirgə* (mək) sözlərində **-irgə, -irgə** şəkilçisinə də təsadüf edilir.

Fellərdən fel düzəldən şəkilçilər

§225. Ümumiyyətlə, fellər dildə, başqa nitq hissələrinə nisbətən özünə xas əlamətlər ilə daha çox fərqlənən bir kateqoriya olduğundan onun söz yaradıcılığı (fəldən fel düzəlmə) prosesi də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, fəldən əmələ gəlmiş fellər, başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq təkə yeni məfhum ifadə etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda onda müəyyən bir qrammatik mənanın əmələ gəlməsinə də səbəb olur. Məsələn, *çəkmə* sözündən düzəlmiş *çəkməçi* sözü və ya *yağ* sözündən düzəlmiş *yağsız* sözü bir məfhumdan ikinci bir məfhum (çəkmə tikməklə məşğul olan adam, bir əşyada yağın olmaması məfhumunu) əmələ gətirdiyi halda, *yaz* (maq) sözündən düzəlmiş *yazıl* (maq) sözü nəinki hərəkətin başqa növlünü əmələ gətirir, hətta işin icrası üçün obyekt tələb etmək ehtiyacını ortadan qaldırır, başqa sözlə desək təsirli feli təsirsiz hala salır.

Bundan başqa yaz (maq) sözündə hərəkət məlum bir subyekt tərəfindən icra olunursa, *yazılmaq* felində başqa naməlum bir subyekt tərəfindən icra olunur.

Deməli, burada feldən fel düzəldən şəkilçilərin iki mühüm və fərqli funksiyası meydana çıxır: 1) yeni məlum əmələ gətirir; 2) hərəkətin obyekt və subyektlə olan əlaqəsini müəyyənləşdirir.

Ona görə də feldən fel düzəldən şəkilçiləri leksika və qrammatika arasındakı sıx əlaqəni daha ayəni göstərən dil ünsürləri hesab etmək olar.

Məlumdur ki, fellər nitqimizdə, ümumiyyətlə, bir tərəfdən subyekt və obyektə olan əlaqələri, digər tərəfdən zaman və məkan münasibətlərini müəyyənləşdirən bir nitq hissəsidir.

Ona görə də feldən fel düzəldən şəkilçiləri, ümumiyyətlə, iki qismə ayırmaq olar: fellərdən zamanla əlaqədar törz mənası əmələ gətirən şəkilçilər; fellərdə subyekt və obyektə münasibət mənası əmələ gətirən şəkilçilər.

Birinci qrupa mənsub olan şəkilçilər dilimizdə qeyri-məhsuldarlıq.

-a, -ə. Bu şəkilçi vasitəsilə hərəkətin daha geniş miqyasda icrasını bildirən təsirli fellər əmələ gətirilir: məsələn, *txa* (maq), *sana* (maq).

Bir sıra fellərdə bu şəkilçi köklərin tərkibinə qarışaraq itməkdə olduğu müşahidə edilir; məsələn, *dara* (maq) və *ara* (maq) felləri *dar* (maq), *ar* (maq) fellərindən törəmişdir. Vaxtilə müstəqil mənəyə malik olmuş bu fellər həmçinin *dart* (maq), *art* (maq) fellərində öz arxatı formasını saxlamışdır.

-t, -i, -u, -ü. Həmin şəkilçi vasitəsilə hərəkətin icrasında davamlıq ifadə edən fellər düzəldilir; məsələn, *qazımaq, sürümək, daşımaq, toxumaq* və s.

-la, -lə, -ala, -ələ. Bunlar hərəkətdə təkrarlanma mənası ifadə edən fellər əmələ gətirir; məsələn, *yırğalamaq, qurdalamaq, sürütləmək, qovalamaq, silkələmək, eşələmək* və s.

-xa, -xə. Hərəkətin qapalı şəkildə təkrarlanma mənasını ifadə edən fellər düzəldilir; məsələn, *ovxamaq, çalxamaq, övkəmək* və s. Həmin şəkilçi *-la, -lə* şəkilçisi ilə birlikdə işləndikdə təkrarlanma mənasını qüvvətləndirir; məsələn, *ovxalamaq, çalxalamaq* və s.

-aqla, -qla, -klə. Bu şəkilçi təkrarlanaraq hərəkətin qeyri-adi şəkildə icrası mənasında fellər düzəldir; məsələn, *sayıqlamaq, oynaqlamaq, sürükləmək* və s.

-sın, -sın, -sun, -sün. Hərəkətin subyektin özündə icrası mənasını verən fellər düzəldir; məsələn, *umsunmaq, diksinmək, sünsünmək, doluşunmaq* və s.

İkinci qrupa daxil olan şəkilçilər dilimizdə əsas etibarilə məhsuldar olsalar da, onun bu və ya digər növünün qeyri-məhsuldar variantına da təsadüf edilir.

-dir, -dir, -dur, -dür. Bu şəkilçi vasitəsilə aşağıdakı mənalarda fellər düzəldilir:

a) təsirsiz fellərə artırıldıqda hərəkəti bilavasitə subyektə bağlayan təsirli fellər düzəldir; məsələn, *güldürmək, tələsdirmək, yubandırmaq, gecikdirmək, süründürmək* və s.

b) təsirli fellərə artırıldıqda hərəkətin vasitə ilə icrasını bildirən yənə də təsirli fellər əmələ gətirir; məsələn, *yazdırmaq, kəsdirmək, qurdurmaq, süzdürmək* və s.

-t. Saitlə və *r* samitli ilə bitən fellərə artırılaraq yuxarıdakı məna xüsusiyyətlərini daşıyan fellər əmələ gətirir; məsələn, (təsirsizlərdən) *əsnətmək, aqlatmaq, ağartmaq*; (təsirlilərdən) *işlətmək, doğratmaq, qopartmaq* və s.

-it, -it, -ut, -üt. Az məhsuldar olub, samitlə bitən təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir; məsələn, *axıtmaq, sarsıtmaq, qorxutmaq, hürkütmək* və s.

İslitmək və *dağıtmaq* felləri əslində həmin şəkilçi ilə düzəlmiş olsalar da, kök və müstəqilliyini itirdiyi üçün sadə fellərə çevrilmişdir.

-ir, -ir, -ur, -ür. Az məhsuldar olub çox hallarda *ç, ş* bəzən də *t* samitli ilə bitən təsirsiz fellərdən təsirli fel düzəldir; məsələn, *qaçırmaq, aşırmaq, bişirmək, itirmək, yatırmaq, uçurmaq, köçürmək* və s.

Bəzi hallarda təsirli fellərdən vasitə tələb edən təsirli fellər də düzəldir; məsələn, *çırmək, keçirmək* və s.

-dar, -dər, -tar. Az məhsuldar olub, təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir; məsələn, *qondarmaq, döndərmək, axtarmaq* və s.

Göstərmək, göndərmək kimi bəzi sözlərdə köklər öz müstəqilliyini itirdiyindən həmin şəkilçi sadə sözün səs ünsürünə çevrilmişdir.

-ar, -ər. Az məhsuldar olub, bəzi təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir; məsələn, *qoparmaq, çıxarmaq, əndərmək* və s.

Həmin şəkilçi *közərmək, aparmaq, gəbərmək* kimi fellərdə kök öz müstəqilliyini itirdiyindən sadə felin ünsürünə çevrilmişdir.

-ız, -iz. Qeyri-məhsuldar olub təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir və *-dir, -dir* şəkilçisi ilə birlikdə işlənir; məsələn, *damızdırmaq, əmizdirmək* və s.

-kəz. Ancaq *görkəz* felində təsadüf edilir.

-il, -il, -ul, ül. Həmin şəkilçi vasitəsilə aşağıdakı mənaya malik fellər düzəldilir:

a) təsirli fellərdən subyekti bildirməyən təsirsiz fellər düzəldir; məsələn, *yazıl* (maq), *görül* (mək), *tikil* (mək), *qurul* (maq), *yeyil* (mək), *deyil* (mək) və s.

b) yenə də təsirli fellərdən icrası üçün bütün subyektdən və ya bir hissəsinin obyekt təşkil etdiyini bildirən təsirsiz fellər əmələ gətirir; məsələn, *səril* (mək) (uzanıb əl-qolunu sərmək mənasında), *büzül* (mək), *boğul* (maq), *üzül* (mək) (yorulub əldən düşmək mənasında) və s.

c) təsirsiz fellərdən, dolayı yolla da olsa, subyektdə bağlanmayan şəxssiz fellər düzəldir; məsələn, *baxıl* (maq), *durul* (maq), *çökül* (mək) və s.

Dilimizdə kök öz müstəqilliyini itirdiyinə görə həmin şəkilçi ilə birlikdə yeni kök kimi formalaşmış fellərə də təsadüf edilir; məsələn, *dağıl* (maq), *yanıl* (maq) və s.

-in, -in, -un, -ün. Bu şəkilçi -il, -il, -ul, -ül şəkilçisinin bütün mənə xüsusiyyətlərini özündə daşıdığı və ancaq söz köklərinin son samitindən asılı olaraq bir-birini özəv etdiyi üçün, əsasən onun bir variantı hesab etmək olar.

Hər iki şəkilçi mənə etibarilə bir-birinə oxşasalar da, müasir dilimizdə hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri də əmələ gəlmişdir.

Dilimizdə bu şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif mənəli fellər düzəldilir:

a) ən çox *l* samiti ilə bitən təsirli fellərə əlavə edilərək müstəqil şəkilde subyektdə bağlanmayan təsirsiz fellər düzəldilir; məsələn, *alın* (maq), *silin* (mək), *yolun* (maq), *bölin* (mək) və s.

b) yenə də *l* samitindən başqa samit vəsaitlə bitən bəzi təsirli fellərə əlavə edilərək, hərəkətin icrası üçün ya subyektdən özü və ya onun bir hissəsi obyekt ola bilən təsirsiz fellər əmələ gətirir; məsələn, *geyin* (mək), *çəkin* (mək), *daran* (maq), *yuyun* (maq) və s.

Bəzi hallarda, yeni əmələ gəlmiş fel öz kökünün ifadə etdiyi mənədən çox uzaqlaşdıqda, müstəqil mənaya malik yeni klassik vahid kimi formalaşır; məsələn, *sev* (mək) – *sevin* (mək), *döy* (mək) – *döyün* (mək), *toxu* (maq) – *toxun* (maq), *keç* (mək) – *keçin* (mək) və s.

Bundan başqa, dilimizdə elə fellərə də təsadüf edilir ki, onlarda şəkilçi kökün tərkibinə qarışaraq itmiş və yeni söz kökü əmələ gətirmişdir; məsələn, *uzan* (maq), *qazan* (maq), *dayan* (maq), *gör-sən* (mək) və s.

-ış, -ış, -uş, -üş. Həmin şəkilçilər vasitəsilə aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərinə malik fellər düzəldilir:

a) təsirli fellərə əlavə edilərək, hərəkətin iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı icrasını bildirən təsirsiz fellər düzəldir; məsələn, *görüş* (mək), *seviş* (mək), *yazış* (maq), *vuruş* (maq) və s.

b) bəzi təsirli fellərə əlavə edilərək, bir növ subyekt hərəkəti öz-özlüyündə icra etdiyini bildirən təsirsiz fellər əmələ gətirir; məsələn, *çalış* (maq), *sürüş* (mək), *qarış* (maq), *qırış* (maq) və s.

c) təsirsiz fellərə əlavə edilərək, hərəkətin eyni zamanda iki və daha artıq subyekt tərəfindən birgə icrasını bildirən təsirsiz fellər əmələ gətirir; məsələn, *baxış* (maq), *qaynaş* (maq), *mələş* (mək), *titrəş* (mək), *gülüş* (mək), *qaçış* (maq), *uçuş* (maq) və s.

ç) bir sıra təsirsiz fellərə əlavə edilərək hərəkətin subyektdə aid olduğunu bildirən təsirsiz fellər əmələ gətirir; məsələn, *giriş* (mək), *qızış* (maq), *yetiş* (mək), *yaraş* (maq), *uyuş* (maq), *ötüş* (mək) və s.

Həmin şəkilçinin, söz tərkibinə qarışaraq, yeni söz kökü əmələ gətirməsi hallarına da təsadüf edilir; məsələn, *qarış* (maq), *danış* (maq) və s.

ZƏRF DÜZƏLDƏN ŞƏKİLCİLƏR

§226. Zərf mənəsinə ifadə edən sözlərin əksər hallarda başqa nitq hissəsinə oxşaması göstərir ki, o yeni bir dil hadisəsi olub formalaşma dövrünü keçirir.

Zərflərin sözdüzlətmə prosesindəki vəziyyəti, düzəltmə zərflərin kəmiyyət etibarilə azlığı, zərf düzəldən şəkilçilərin qeyri-məhsuldarlığı və məhdudluğu da bununla izah edilir.

Azərbaycan dilində adlardan və fellərdən zərf düzəldən şəkilçilər vardır. Bunlardan birincisi zərf düzəltmə prosesində əsas yeri tutur.

Adlardan zərf düzəldən şəkilçilər

§227. -ca, -cə. Bu şəkilçi vasitəsilə aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərinə malik zərflər əmələ gətirilir:

a) bəzi sadə zərflərdən düzəltmə zərflər düzəldilir; məsələn, *ayrıca*, *əvvəlcə*, *qabaqca*, *yenicə* və s.

b) xalq adlarından adverbial zərflər əmələ gətirilir; məsələn, *rusca*, *gürcüca*, *latınca* və s.

c) bəzi cəm şəkilçisi qəbul etmiş say və ya isimlərdən kəmiyyət bildirən zərflər əmələ gətirilir; məsələn, *onlarca*, *yüzlərcə*, *dağlarca*, *dünyalarca* və s.

-*cadan*, -*cədən*. Zaman bildirən sadə zərflərdən yenə də zaman zərfləri əmələ gətirir; məsələn, *əvvəlcədən*, *qabaqcadan*, *yavaşcadan* və s.

-*casına*, -*cəsinə*. Bir sıra isimlərə əlavə edilərək, hərəkətin tərzini bildirən düzəltmə zərfləri əmələ gətirir; məsələn, *vəhşicəsinə*, *sənətkarcəsinə*, *qəhrəmancasına*, *mərdəsinə* və s.

-*dan*, -*dən*. Aşağıdakı xüsusiyyətləri daşıyan düzəltmə zərfləri əmələ gətirir.

a) zaman bildirən sözlərə və kəmiyyət bildirən çox sözüne əlavə edilərək, zaman bildirən zərfləri əmələ gətirir; məsələn, *dünəndən*, *sonradan*, *əvvəldən*, *şahərdən*, *çoxdan* və s.

b) bəzi məsafə, xüsusiyyət və kəmiyyət bildirən sözlərə əlavə edilərək hərəkətin tərzini bildirən zərfləri əmələ gətirir; məsələn, *ucadan*, *hündürdən*, *alçaqdan*, *bərkdən* və s.

3. SİNTAKTİK YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

§228. Söz yaradıcılığı prosesinin ikinci qolu – sintaktik yolla söz yaratma prosesi Azərbaycan ədəbi dili leksikasının inkişafında mühüm rol oynamış və bu gün də oynamaqdadır. Müasir ədəbi dilimizin çox zəngin bir sahəsinə təşkil edən və son 20 il ərzində xeyli inkişaf etmiş olan termin yaradılığında, demək olar ki, bu yol çox məhsuldar olmuşdur. Bununla belə, o morfoloji yolla sözdüzəltməyə nisbətən məhduddur.

Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, dilimizdə çox-hecəli sözlərin işlədilməsi onun ruhuna, təbiətinə uyğun deyildir.

İkinci səbəbi ondan ibarətdir ki, müasir dövrümüzdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi o qədər inkişaf etmiş və o qədər geniş yayılmışdır ki, artıq sintaktik-analitik yolla yeni sözlərin yaradılmasına o qədər ehtiyac qalmamışdır.

Müasir dilimizdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi öz qədim dövrlərindən fərqli olaraq, bir sıra yeni xüsusiyyətlər kəşb etmişdir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin tədqiq obyektinə analitik və mürəkkəb sözlərdir.

Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən elementlərin ayrılıqda müstəqil məfhum ifadə edən sözlərdən ibarət olduğuna baxmayaraq, mürəkkəb söz problemi düzəltmə söz probleminə daha qarışıq və daha mürəkkəbdir. Bu isə təbii bir məsələdir, çünki mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri həm sərbəst şəkildə, həm də başqa sərbəst

söz tərkibləri daxilində iştirak edə bilər ki, bu da həmin tərkiblərin öz forması etibarilə mürəkkəb sözlərə oxşarlığını meydana gətirir; məsələn, *Daşkəsən şəhərdir* cümləsində *Daşkəsən* mürəkkəb sözünün tərkibində olan *daş* və *kəsən* sözləri ayrılıqda hərsi müəyyən bir məfhum ifadə etdiyi kimi, sənət bildirən *daşkəsən* (adam) mürəkkəb sözündə və *daş kəsən* (kimdir?) feli sifət tərkibində də iştirak edir.

Məhz buna görə də çox zaman mürəkkəb sözləri təyin etmək, bu və ya digər mürəkkəb söz haqqında qəti fikir söyləmək çətin olur. Odur ki, ayrı-ayrı dillərin tədqiqində və ümumi dilçilik məsələlərində mürəkkəb söz problemi çox zaman müxtəlif mülahizə və mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Bəzi alimlər mürəkkəb sözlərin kriteriyasını ancaq məzmunu əsaslanaraq müəyyən etməyə çalışmışlar. Bu da çox zaman mürəkkəb sözlərlə sərbəst söz birləşmələrinin eyniləşdirilməsi kimi yanlış bir yola gətirib çıxarmışdır.

Bəzi alimlər də mürəkkəb söz problemini həll etmək üçün bir meyar olaraq ancaq formanı nəzərə alırlar. Belə alimlərin fikrinə, guya mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün xüsusi formal əlamətlər olmalıdır. Onlar mürəkkəb sözlərin mövcud qrammatik formalar əsasında təşəkkülünü mürəkkəb sözlər üçün xarakter əlamət hesab etmirlər.

Mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün ancaq mənanı və ya ancaq formanı nəzərə almaq olmaz.

Sözlərin birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirməsində məzmun rol oynadığı kimi, forma da mühüm yer tutur. Çünki məzmunuz formalaşmadığı kimi, formasız da məzmun təsvir etmək çətin-mümkündür.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, mürəkkəb sözlərdə də forma və məzmun münasibətləri müxtəlif şəkillərdə və müxtəlif dərəcələrdə təzahür edə bilər. Bu isə təbii bir məsələdir. Çünki həmişə hər yerdə və hər zaman həm məzmun, həm də forma bir vaxtda və bir qaydada meydana gəlir.

Mürəkkəb sözlərin ilk yaranma və ən təkamül etmiş dövrünü nəzərə alsaq, məzmun və forma münasibətləri etibarilə bir neçə müxtəlif qruplara ayrıldığını görə bilərik: yeni əmələgəlmə prosesini keçirən mürəkkəb sözlər; formalaşmaqda olan mürəkkəb sözlər; formalaşmış olan mürəkkəb sözlər.

Bizcə, Bakının müəyyən bir hissəsini bildirən *İçərişəhər*, *Qız qalası* mürəkkəb sözləri təşəkkül dövrünü, *Ağ dəniz*, *Qara dəniz*

mürəkkəb sözləri formalaşma dövrünü keçirdiyi halda, *qaraquş*, *qaratoyuq* mürəkkəb sözləri artıq formalaşmışdır.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir mürəkkəb söz tərkibinə girən leksik vahidlər özlərinin ayrılıqda ifadə etdiyi mənə xüsusiyyətlərini az və ya çox dərəcədə itirir və birlikdə yeni vahid bir məfhum ifadə etməyə xidmət edir. Bu məsələ yenə də mürəkkəb sözlərin etimologiyası ilə əlaqədar bir məsələ olub formalaşması üçün də əsas təşkil edir.

Bundan əlavə, mürəkkəb söz probleminə söz tipləri, söz arasında əlaqə və münasibət, nitq hissələrinə görə qruplaşma da böyük rol oynayır.

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§229. Dilimizdə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində aşağıdakı cəhətlər özünü göstərir: maddi əsas; komponentlərin mənə xüsusiyyətləri; komponentlərin tipləri; forma və məzmun münasibətləri; komponentlər arasında əlaqə.

Mürəkkəb sözlərin yaranmasında maddi əsas

§230. Dildə işlədilən mürəkkəb sözlər öz-özünə və ya ayrı-ayrı şəxslərin istəyinə görə əmələ gəlmir. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi, əsasən, bizim xarici aləmlə olan əlaqəmiz və ona münasibətimiz nəticəsində baş verir ki, bu da onları maddi əsasını təşkil edir.

Dilimizdə olan mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində rol oynayan belə maddi əsasın yeddi xüsusiyyətinə təsadüf edilir: funksiyaya görə; əlamətə görə; bənzətməyə görə; qüvvələndirməyə görə; mənsubiyyətə görə; ənənəyə görə; hərfi tərcüməyə görə.

Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayan maddi əsasın xüsusiyyətləri bir-birindən fərqlənir.

1. Funksiyaya görə. Bir sıra mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı funksiya mühüm yer tutur. Məsələn, hər hansı bir vinti açmaq və ya bərkitmək üçün işlədilən alətə *vinburan* və yaxud əl tutmaq üçün qapıya vurulan müəyyən bir əşyaya *əltutan* adı verilir. İstər *vinburan*, istərsə *əltutan* öz həcmi, şəkli və ya materialı etibarilə müxtəlif ola bildiyi halda, onları ifadə edən adlar ümumi olaraq qalır. Belə ümumiləşmiş məfhumu ifadə etməyə söz birləşmələri mürəkkəb söz ola bilər.

Funksiya xüsusiyyəti əsasında əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlər üç qismə ayrılır:

a) formal cəhətdən müəyyən prosesi özündə əks etdirən bilənlər; məsələn, *əlüzüyan*, *beşaçılan*, *otbiçən*, *topaldıçaq* və s.

b) hər hansı bir prosesin əmələ gəlməsində iştirak edənlər, daha doğrusu, hər hansı bir prosesin obyektinə ola bilənlər; məsələn, *qolbaq*, *qartopu*, *beşdaş* (oyun adı) və s.

c) hər hansı bir prosesi xatırladanlar; məsələn, *qanlıqobu*, *qanlıtəpə*, *tatarkeçməz*, *qarınqulu* və s.

2. Əlamətə görə. Bir sıra mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı əlamət böyük rol oynayır. Məsələn, *istiət* elə bir maddədir ki, bitkidən əmələ gəlir və istilik əmələ gətirmək xüsusiyyətinə malikdir. *Günəbxan* elə bitkidir ki, onun əlaməti həmişə günə tərəf dönməkdən ibarətdir. *Ağacdələn* elə bir quşdur ki, onun əlaməti dimdiyi ilə ağacı dəlməkdən ibarətdir. *Sarıköynək* elə quşdur ki, onun rəngi sarı olur və s.

Əlamətə görə əmələ gələn mürəkkəb isimlərin bir qismi də bir çox oxşar əşyanı bir-birindən fərqləndirmək və daşıqlaşdırmaq üçün onun müəyyən əlamətini göstərməklə əmələ gəlir; məsələn, *qaratoyuq*, *qaraquş*. *Qara dəniz*, *Ağ dəniz*, *qızılgül*, *qırxayaq*, *üçbucaq* və s.

Əlamətə görə əmələ gələn mürəkkəb sözlər iki qrup ətrafında birləşir.

a) proseslə əlaqədar olan bir əlamət əsasında əmələ gələnlər; məsələn, *ağacdələn*, *günəbxan*, *gündoğan*, *günbatan*, *südmər*, *şüşəbənd*, *taxtabənd* və s.

b) hər hansı bir sabit əlaməti (rəng, həcm, məsafə, kəmiyyət, dad və s.) göstərməklə əmələ gələnlər; məsələn, *qaraquş*, *Qara dəniz*, *şirin çörək*, *göydaş*, *şorqoğalı*, *uzundərə*, *uzunboğaz* (çəkmə), *istisu*, *göygöz*, *sarısaç*, *Uzaq Şərq*, *Yaxın Şərq*, *üçbucaq*, *beşillik* və s.

3. Bənzətməyə görə. Mürəkkəb sözlərin, demək olar ki, çox qismi, əşya və ya hadisənin müəyyən bir əlaməti və ya əşyaya bənzədilməsi nəticəsində əmələ gəlir; məsələn, *dəvəquşu* həm quş, həm də dəvəyə bənzəyir; *ördəkburunun* burnu ördəyin burnunu xatırladır və s.

Bənzətmə yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb isimlərdə ifadə olunan əlamətlər həqiqi mənə deyil, məcazi mənə ifadə edir. Mürəkkəb sözlər bənzətmə əlamətinə görə bu cəhətdən iki əsas qrupa ayrılır:

a) əlamətlərin məcaziliyini müəyyən əşya ilə əlaqədar ifadə edənlər; məsələn, *quşəppəyi*, *quşotu*, *balqabaq*, *daşarmudu* və s.

b) öləmətlərin məcaziyini aşya ilə əlaqəşir, olduqca mücorrəd şəkildə ifadə edənler; məsələn, *ağciyər* (adam), *ürəküdüsmə*, *ürək-qopma*, *gözdağı*, *şirindil* (adam) və s.

4. Qüvvətləndirməyə görə. Azərbaycan dilində bir sıra mürəkkəb sözlər mənanı qüvvətləndirmək məqsədilə düzülür.

Mənanı qüvvətləndirmək yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər, əsasən, eyni sözün təkrar edilməsi ilə düzülür; məsələn, *bilə-bilə*, *görə-görə*, *uç-a-uç*, *üzə-üzə*, *qabaq-qabağa*, *bark-bərk*, *şirin-şirin* və s.

Mənanı qüvvətləndirmə yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər öz mənə xüsusiyyətinə görə iki qismə ayrılır:

a) mürəkkəb sözlərdə mənanın qüvvətləndirilməsi əsas yer tutur və sadə söz hansı nitq hissəsinə mənsub isə, ondan düzülən mürəkkəb söz də eyni nitq hissəsinə mənsub olur. Məsələn, *sərin-sərin* (sular) mürəkkəb sözü sifət olduğu kimi, onu əmələ gətirən *sərin* sözü də sifətdir.

b) mürəkkəb sözlərdə mənanın qüvvətləndirilməsi ilə bərabər, keyfiyyətin dəyişməsi xüsusiyyəti də rol oynayır və bu əsas yeri tutur; məsələn, *dalbadal* və ya *üz-üzə* mürəkkəb sözləri zərf olduğu halda, onları əmələ gətirən *dal* və *üz* sözləri isimdir.

5. Mənsubiyyətə görə. Mürəkkəb sözlərin bir qismi də mənsubiyyət mənası əsasında əmələ gəlir; məsələn, *dayıoğlu*, *meşəbəyi* və s.

Mənsubiyyət mənası əsasında düzülən mürəkkəb sözlər öz mənə xüsusiyyətlərinə görə üç qismə ayrılır:

a) tam mənsubiyyət ifadə edənlər: məsələn, *əmidostu*, *əmioglu*, *dayıoğlu*, *qayınana*, *qayınata* və s.

b) məkan mənsubiyyəti ifadə edənler; məsələn, *suii*, *yerəlməsi*, *meşəbəyi* və s.

c) funksiya mənsubiyyəti ifadə edənler; məsələn, *külqabı*, *düzqabı*, *alağacı*, *ayaqqabı*, *əlarabası* və s.

6. Ənənəyə görə. Mürəkkəb sözlərin bir qismi də dilimizdə ənənə yolu ilə əmələ gəlir. Burada vaxtilə dini etiqad və mövhumat əsas rol oynamışdır. Bu yolla əmələ gələn mürəkkəb sözlər islam dininə mənsub olan xalqlarda ümumi bir xarakter daşıyır; məsələn, *Sultanəli*, *Əlimurad*, *Həsənəli*, *Muradəli*, *Əlməmməd* və s.

Ənənə nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb sözlər şəxs adlarını ifadə etmək üçün işlədilir. Müasir dilimizdə *Allah*, *Məhəmməd*, *Əli* və s. bu kimi sözlər başqa sözlərlə birləşərək müxtəlif kombina-siyalarda düzəlmiş xeyli mürəkkəb xüsusi isimlər vardır; məsələn, *Allahqulu*, *Allahverdi*, *Ruhulla*, *Həbibulla*, *Məmmədrəsul*, *Məmmədəli*,

Məmmədqulu, *Yarməmməd*, *Xəsməmməd*, *Vəlməmməd*, *Nəzirməmməd*, *Məmmədnasir*, *Məmmədkərim*, *Məmmədhadı*, *Əliqulu*, *Əlirza*, *Əlinağı*, *Əlimurad*, *Əliaga*, *Əlibala*, *Əlitağı*, *Əlimehdi*, *Sultanəli*, *Muradəli*, *Hacəli*, *Hüseynəli*, *Həsənəli*, *Güləli*, *Şirəli*, *Zərbəli* və s.

7. Hərfi tərcüməyə görə. Mürəkkəb sözlərin bir qismi də başqa dillərdən hərfi tərcümə (kalka) yolu ilə düzülür.

Bu yol ilə düzülən mürəkkəb sözlər bu və ya başqa bir dildən hərfən tərcümə edilir; məsələn, *дальновидный* – uzaqgörən, *самокритика* – özünütənqid, *предвыборный* – seçkiqabağı və s.

Hərfi tərcümə yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər, bir qayda olaraq, hər hansı bir dilin əlaqədə olduğu dil materialına əsaslanır. Dilimizdə ərəb, fars və rus dillərinə təqlid yolu ilə düzülən mürəkkəb sözlər vardır. Məsələn, *könül quşu* (mürğ dil), *dililik sıvı* (ab-həyat) fars və ərəbcədən, *özünütənqid* (самокритика) ruscadan gəlmişdir.

Müasir dilimizdə rus dilindən hərfən tərcümə yolu ilə gələn bu qəbil sözlərin miqdarı çoxdur.

Mürəkkəb sözlərdə komponentlərin mənə xüsusiyyətləri

§231. Mürəkkəb sözlər tərkibində iştirak edən sözlərin həqiqi mənə ilə əlaqə və münasibətinə görə dörd qrupa ayrılır: komponentləri həqiqi mənə ifadə edənler; komponentlərdən birincisi həqiqi, ikincisi məcazi mənə ifadə edənler; birincisi məcazi, ikincisi həqiqi mənə ifadə edənler; hər iki komponenti məcazi mənə ifadə edənler.

Hər iki komponenti həqiqi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlər mənalarnın müstəqim və ya qeyri-müstəqimliyini görə iki qrupa ayrılır:

a) komponentləri həqiqi və müstəqim mənə ifadə edən mürəkkəb sözlər; məsələn, *sarısaç* (qız), *uzunboğaz* (çəkmə), *qaraqılıçlıq*, *sarıbuğda* və s.

b) komponentləri həqiqi mənə, lakin bu mənanı dolaylı yolla ifadə edən mürəkkəb sözlər; məsələn, *aşsızan*, *viniburan*, *əltutan*, *sacayaq*, *ağacədal* və s.

Birinci komponenti həqiqi, ikinci komponenti məcazi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlərdə birinci sözün mənası həqiqi olur və mürəkkəb sözün ifadə etdiyi məfhumun mənasına və müstəqim şəkildə və ya dolaylı yolla bağlanir; ikinci söz isə mürəkkəb sözün ifadə etdiyi mənə ilə ancaq nisbi əlaqəsi olan məcazi mənə ifadə edir; məsələn, *dilucu*, *gözalıtı*, *ağzıboş* və s.

Komponentlərdən birincisi həqiqi, ikincisi məcazi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlərdə məcazi mənə öz həqiqi mənasından uzaq-

laşdıqca o daha çox idiomatiklik xüsusiyyəti kosb edir. Məsələn, *gəzəli* sözünə nisbətən *dodaqaltı* sözü, *gözucu* sözünə nisbətən *dilucu*, *ağziacıq* sözünə nisbətən *ağziyırıq* sözü daha çox idiomatiklik xüsusiyyətinə malikdir.

Birinci komponenti məcazi, ikinci komponenti həqiqi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlər bundan əvvəl gördüyümüz mürəkkəb sözlərin əksini təşkil edir; məsələn, *istiot*, *atlıqarışqa*, *qaraxəbər*, *ağgün*, *atlıkəzban*, *yekəbaş*, *açıqgöz* və s.

Dilimizdə birinci komponentləri həqiqi, ikinci komponentləri məcazi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlər, bu mürəkkəb sözlərə nisbətən çoxdur.

Hər iki komponenti məcazi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlərdə sözün ifadə etdiyi məfhumla komponentlərin ifadə etdiyi məfhumlar arasında mənə bağlılığı ya olmur və ya çox uzaq bir əlaqə ilə özünü meydana çıxara bilər; məsələn, *Ağdaş*, *Ağdam*, *küpəgirən* (qarı) mürəkkəb sözlərin komponentləri olan *ağ*, *daş*, *küp*, *girən* sözlərinin ifadə etdiyi məzmunla indi heç bir əlaqə və münasibəti yoxdur. *Ağdaş* və *Ağdam* şəhər adlarıdır, bu ad onlara daş və ya damı ağ olduğu üçün verilmişdir. *Küpəgirən* sözü bir *qarının* höddindən artıq hiyləqarlılığını ifadə edir, bunun həqiqi mənada küpə girməklə indi heç bir əlaqəsi yoxdur.

Başdansıvdı, *udcantutma*, *başışağı*, *dəvəquşu*, *qarınqulu* mürəkkəb sözlərinin öz komponentləri olan *baş*, *şağı*, *uca*, *tutmaq*, *dəvə*, *quş*, *qarın* və *qulu* sözlərinin ifadə etdiyi məzmunla bu və ya digər münasibətdə, uzaq da olsa, əlaqədə olduğu hiss edilir.

Mürəkkəb sözlərdə komponentlərin tipləri

§232. Komponentlərin tipləri etibarilə mürəkkəb sözləri iki cəhətdən nəzərdən keçirmək olar: komponentlərin məzmun və forma etibarilə münasibətli; komponentlərin nitq hissələrinə görə münasibətli. Bununla belə, birinci bölgünün özündə də onların nitq hissələrinə münasibyyəti mühüm yer tutur.

Birinci bölgüyə əsasən mürəkkəb sözlər dörd qrupa ayrılır: a) müxtəlif mənəli və formalı sözlərdən düzənlən; b) eyni sözün təkrarından düzənlən; c) sinonim sözlərdən düzənlən; ç) antonim sözlərdən düzənlən.

Müasir ədəbi dilimizdə bir çox mürəkkəb sözlərin komponentləri məzmunca və formaca müxtəlif olur; məsələn, *Məmmədəli*, *əlüstü*, *qalyanaltı* və s.

Komponentlərin qrammatik məzmunu etibarilə belə sözlər iki qismə ayrılır:

1) eyni nitq hissəsindən ibarət olanlar; məsələn, *dəvədanı*, *qozhalvası*, *Kərəməli*, *əlüstü* (komponentləri isim), *qaraqözlü* (komponentləri sifət) və s.

2) müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olanlar; məsələn, *qaraquş*, *Çənlibel* (komponentləri sifət və isim), *beşaçılan* (say və feli sifət), *vinburan* (isim və feli sifət), *üçbucaq*, *beşdaş* (say və isim), *üzüslü*, *gözübağlı* (isim və sifət) və s.

Bir çox mürəkkəb sözlər dilimizdə eyni sözlərin təkrarı ilə əmələ gəlir; məsələn, *qaça-qaça*, *şirin-şirin*, *az-az*, *tez-tez*, *üz-üzə*, *dalbadal*, *birdən-birə*, *yığın-yığın* və s. Belə mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni nitq hissəsinə mənsub olduğu kimi, şəkli əlamətlərinə görə də məhdud olur.

Bəzi mürəkkəb isimlər sinonim sözlərin qoşulması ilə düzəlir; məsələn, *dost-aşna*, *qohum-qardaş*, *yar-yoldaş*, *ev-eşik* və s. Belə mürəkkəb sözlər onun hər komponentinin ayrılıqda ifadə etdiyi mənanı genişləndirmək, kəmiyyət çoxluğu ifadə etmək üçün işlədilir.

Sinonimlərdən düzələn mürəkkəb sözlər iki qismə ayrılır:

a) tam sinonimlərdən düzənlən; məsələn, *künc-bucaq*, *davardərmən*, *sağ-salamat*, *səs-səmir* və s.

b) nisbi sinonimlərdən düzənlən; məsələn, *əl-ayaq*, *qarıpəncərə*, *dil-dodaq*, *göz-qaş*, *ər-arvad*, *ata-ana*, *dəftər-qələm* və s.

Mürəkkəb sözlərin bir qismi də dilimizdə antonim sözlərin birləşməsi ilə düzəlir; məsələn, *götür-qoy*, *yazı-pozu*, *alt-üst*, *var-yox*, *yaxşı-yaman*, *ölüm-dirim*, *dal-qabaq*, *baş-ayaq* və s. Belə mürəkkəb sözlər və ya mənanı qüvvətləndirir (məsələn, *alt-üst*, *götür-qoy*, *yazı-pozu* və s.) və ya komponentlərin ifadə etdiyi mənanı nisbətən orta bir mənə ifadə edir (məsələn, *yaxşı-yaman*, *gəc-tez*, *turş-şirin* və s.)

Antonimlərdən düzələn mürəkkəb sözlərin əksəriyyəti komponentlərin müxtəlif nitq hissələrindən olduğuna baxmayaraq ya ismə (məsələn, *yazı-pozu*, *götür-qoy* və s.) və ya zərflə (məsələn, *gəc-tez* və s.) mənsub olur.

Komponentlərin nitq hissələrinə görə münasibəti məsələsinə gəldikdə dilimizdə olan mürəkkəb sözlər üç qismə ayrılır:

1) adların birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər; məsələn, *daşdamir*, *suiti*, *kəkkötu* (isimlərdən), *albalı*, *qaraoğlan* və s. (sifətli isimdən), *sərin-sərin*, *şirin-şirin* və s. (sifətlərdən), *tozoran*, *günə-*

baxan və s. (isimlə feli sifətdən), *beşacılan*, *çoxbılən* və s. (sayla feli sifətdən), *beşbucaq*, *üçbucaq*, *beşdaş* və s. (sayla isimdən) və s.

2) adlarla fellərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər; məsələn, *Allahverdi*, *topaldıqaç*.

3) fellərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər; məsələn, *alver*, *get-gəl*, *atılıb-düşmək* və s.

Adları *A*, felləri *F*, mürəkkəb sözləri *MS* hərfli ilə ifadə etsək, bu üç xüsusiyyəti belə bir düsturla göstərmək olar:

$$1) MS = A + A \quad 2) MS = A + F \quad 3) MS = F + F$$

Dilimizdə felle adlardan düzələn (*F + A* kimi) mürəkkəb sözlər yoxdur.

Mürəkkəb sözlərdə forma və məzmun münasibətləri

§233. Mürəkkəb sözlərdə forma və məzmun münasibətləri əsas etibarilə onların yaranması və təkamülü ilə əlaqədardır.

Mürəkkəb sözlərin forma və məzmun münasibətlərində əsas iki cəhət nəzərdə tutulur: a) vurğu; b) mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən qrammatik ünsürlərin tamamilə daşlaşması. Bunlardan vurğu ümumi xarakterə malik olub, incə bir xüsusiyyət daşıyır.

a) sözlərin birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirdikdə, əgər bu söz formaca da inkişaf edirsə, birinci söz öz vurğusunu itirir və ikinci sözün vurğusu altına düşür; məsələn, *Koroğlu*, *əlüstü*, *qaraqaş*, *qarayuyuq* və s.

Burada sözlərin fonetik tərkibi, xüsusilə birinci sözün hansı səsle bitməsi, ikinci sözün hansı səsle başlanması, mürəkkəb sözlərin müxtəlif mənalı sözlərdən, eyni sözlərin təkrarından, sinonim və antonim sözlərdən əmələ gəlməsi də müəyyən rol malikdir. Belə ki, eyni sözün təkrarından, sinonim və antonimlərdən əmələ gələn mürəkkəb sözlərdə hər sözün vurğusu öz müstəqilliyini mühafizə edir.

Müxtəlif sözlərdən əmələ gələn mürəkkəb sözlərdə sözün fonetik xüsusiyyətləri əsas yer tutur. Birinci söz samitlə, ikinci söz saitlə başladığında (*əlaltı*); birinci söz samitlə bitib, ikinci söz də samitlə başladığında (*tozsozan*); birinci söz saitlə bitib, ikinci söz samitlə başladığında (*şələquyruq*, *əlithağlı*) birinci söz öz vurğusunu daha tez itirə bilər. Birinci söz saitlə bitib, ikinci söz də saitlə başladığında isə, bu hadisə gec baş verir və çox zaman saitlərdən biri düşür (məsələn, *əmoğlu*, *Əlağa*, *Ağəli* və s.);

b) mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən ünsürlərin tam daşlaşması onun həm məzmun, həm də formaca inkişafını təmin edir. Bu o deməkdir ki, mürəkkəb sözün komponentləri monolitləşir və onlar mənsub olduğu nitq hissələrinə xas olan xüsusiyyətləri tamamilə itirir. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mürəkkəb sözlərdən *suiti* sadə söz kimi, *dəvədəlləyi* isə təyini söz birləşməsi kimi hallanır; məsələn:

A.	<i>suiti</i>	<i>dəvədəlləyi</i>
Y.	<i>suitinin</i>	<i>dəvədəlləyinin</i>
Yn.	<i>suitiyə</i>	<i>dəvədəlləyinə</i>
T.	<i>suitini</i>	<i>dəvədəlləyini</i>
Yr.	<i>suitidə</i>	<i>dəvədəlləyində</i>
Ç.	<i>suitidən</i>	<i>dəvədəlləyindən</i>

Bunun kimi, *qarğıdalı*, *dəstəbaşı*, *yüzbaşı*, *ayaqqabı*, *küqabı*, *qəlyanaltı*, *danaburnu* sözləri birinciyə, *kəkkikotu*, *ayranaşı*, *yerkökü* və s. sözləri ikinciyə misal ola bilər.

Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin bu forma və məzmun etibarilə olan monolitliyini nəzərə aldıqda onların orfoqrafiyası üçün belə bir qayda qəbul edilə bilər.

Forma və məzmun etibarilə inkişaf etmiş mürəkkəb sözlərin komponentləri bitişik (məsələn, *qarğıdalı*, *günəbaxan* və s.), məzmunca inkişaf edib formaca inkişaf etməmiş mürəkkəb sözlərin komponentləri həm ayrı və həm də bitişik (məsələn, *ipək qurdu*, *dəmir yol* (qatarı), *şam ağacı* və s.) yazılır. Eyni sözün təkrarından sinonim və antonimlərdən düzələn sözlərin komponentləri arasında, bitişdirici əlamət yoxsa, defis qoyulur; məsələn, *gülə-gülə*, *göz-qulaq*, *alt-üst* və s.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında əlaqə

§234. Mürəkkəb sözlər komponentlər arasındakı əlaqəyə görə iki yerə ayrılır: tabesizlik əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sözlər; tabelilik əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sözlər.

Bu iki əlaqənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri mənə etibarilə öz müstəqilliyini mühafizə etdiyi və biri digərindən asılı olmadığı halda, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri mənə etibarilə biri digərindən asılı olur və birinci komponent ikincisini bu və ya digər cəhətdən tamamlamağa xidmət edir.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında bu iki əlaqədən birincisi tabelizlik, ikincisi isə tabelilik əlaqəsi adlanır.

Komponentlər arasındakı bu əlaqələrə görə dilimizdəki mürəkkəb sözlər iki yerə bölünür; tabelizlik əlaqəsi əsasında düzələn mürəkkəb sözlər; tabelilik əlaqəsi əsasında düzələn mürəkkəb sözlər.

Tabletsizlik əlaqəsi əsasında düzələn mürəkkəb sözlərin Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı növləri vardır:

a) məzmun və forma etibarilə bir-birindən fərqli olan sözlərin birləşməsi ilə əmələ gəlirlər; məsələn, *Həsənli, Əlisultan* və s.

b) eyni sözün təkrarı ilə əmələ gəlirlər; məsələn, *qoz-qoz, yığın-yığın, göz-göz, qat-qat, üzbəüz, vurhavur, üz-üzə, yan-yana, qaça-qaça* və s.

c) tam sinonim sözlərin təkrarı ilə düzəlmələr; məsələn, *səsküy, gözəl-göyçək, ört-basdır, ah-nalə, adlı-sanlı, saysız-hesabsız, əmin-amanlıq* və s.

ç) nisbi sinonim sözlərin birləşməsindən düzəlmələr; məsələn, *ata-ana, dədə-baba, el-oba, həyat-baca, üst-baş, əl-ayaq, qol-budaq* və s.

d) biri məcazi mənada sinonim olan sözlərin birləşməsi ilə düzəlmələr; məsələn, *ürək-dirək, daş-qaş, xoş-beş* və s.

e) antonim sözlərin birləşməsindən düzəlmələr; məsələn, *orabura, götür-qoy, saf-çürük* və s.

a) yaxın mənalı sözlərin birləşməsi yolu ilə düzəlmələr; məsələn, *kino-teatr, tikinti-quraşdırma, qazma-buruq, kinomexanik, kinorejissor, mühəndis-texnik* və s.

Azərbaycan ədəbi dilində tabelilik əlaqəsi əsasında düzələn mürəkkəb sözlərdə yə yanaşma və ya idarə əlaqəsi olur.

Yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşmış mürəkkəb sözlərin aşağıdakı növləri vardır:

a) birinci komponenti sifət, say, əvəzlilik, atributiv isim, zərf, ikinci komponenti isim olanlar; məsələn, *ağsaç, uzunboy, qırxayaq, ikiqat, iynəyarpaq, həmişəcavan* və s. Belə sözlər mətnin xaricində öz mürəkkəbliyini tamamilə mühafizə edə bilmir və sadəcə birinci növnə təyini söz birləşməsinə və ya əlaqəsi olmayan müstəqil sözlərə çevrilə bilər; məsələn, *ağ saç, uzun boy, qırx ayaq, iki qat, iynə yarpaq, həmişə cavan* və s.

b) birinci komponenti sifət, say, ikinci komponenti düzəltmə sifətdən ibarət olan mürəkkəb sözlər; məsələn, *şirindilli, yadelli, üçmərtəbəli, onillik, boşboğazlıq* və s.

Belə mürəkkəb sözlərin paraleli kimi *şirin dilli, on illik* və bu kimi söz birləşmələri dilimizdə yoxdur.

c) birinci komponenti təktərəfli birləşmədən, ikinci komponenti sifətdən ibarət olan mürəkkəb sözlər; məsələn, *əlidolu, gözübağlı, qarmıyoğun, üzüsulu, sözüötkəm, ağziyava, diliacı* və s.

Belə mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birindən ayrılaçaq aralarında başqa sözlər əlavə edilərsə, öz mürəkkəbliyini itirir və adi ifadəyə çevrilir; məsələn, *gözü dəsmalla bağlı, qarmı olduqca yoğun, sözü hər yerdə ötkəm, ağzi həmişə yava, dili olduqca acı* və s.

İdarə əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərin aşağıdakı növləri vardır:

a) belə mürəkkəb sözlərin əsas qismi ikinci növnə təyini söz birləşməsi əsasında formalaşır; məsələn, *daşaltı, kəklikotu, suiti, bayramqabağı, bayramsayağı, əlistü, şəhəryamı* və s.

Belə mürəkkəb isimlərin çoxunda komponentləri müstəqil söz kimi təsəvvür etmək mümkündür deyildir.

b) bu növ mürəkkəb sözlərin əhəmiyyətli bir qismi də fəli sifət tərkibləri əsasında formalaşır; məsələn, *təzəoran, döşəməsilən, günəbaxan, beşaçılan, danaqıran, sözgəzdirən, daşyonan, işbilən, ızaqgö-rən, sülhsevər, insanabənzər, qaradinnəz, quşqonmaz* və s.

c) idarə əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərdən bir qismi *-ma, -mə* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmis isimlərin başqa sözlərlə birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Bu yolla əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərin birinci komponentləri, əsasən, qeyri-müəyyən təsirlik, çıxışlıq və qismən də yerlik və yönlük halında olur; məsələn, *nəfəsalma, nəfəsvermə, anadangəlmə, ucdantutma, başdansovma, gözəgirmə, əldəqayırma* və s.

Bu əlaqə əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərin bir qismi predikativ söz birləşmələrinin leksikləşməsi yolu ilə düzəlir, məsələn, *topaldıqca, Allahverdi, Tanrıverdi, Qızqayıt, Qızıyetər, Qızbasdı* və s.

ç) idarə əlaqəsi əsasında formalaşmış mürəkkəb sözlərin bir qismi də komponentlərdən birincisi çıxışlıq, ikincisi yönlük halında olmaqla formalaşır; məsələn, *açıqdan-açığa, başdan-başa, başdan-ayağa, ildən-ilə, gündən-günə, əldən-ələ* və s.

Bu tipli mürəkkəb isimlərdə hərəkət bildiren sözlər iştirak etmədiyindən belə mürəkkəb sözlər tabelizlik əlaqəsi əsasında formalaşan *üz-üzə, qabaq-qabağa* kimi sözlərə çox oxşayır. Halbuki belə sözlərdə heç bir idarə əlaqəsi hiss edilmədiyi halda, bəhs etdiyimiz mürəkkəb sözlərdə bu əlaqə özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN NİTQ HİSSƏLƏRİ ÜZRƏ TƏSNİF VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§235. Komponentlər arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətlərinə görə nıtq hissələri üzrə mürəkkəb sözlər iki qrupa ayrılır:

- 1) əlaqələrin bütün xüsusiyyətlərini maksimal surətdə özündə əks etdirənlər, yaxud düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürəkkəb sözlər;
  - 2) əlaqələrə aid bütün xüsusiyyətləri minimal surətdə özündə əks etdirənlər, yaxud düzəltmə qaydaları məhdud olan mürəkkəb sözlər.
- Bunlardan birinci qrupa mürəkkəb isim, sifət, zərflər, ikinci qrupa isə mürəkkəb fellər daxildir.

Düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürəkkəb sözlər

§236. **Mürəkkəb isimlər.** Mürəkkəb isimlər tabesizlik və tabelilik əlaqəsi əsasında düzülür.

1. Tabesizlik əlaqəsi əsasında düzülənlər:

- a) müxtəlif mənəli və müxtəlif formalı isimlərin birləşməsi ilə düzülənlər; məsələn, *Əlikram, Kərəməli, Hacımurad, Şixəli, Anaxanın, Bayraməli, qolbaq, ördəkburun, qayınata, sacayaq* və s.
- b) eyni ismin sadəcə təkrarı ilə düzülənlər; məsələn, *top-top, qoz-qoz, üzük-üzük, xana-xana* və s.
- c) eyni felin *-a, -ə, -ha* bitişdirici ünsürü iştirak etməklə təkrarından düzülənlər; məsələn, *vurhavur, qaçaqaq, qırhaqır, basabas, içaiç* və s.
- ç) tam sinonimlərdən və ya nisbi sinonimlərdən düzülənlər; məsələn, *kiyənc-bucaq, dost-aşna, dava-dalaş, qab-qacaq, ev-eşik, paltar-palaz, hərba-zorba, ürək-dirək* və s.
- d) antonim sözlərin birləşməsi ilə düzülənlər; məsələn, *gəl-get, qaç-qov, al-ver, baş-ayaq, dəpə-təpə, alt-üst, üz-astar* və s.
- e) birinci komponenti ikinci tamamlamaq məqsədilə müxtəlif mənəli və müxtəlif formalı sözlərin birləşməsindən düzülənlər; məsələn, *vaqon-restoran, koma-laboratoriya, mühəndis-elektrik, kino-teatr, bort-mexanik* və s.

2. Tabelilik əlaqəsi əsasında düzülənlər:

- a) birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşanlar; məsələn, *Zərqələm, haçadırnaq, şahdamar, incəsənət, Ağdam, Sarıqamış, Göygöl, Qaşqaçay, ağcaqanad, üçbucaq, qırxayaq, beşdaş* və s.

b) ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşanlar; məsələn, *qulaqburması, quzuqulağı, qarğıdalı, ayaqqabı, suiti* və s.

c) fəli sifət tərkibi əsasında formalaşanlar; məsələn, *günəbxan, alüzyuyan, tozşoran, saçqaraldan, istiölcən, beşacılan, quşqonmaz, dilbilməz* və s.

ç) ikinci komponenti *-ma, -mə* şəkilçili fəli isim tərkibindən düzülənlər; məsələn, *başdansovma, diltokmə, sözətmə* və s.

d) müxtəlif predikativ birləşmələr əsasında formalaşanlar; məsələn, *Allahverdi, Tanrıverdi, topaldıçaq, özünütəngid, oldu-biədi* və s.

Mürəkkəb sifətlər. Mürəkkəb sifətlər mürəkkəb isimlərdən əsas etibarilə mənəsinə görə fərqlənir. Forma etibarilə mürəkkəb sifətlər də mürəkkəb isimlər kimi tabesizlik və tabelilik əlaqəsi əsasında düzülür.

1. Tabesizlik əlaqəsi əsasında düzülənlər:

- a) eyni sifətin təkrarı ilə; məsələn, *iri-iri, uzun-uzun, sərin-sərin, yığın-yığın, koma-koma* və s.
- b) sinonim xarakterli düzəltmə sifətlərin birləşməsi ilə; məsələn, *adlı-sanlı, tozlu-topaqlı, pullu-paralı, dilli-ağızlı, saçı-saq-qallı, saysız-hesabsız, dilsiz-ağızsız* və s.
- c) sinonim sifətlərin birləşməsi ilə düzülənlər; məsələn, *gözl-göycək, al-əlvan, al-qırmızı* və s.

2. Tabelilik əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb sifətlərin aşağıdakı növləri vardır:

- a) birinci növ təyini söz birləşməsi yolu ilə düzülənlər; məsələn, *qırmızıyanaq, qaraqaş, qaragöz, uzunsaç, uzunboy* və s.
- b) sadə sifət və sayla düzəltmə sifətin birləşməsindən düzülənlər; məsələn, *göycuxalı, hündürboylu, uzunsaçlı, sarıbənzli, göyçözlü, üçmərtəbəli, ikiüzlü* və s.
- c) birinci komponenti təktərəfli birləşmə, ikinci komponenti sifət olanlar; məsələn, *diliaci, sözüötkəm, dilşirin, bəliyəri, saçı ağarmış, başıboş* və s.
- ç) fəli sifət tərkibi yolu ilə düzülənlər; məsələn, *sözəşidən, dilbilən, sözqanan, qaradınmaz, sülhsevər, gözəgürünməz, əldəqayırma, sözdüzəldici, həlledici* və s.
- d) ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında düzülənlər; məsələn, *dağüstü (park), yeraltı (qazıntı), şəhəryanı (təsərrüfat), başaltı (yastıq)* və s.

Mürəkkəb zərflər. Mürəkkəb isim və sifətlər kimi mürəkkəb zərflər də tabesizlik və tabelilik əlaqəsi əsasında formalaşır:

1. Tabesizlik əlaqəsi əsasında formalaşanlar:

a) eyni sadə zərflərin və ya qeyri-müəyyən sayların təkrarı ilə düzəlmələr; məsələn, *tez-tez, yeyin-yeyin, gec-gec* və s.

b) eyni ismin və ya sifətin aralığı -*ba*, -*bə* ünsürü girməklə təkrarından düzəlmələr; məsələn, *üzbəüz, yanbayan, gözbəgöz, dalbadal, qarabaqara* və s.

c) ikinci komponenti -*a*, -*ə* ünsürü qəbul etmək şərtilə eyni ismin təkrarından düzəlmələr; məsələn, *üz-üza, yan-yana, ağız-ağıza, ələlə* və s.

ç) antonim sözlərin birləşməsi ilə düzəlmələr; məsələn, *səhər-axşam, bu gün-sabah, tez-gec, dal-qabaq* və s.

d) ikincisi yönük halında olan təktərəfli birləşmə şəklindəki eyni sifətin təkrarından düzəlmələr; məsələn, *açıq-açıqına, düz-düzünə* və s.

2. Tabelilik əlaqəsi ilə düzəlmələr:

a) ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşanlar; məsələn, *sözgəlişi, əlüstü, atüstü, ayaqüstü, dilucu, gözucu, dodaqaltı, gözəlti* və s.

b) fəli sifət tərkibi əsasında formalaşanlar; məsələn, *gözgörəsi*. Bu tipli mürəkkəb zərflərə çox nadir hallarda təsadüf edilir.

Bu qrupa analitik yolla yaranan əvəzlilikləri (heç kim, hər kəs, bir kəs və s.), eləcə də tərkibi sayları (iyirmi üç, min doqquz yüz səksən bir və s.) daxil etmək özünü doğrultmur.

Düzəltmə qaydaları məhdud olan mürəkkəb sözlər

§237. Buraya analitik yolla yaranan rəngarəng fəli formalarının bəzilərinə daxil etmək olar.

Mürəkkəb fellər. Azərbaycan dilində işlənən analitik fellər iki qismə ayrılır: komponentləri fəli olanlar; komponentlərdən ancaq sonuncusu fəli olanlar.

Komponentləri fəli olan birləşmələr mürəkkəb fellər kimi söciyənləyə bilər.

-*ib*, -*ib*, -*ub*, -*üb* şəkilçisi fəli bağlamalardan sonra *gəlmək, getmək, qalmaq, durmaq, qurtarmaq* kimi öz leksik mənasını bir qədər daraltmış fellərin əlavəsi ilə mürəkkəb fellər əmələ gəlir; məsələn, *axib getmək, axib gəlmək, sönüb getmək, əriyib getmək, uzanıb getmək, çalıb getmək, gəlib çıxmaq, atılıb-düşmək, uçub gəlmək, uçub getmək, qaçıb getmək, qaçıb gəlmək, itib getmək, dönüb qalmaq, deyib durmaq, çəkib qurtarmaq* və s.

Mürəkkəb fellərin ikinci qismini müstəqilliyini itirməmiş köməkçi fellərin vasitəsilə düzəlmələr şəklində edir.

Bu tipli mürəkkəb fellərin əmələ gəlməsində fəlin çoxmənalılığı və onlardakı məcazi mənə əsas rol oynayır. Odur ki, belə "mürəkkəb fellər" eyni zamanda, fəli idiomlardan fəle ekvivalent olan frazeoloji vahidlərdən ibarət olur.

Müstəqilliyini itirməmiş köməkçi fəllə düzəlmələr mürəkkəb fellərin aşağıdakı növləri vardır:

a) fəlin adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində olub, subyekt ifadə edənələr; məsələn, *iş düşmək, dili çəkilmək, qanı qaralmaq, qanı çəkmək, başı qarışmaq, başı dolazmaq, işi götürmək, ürəyi sıxılmaq* və s.

b) fəlin adlıq hissəsi qeyri-müəyyən adlıq halında olub, obyekt ifadə edənələr; məsələn, *ad almaq, ad batırmaq, araz vurmaq, baş ağrımaq, baş ağarmaq, qan uddurmaq, qan tutmaq, qızurmaq, dərd çəkmək, dil tükəmək, imkan yaratmaq, iş açmaq, saqqal tərəpmək, saç ağartmaq, üz vermək* və s.

ç) fəlin adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində ismin təsirlik halında olub, obyekt ifadə edənələr; məsələn, *gününü saymaq, gününü soymaq, qəlbini qırmaq, yolunu dəyişmək, yolunu itirmək, başını yemək, başını tovlamaq, dilini bağlamaq* və s.

d) fəlin adlıq hissəsi yönük halında olub; obyekt ifadə edənələr; məsələn, *baş salmaq, araya qoymaq, dərdə düşmək, yola götürmək, dilə tutmaq, dilə basmaq, ələ götürmək, ələ salmaq, gözə götürmək, işə salmaq, lağa qoymaq* və s.

e) fəlin adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində olub, yönük halında obyekt ifadə edənələr; məsələn, *başına vurmaq, başına döymək, döşünə döymək, başına salmaq, başına dolandırmaq, ayağına yazmaq, gücünə güvənmək, könlünə dəymək, ağına batmaq, ayağına dolazmaq* və s.

f) fəlin adlıq hissəsi ismin yerlik halında olub, obyekt ifadə edənələr; məsələn, *əldə oynatmaq, əldə saxlamaq* və s.

g) fəlin adlıq hissəsi ismin çıxışlıq halında olub, obyekt ifadə edənələr; məsələn, *əldən çıxmaq, ürəkdən gəlmək, ürəklənə yapışmaq, sudan çıxmaq, gücdən düşmək, gücdən salmaq, abırdan düşmək, əldən düşmək, başdan soymaq, imtahandan keçirmək* və s.

h) fəlin adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində olub, ismin çıxışlıq halında obyekt ifadə edənələr; məsələn, *başından çıxarmaq, üzündən gəlmək, əlindən yapışmaq, başından vurmaq, əlindən gəlmək, ürəyindən vurmaq, xəyalından keçmək, həddindən çıxmaq, cizgindən çıxmaq* və s.

g) felin adlıq hissəsi ismin yönlük halında olub, atributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *çölə atmaq, havaya çıxmaq, üzə çıxmaq, gözə girmək, səfərə getmək, yola getmək, yola aparmaq, sona çatmaq* və s.

ğ) felin adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində olub, ismin yönlük halında atributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *başına dolanmaq, əlinə baxmaq, könlünə girmək, gözüünə girmək, ürəyinə girmək, rastı-düşmək, ürəyinə düşmək, ağzına baxmaq, ömrünə calamaq, qaşqasına vurmaq, sümüyünə düşmək* və s.

h) felin adlıq hissəsi ismin yerlik halında olub, atributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *arada qalmaq, ortalıqda qalmaq, ürəkdə danışmaq, ortada gəzmək, başda oturmaq, xatirdə gəzdirmək, havada gəzmək* və s.

x) felin adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində olub, ismin yerlik halında atributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *qulağında saxlamaq, başında saxlamaq, başında gəzdirmək, gözüündə durmaq, qabağında ölmək, dalında durmaq, burnunda danışmaq, boynunda aparmaq* və s.

ı) felin adlıq hissəsi ismin çıxışıqlı halında olub atributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *havadan danışmaq, çərçivədən çıxmaq, üzədən getmək, ürəkdən çıxarmaq, ürəkdən gülmək, göyüdən düşmək* və s.

i) felin adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində olub, ismin çıxışıqlı halında atributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *ürəyindən keçmək, gözündən gəlmək, dibindən baltalamaq, qabağından yeməmək, dalından qorxmaq* və s.

Müstəqilliyini itirmiş köməkçi fellərdə olduğu kimi bu fellərlə düzəln mürəkkəb fellərdə də, xüsusilə feir dilində, felin adlıq hissəsi köməkçi felin əvvəlinə keçə bilər və hətta ondan xeyli aralı da yazıla bilər; məsələn:

Saldı ayaqdan qəm-ələm məni.

(M.Füzuli)

Bu rənc-möhənatı gör kim, qəm içindən çəkər könlüm.

(İ.Nosimi)

ƏDƏBİYYAT

LEKSİKOLOGİYA

ELMI-NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

Bayramov H.A. (Sabit söz birləşmələri), Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Azərb. SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1961.

Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının nazarı əsasları. Bakı. 1978.

Berdimuratov E. Xəzriqi zaman qaragəlpak tilinin leksikologiyası. Nökis, 1968.

Qurbanov A. Azərbaycan dilinin leksikologiyası.

Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1964.

Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 1967.

Domirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Azərtədrisnəşr. Bakı, 1962.

Məmmədov N.N. Dilçiliyin əsasları. Azərtədrisnəşr. Bakı, 1961.

Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin lüğət fondu və lüğət tərkibinin tədqiqinə dair "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 1. Bakı, 1951.

Mirzəzadə H.İ. Füzuli dilinin leksik tərkibi haqqında. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VIII cild. Bakı, 1957.

Миртожиев М. Узбек тилида нөлсемия. Тошкент, 1975.

Ponahi Makuli. Azərbaycan sözləri fars dilində. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VI cild. Bakı, 1953.

Rüstəmov R.Ə. Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili lüğət tərkibinin rus dilinin təsiri ilə zənginləşməsi. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VI cild. Bakı, 1954.

Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1978.

Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1978.

Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrinə dair. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, V və VI cild. Bakı, 1953, 1954.

Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində idiomlar. ADU-nun "Elmi əsərləri", № 9. Bakı, 1955.

Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. ADU nəşriyyatı. Bakı, 1956.

Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Azərtədrisnəşr. Bakı, 1959.

Şirəliyev M.A. İstilahlar yaradıcılığında əsas prinsiplər. Azərb. SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri, I cild. Bakı, 1947.

Şirəliyev M.A. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Azərtədrisnəşr. Bakı, 1962.

Шукуров Р. Узбек тилида антонимлар. Тошкент, 1977.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ ÜZRƏ

- Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisar sözlər haqqında. Aspirantların elmi əsərləri, III buraxılış. Bakı, 1957. ADU nəşriyyatı.
- Adilov M.İ. Mürəkkəb sözlərin təsnifi haqqında. ADU-nun "Elmi əsərləri". Bakı, 1956, № 11.
- Aslanov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər. ADU-nun "Elmi əsərləri". Bakı, 1956, № 5; 1957, № 11.
- Aslanov A.Ə. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində başlıca dəyişikliklər. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, IV cild. Bakı, 1954.
- Əliyeva Z.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VIII cild. Bakı, 1957.
- Zeynalov F.R. Sovet dövründə Azərbaycan dilində ictimai və siyasi sözlərin omoloq gəlməsinə dair bözi qeydlər. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin əsərləri. Bakı, 1958.
- Mahmudov Ə.R. Sözlün quruluşu, Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Bakı, 1951.
- Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbəyi və üsullarına dair. Bakı, 1958.
- Mirzozadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.
- Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва, 1962.
- Насиёв İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər. ADU-nun "Elmi əsərləri", № 5, 1955.
- Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər və onların yazılışı. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 3. Bakı, 1947.
- Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili (adlar və onları düzəldən şəkilçilər). Bakı, 1949.
- Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində sözlərin leksik yolla omologolma prosesi. ADU-nun "Elmi əsərləri", № 1, 1958.
- Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
- Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985.
- Əhmədov B.B. Azərbaycan dili dialektika şivələrində fonə-semantik söz yaradıcılığı. BDU, 1994.
- Cəbanov M. Azərbaycan antroponomiyasının əsasları. Bakı, 1998.
- Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2001.
- Əhmədov B.B., Abdullayev B., Seyidaliyev N. İxtisar sözlər lüğəti. "Çinarçap" nəşriyyatı, 2005.

- Байлаев Х. Сложные глаголы туркменского языка. Труды МИВ, сб. 4, 1947.
- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II часть, I. Москва, 1952.
- Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953.
- Ботиев А.Ю. Словообразование имен существительных, прилагательных, наречий в Карачаево-Балкарском языке. Нальчик, 1965.
- Гулямов А.Г. О суффиксе *-дош* в узбекском языке. Сборник статей посвященный С.Е.Малову. Фрунзе, 1946.
- Гулямов А.Г. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке. "Акад. В.А. Гордлевскому к его семидесятилетию". Сборник статей. Москва, 1953.
- Дмитриев Н.К. О парных словосочетаниях в башкирском языке. ДАН, 1937, № 7.
- Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.–Л., 1940.
- Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.–Л., 1948.
- Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М.–Л., 1940.
- Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Абакан, 1948.
- Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.–Л., 1941.
- Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, 1961.
- Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. IV. Лексика. Москва, 1962.
- Казем Бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка, изд. I. Казань, 1839.
- Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.–Л., 1956.
- Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.–Л., 1960.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.–Л., 1951.
- Мусабаев Г.Г. Современный казахский язык, I (Лексика). Алма-Ата, 1956.
- Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. Москва, 1955.
- Севортян Э.В. Словообразование в тюркских языках. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, т. II. Москва, 1956.
- Убратова Е.И. Аффикс обладания *-лах* в якутском языке. "Белек". Сборник посвященный С.Е.Малову. Фрунзе, 1946.
- Убратова Е.И. Некоторые особенности основы слова в якутском языке. "Изв. АН СССР", т. VII, вып. 6, 1948.
- Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. Москва, 1955.

MÜNDƏRİCAT

Bir neçə söz	5
Giriş	6

I. LEKSİKOLOGİYA

1. Leksikologiya, onun məqsəd və vəzifələri	10
2. Söz və onun mahiyyəti	11
3. Forma və məzmunca söz qrupları	15
Çoxmonatlı sözlər	15
Omonimlər	20
Sinonimlər	27
Antonimlər	35
4. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mənşə etibarilə lüğət tərkibi	40
Əsil Azərbaycan sözləri və qohum dillərə məxsus sözlər	40
Dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər	44
Ərəb və fars sözlərini fərqləndirən fonetik xüsusiyyətlər	46
Ərəb sözlərində	46
Fars sözlərində	50
Ərəb və fars mənşəli sözlər	52
Ərəb-fars sözləri	54
Rus dili və onun vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər	55
Rus dilindən keçən sözlərin fonetik xüsusiyyətləri	58
Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları	60
5. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin aktiv və passivliyinə görə lüğət tərkibi	63
Lüğət tərkibi və əsas lüğət fondu	63
Köhnəlmiş sözlər	66
Yeni sözlər (neologizmlər)	69
6. Müasir Azərbaycan dilinin istifadə dairəsinə görə leksikasi	70
Dialekt leksikasi	70
Peşə-sənət leksikasi	72
Terminoloji leksika	74
Jarqon leksikasi və arqotizm	76
7. Müasir Azərbaycan dilinin üslubca leksikasi	78
Dilin üslub xüsusiyyətləri	78
Ədəbi dil (və ya kitab dili) leksikasi	80
Şifahi dil leksikasi	83
8. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası	88
İdiomalar	89
İbarələr	99

Hikmətli sözlər	101
Atalar sözü	102
Zorbi-məsəllər	104
9. Leksikoqrafiya	105
Türk dillərinin leksikoqrafiyası tarixindən	107
Tercümə lüğətləri	111
Birdilli filoloji lüğətlər	114
Omonim, antonim və sinonim sözlərin lüğəti	116

II. SÖZ YARADICILIĞI

1. Leksik yolla söz yaradıcılığı	121
Dialekt və şivələr hesabına söz artımı	121
Alınma sözlər hesabına söz artımı	123
Yeni mənə qəbul etmək hesabına söz artımı	125
Fonetik tərkibin dəyişməsi ilə söz artımı	129
Düzəltmə sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı	131
Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı	136
2. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı	137
Sözdüzəldici şəkilçilərin ümumi xüsusiyyətləri	138
Leksik və qrammatik əlamətlər	138
Məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər	140
Şəkilçilərin törəmə yolları	142
Şəkilçilərin fonetik xüsusiyyətləri	147
Şəkilçilərin mənə ardıcılığı	150
Sözdüzəldici şəkilçilərin nitq hissələrinə görə təsnifi	154
Ad düzəldən şəkilçilər	155
Fel düzəldən şəkilçilər	163
Zarf düzəldən şəkilçilər	169
3. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı	170
Mürəkkəb sözlərin ümumi xüsusiyyətləri	172
Mürəkkəb sözlərin yaranmasında maddi əsas	172
Mürəkkəb sözlərdə komponentlərin mənə xüsusiyyətləri	175
Mürəkkəb sözlərdə komponentlərin tipləri	175
Mürəkkəb sözlərdə forma və məzmun münasibətləri	178
Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında əlaqə	179
Mürəkkəb sözlərin nitq hissələrinə görə təsnif və xüsusiyyətləri	182
Düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürəkkəb sözlər	182
Düzəltmə qaydaları məhdud olan mürəkkəb sözlər	184
Ədəbiyyat	187

Səlim Əbdüllətif oğlu Cəfərov

MŪASİR
AZƏRBAYCAN DİLİ

II hissə

LEKSİKA

“Şərq-Qərb”

Bakı

2007

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Aslan Almasov</i>
Korrektorlar:	<i>Fəridə Səmədova</i> <i>Elnaz Xəlilqızı</i>

Yığılmağa verilmişdir 16.02.2007. Çapa imzalanmışdır 15.05.2007.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 12. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 64.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab “CBS-PP” MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

11163
C50

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il
tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.